

СЛОВА РЭДАКТАРА

Ад мяжы XV–XVI стст., калі музеі як тыпалагічна аформленая з’ява паўсталі ў еўрапейскіх краінах, да сённяшняга дня музейныя зборы застаюцца ўніверсальным інструментам пазнання часу і навакольнага свету. Вельмі характэрная назва першых невялікіх італьянскіх збораў, змешчаных у кабінеты для заняткаў і роздумаў – «студыёла» (*studiolo*). Што розніцы, калі класічныя кунсткамеры – узгадаем таксама гэтую пашыраную назву – аб’ядноўвалі розныя па характары зборы, творы чалавечых рук і натхнення і стварэнні прыроды пад адным дахам, а сучасныя кунсткамеры з’яўляюцца аб’яднаннямі разнастайных згодна профілю музейных інстытуцыяў пад адной шыльдай. Прыгадаем больш за дваццаць разнастайных буйнейшых амерыканскіх музеяў, злучаных у структуру *Smithsonian Institution*.

Беларускі збіральніцкі рух істотна не спазняўся ў параўнанні з падобнымі ініцыятывамі еўрапейскіх суседзяў. Справа рухалася коштам намаганняў вялікакняскай і магнацкіх сем’яў. Вялікія калекцыі Жыгімонта Аўгуста ў Вільні, уключаючы бібліятэку і зборы мастацкіх тканінаў, не горшыя па якасці набыткі Мікалая Радзівіла Чорнага і ягонага сына Мікалая Хрыстафора Сіроткі ў Нясвіжы распачынаюць гісторыю беларуска-літоўскага прыватнага калекцыянавання.

У XIX ст., наследуючы агульную тэндэнцыю адукаванай Еўропы,

беларускія прыватныя калекцыянеры спрыяюць узнікненню публічных музеяў, першым з якіх у 1856 г. стаўся ініцыяваны Яўстахам Тышкевічам Віленскі музей старажытнасцяў. Перажываючы цяжкасці, звычайна звязаныя з няпростымі момантамі палітычнай гісторыі краіны, як той жа акт цензуры Віленскага музея М. Мураўёвым пасля паўстання 1863 г., музейная справа Беларусі ў XIX–XX стст. развівалася, увасабляючыся ў новыя задумы і праекты, новыя зборы ў Вільні, Віцебску, Мінску, Горадні, Гомелі, Полацку.

21–22 траўня 2004 г. часопіс «Спадчына» наладзіў канферэнцыю «Аспекты супольнай гісторыі і культуры народаў былой Рэчы Паспалітай». Так адзначалася 25-я гадавіна адкрыцця Музею старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі, а таксама ўшаноўвалася светлая памяць яго першай дырэктаркі – Вольгі Васільеўны Церашчатавай, з якой мы развіталіся 30 сакавіка 1992 г. Успаміны Ю. Хадзькі пра ўзнікненне Музею, буйнейшай народнай ініцыятывы XX ст. у Беларусі, артыкулы былых і сённяшніх яго супрацоўнікаў – В. Бажэнавай, М. Віннікавай, Ю. Піскуна – увайшлі ў гэты нумар (дзякуем за афармленне М. Мельнікаву). У іх, няхай фрагментарна (далёка не ўсе сабраныя матэрыялы публікуюцца), адлюстравана гісторыя ўзнікнення калекцыі і метадыка працы даследніка, заснаваная на пошуках аўтэнтычных

аб’ектаў культуры і іх навуковым вывучэнні. Актуальная праблема-тыка, якая дазваляе даць вартасную адзнаку сапраўдным музеям на фоне сучасных муляжоў прыдуманай гісторыі, такіх, як «лінія Сталіна». Канферэнцыя 2004 г. і яе другая частка, што адбывалася ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі, дазволіла сабраць і прадставіць у гэтым выпуску часопіса некалькі матэрыялаў па беларускім музейніцтве розных гістарычных часоў. Немагчыма было абмінуць лёс Беларускага музея Івана Луцкевіча ў Вільні. Толькі апошнія 15 гадоў гучыць тэма музейнага жыцця часоў нямецкай акупацыі другой сусветнай вайны.

Як сапраўдная кунсткамера, не абышоўся музейны нумар часопіса без матэрыялаў кніжных калекцыяў і рукапісаў. Унікальнай з’яўляецца публікацыя рукапісу М. К. Агінскага, прапанаваная С. Немагай, – сведчанне не толькі тэарэтычнага узроўню беларускага арыстакрата-музыкі, але і захаплення даўніной, на якой грунтуецца праца яе збіральнікаў.

Рэдакцыя часопіса зычыць чытачу прыемнага чытання, прыносіць глыбокія прабачэнні за доўгі перыяд спазнення, абумоўлены часовай адсутнасцю сродкаў на выданне, і запэўнівае, што бліжэйшы нумар, тэматычна прысвечаны «далітоўскай» гісторыі Беларусі і хрысціянска-дэмакратычнай думцы, выйдзе з друку без затрымкі.

Аляксей ХАДЬКА.

Твары маіх сяброў...

Фрагмэнты ўспамінаў

...Адкрыцьцё Беларусі выклікала ня толькі прыкрае адчуваньне заняббанасьці яе помнікаў. Але гарачае жаданьне з гэтым змагацца. Мы былі маладыя, прычым мы, фізыкі, былі абаронены ад паглыдаў Абэцэдарскага. Да таго ж сытуацыя пачала павольна мяняцца. Летам 1968 г. прынята Пастанова Савету Міністраў СССР пра падрыхтоўку й выданьне 200-томнага Зводу помнікаў гісторыі й культуры народаў СССР. Для Беларусі адводзілася 7 тамоў. Том на кожную вобласць і горад Менск. Зьместам мусіла стаць інфармацыя пра археалагічныя й архітэктурныя помнікі, пра старажытнае мастацтва (г. зв. рухомыя помнікі), творы якога знаходзяцца ў культурных будынках, музэях ці прыватных зборах. А таксама шматлікія й маламастацкія помнікі ахвярам мінулае вайны. Выкананьне адказнага заданьня ўскладалася на Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі й фальклёру Акадэміі навук, які мог прыцягнуць для выкананьня працы навукоўцаў унівэрсытэту, політэхнічнага інстытуту, іншых інстытутаў Акадэміі.

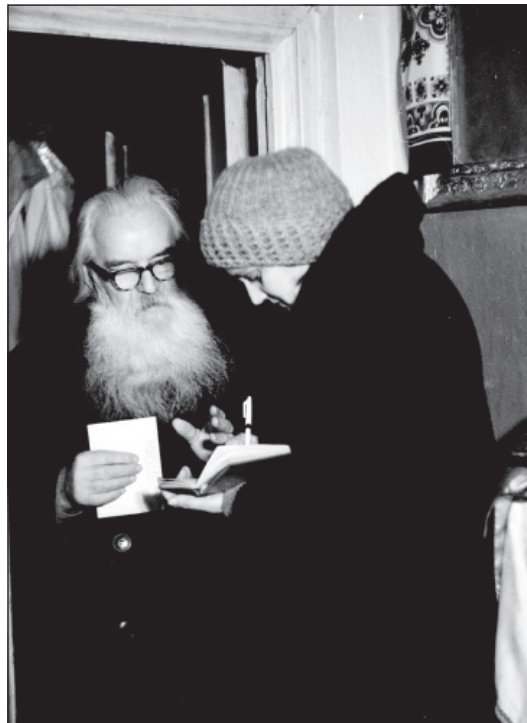
Гэта быў адзін з тых грандыёзных праектаў, якія маглі яшчэ дазволіць сабе сыстэма, якая пачынала парахнець. Дзіўна толькі, што праект быў выразна гуманітарны і скіраваны на пэўнае ажыўленьне нацыянальных пачуцьцяў. Гэтай акалічнасьцю ён і ставіў беларускіх навукоўцаў у няёмкае становішча. У душах мно-

ства зь іх жыў страх, народжаны сталінскім змаганьнем з нацдэмаўшчынай.

...Першую азнаямляльную экспэдыцыю ў Берасьцейскую вобласць створаны сэктар Зводу помнікаў правёў у верасні 1969 г. Элеанора Вецер прывезла адтуль першыя ўзоры пашпартоў на помнікі архітэктуры й мастацтва. Неабходны пералік тэхнічных зьвестак і экфрасіс — слоўнае апісаньне мастацкіх якасьцяў помніка. У пачатку сьнежня мы асобна правялі сваю традыцыйную экскурсію энтузіястаў па Берасьцейшчыне, зьвяртаючы ўвагу ўжо і на мастацкія якасьці абразоў. Хоць берасьцейскае Палесьсе — сапраўдны запаведнік драўлянага дойлідства...

...Нарэшце, мы ў апошнім пункце экскурсіі — Століне. Столінская царква, на шчасьце, адчыненая. Яна даволі новая і завешана незвычайнымі абразамі. Дакладней, не ўся. А побач з рамесьніцкай маскоўскай вытворчасцю некалькі сапраўды незвычайных. Са

словаў сьвятара даведваемся, што такія абразы прывезены ім з зачыненай і зьнішчанай царквы, што знаходзілася на тэрыторыі вайсковага палігону. І што некалькі такіх жа абразоў ён захоўвае на вышках царквы. Зносім іх уніз. Гэта сапраўды мясцовая школа. Пазьней мы яе назвалі столінскай, і назва замацавалася. Чамусьці мы пачалі прасіць сьвятара аддаць абразы нам. Можна, толькі для трэніроўкі ў экфрасісе. Бо ўжо з кастрычніка працаваў сэмінара па вывучэньні старажытнабеларускага мастацтва. Як аддзячыць доб-

Элеанора Вецер. У экспэдыцыі на Аршаншчыне, кастрычнік 1984 г.

Укрыжаваньне. Столін. Канец XVII ст. Абраз перададзены ў музей аўтарам успамінаў Ю.Хадыкам у 1994 г.

раму чалавеку? Ён адчуў, што мы просім абразы не для гандлю ці прыватнага выкарыстання, і разумеў, што пад дахам царквы яны раней ці пазней загінуць. І аддаў нам. Сярод іх былі цудоўныя «Багамаці Адзігітрыя», «Арханёл Міхаіл», «Укрыжаваньне», «Сашэсьце Сьв. Духу» і інш. Мы прывезьлі ў Мінск восем абразоў...

...Маленькія абразы нам дазволілі павесіць у рабочым пакоі сэктару Зводу, дзе кожны чацьвер зьбіраўся добраахвотніцкі сэмінары па вывучэньні старажытнабеларускага мастацтва. Ідэя арганізаваць яго паўстала ў верасні 1969 г. Мы цьмяна адчувалі, што наша дапамога, калі добра падрыхтуем, можа спатрэбіцца сэктару, які не адчуваў рэальнай складанасьці пастаўленай перад ім задачы. Акрамя таго, стварэньне сэмінару дазваляла працягнуць знаёмства зь беларускім мастацтвам у супрацоўніцтве з Элеанрай Вецер. У нас было шмат энтузіястаў такой справы...

...Нам далі дазвол на стварэньне сэмінару пры ўмове правядзеньня ў ім заняткаў па марксісцка-ленінскай філязофіі. Нягледзячы на бязглузду ўмову, яна нас задаволіла, хоць удзел у сэмінары не вызваляў ад такіх самых заняткаў па месцы асноўнай працы. Акрамя гэтага, мы мусілі складаць плян нашых заняткаў і прымаць правяраючых з парткаму. На гэтых умовах стварэньне сэмінару ўхваліў і прэзыдэнт Акадэміі навук Мікалай Барысевіч. Таксама супрацоўнік Інстытуту фізыкі, дзе ён загадваў лябараторыяй і шмат гадоў быў намесьнікам дырэктара. Ягоную ролю ў стварэньні музэю цяжка перабольшыць.

...У 1969 г. на нас глядзелі як на цімураўцаў і, мабыць, думалі, што пры такіх жорсткіх умовах, якія былі пастаўлены, мы доўга не працягнем. Але мы думалі інакш. Плян быў хутка складзены. Ён прадугледжваў штотыднёвыя заняткі па чатырох цыклях. Адзін — гісторыя Беларусі. Другі — гісторыя сусьветнага мастацтва. Трэці — практычныя заняткі ў скла-

даньні пашпартаў і архітэктурных абмераў. Чацьвёрты — марксісцка-ленінская філязофія. Апошні я ўзяў на сябе, бо і ў сваім інстытуце кіраваў такім сэмінарам. Практычнымі заняткамі па мастацтву кірвала сп. Элеанора. Адукацыйныя цыклы выконваліся мэтадам самаадукацыі. Нехта адзін рыхтаваў тэму, потым ішлі дадаткі й абмеркаваньне.

...У траўні 1970 г. мы закончылі тэарэтычную падрыхтоўку і ў чэрвені правялі два трэніровачныя выезды. Адзін зь іх быў у Новы Сьвержань. Вялікую вёску побач са Стоўбцамі. Дакладней, гэта — былое мястэчка з рынкавым пляцам, па баках якога стаялі зачыненая царква і касьцёл XVI ст. У адным з гэтых выездаў брала ўдзел Наталья Гайда — славуная сьпявачка, якая толькі прыехала ў Беларусь і хацела мець уражаньне пра яе гісторыю і культуру. Дзяржаўны мастацкі музэй у тых гадах дэманстраваў глядачу толькі два старажытныя абразы і дзьве драўляныя скульптуры.

Набліжаўся час экспэдыцыяў, а канчатковага рашэньня пра наш удзел не было. А мы закупілі за свае грошы харчы, пісьмовыя прылады й фотаматэрыялы. Інстытут мог забясьпечыць нас толькі спальнікамі, мятровымі ліноўкамі, якія выкарыстоўваліся для кантрольнага фатаграфаваньня помнікаў вайны, вышыню якіх на месцы можна было вызначыць прыблізна. Ды штангамі, якія выкарыстоўваліся пры геадэзычных працах. Тэадалітаў не было. Мы былі ўзброеныя таксама палявымі біноклямі, што Інстытут фізыкі закупаў за грошы, якія мы зараблялі па гаспадарчых дамовах.

Наш лёс быў вырашаны ў апошні момант: атрымалі паперы

Моладаўскі зvon. 1583. Людвізар Марцін Гофман. Можна спадзявацца, што зvon зойме належнае месца ў экспазыцыі сталічнага музэю, а ў царкву патрапіць адмыслова і спраўная для выкарыстаньня (у адрозьненьне ад трэснутага арыгіналу) копія.

на правядзенне працаў у двух раёнах — Іванаўскім і Дарагічынскім. Транспарту не было прызначана ніякага. Змаганьне ішло да дня ад'езду — 2 ліпеня. Мабыць, сваёй упартасьцю мы «дасталі» кіраўніцтва інстытуту, і яно вырашыла сарваць нашу экспэдыцыю, каб прыкрыць і сэмінары. Зь вялікімі цяжкасьцямі ўдалося выбіць толькі грузавік на адны суткі. Ён павінен быў завесці нас у Іванава і вярнуцца ў Менск.

Толькі ў другой палове дня мы выехалі на поўдзень Беларусі і позна ўвечары спыніліся каля ганку інтэрнату нейкай вучэльні, пустой у летні час. Што за людзі ў нас у Беларусі! Мы разбудзілі камэнданта, знайшоўшы яго дома; ён і адчыніў дзьверы. Занялі два пакоі, раскінулі спальнікі і заснулі.

Раніцаю (зразумела, сонечнай, бо ўсё гэта адбывалася ў маладосьці!) распрацавалі плян дзеяньняў. Стандартны ў далейшым, але ён дапамог нам выйсьці зь безвыходнага на першы погляд становішча з-за адсутнасьці транспарту. Утраіх, сп. Элеанора, Уладзімір Ляпарскі і я, пайшлі ў Іванаўскі райкам КПБ. Элеанора, як кіраўнік экспэдыцыі, я, як стараста сэмінару, і Валодзя, супрацоўнік Інстытуту фізыкі, як сябра КПСС, які мусіў ажыццяўляць ідэалягічнае прыкрыцьцё нашай авантуры. У першапачатковым сэнце гэтага слова. Сакратар пакруціў у руках нашыя паперы і пераадрасаваў нас да загадчыка аддзелу культуры, спаслаўшыся на адсутнасьць у яго часу з-за жніва. Гэта быў горшы варыянт у параўнаньні з тым, які рэалізаваўся ў суседнім Дарагічынскім раёне, дзе нашымі справамі займалася другі

Замілаваньне. Мастак Нікас Ламбудзіс. XV ст. У сьнежні 1991 г. абраз быў скрадзены з музэю і цяпер расшукваецца.

сакратар, ідэоляг раёну з большымі паўнамоцтвамі, чым загадчык аддзелу...

...У першы дзень транспарту ня мелі. Таму вырашылі пачаць працу зь вёскі Ляскавічы, якая знаходзілася не далей чым за 1 км ад мястэчка. Там мы атрымалі першы вопыт палявой працы. Прыгожая ляскавіцкая царква XVIII ст. была зачыненая, прычым на два замкі. Адзін — сельсаветаўскі, другі — жыхароў вёскі. Царква была зачыненая гвалтам нядаўна. У апошнія гады хрушчоўскай эпохі, калі была разгорнута шырокая кампанія барацьбы з рэлігіяй. Зачыненая насуперак волі вяскоўцаў. Жанчыны літаральна сваімі цэламі баранілі царкву і не далі яе разбурыць. Але навесіць вялізны замок перашкодзіць яны не маглі. Так і стаяла сіратліва гэтая прыгожая цэркаўка з драўлянай званіцаю перад уваходам, паступова занепадаючы. Прайшло ня менш за тры гадзіны, пакуль мы

знайшлі старшыню сельсавету, які трымаў ключ ад аднаго замка, і ўгаварылі вернікаў прынесці другі ключ. Працавалі потым пад іхным наглядам. Толькі па заканчэньні і ўрачыстага навешваньня абодвух замкоў адносіны да нас крыху пацяплелі і разгарнулася цікавая гутарка.

Некаторыя вясковыя жанчыны былі апрануты ў народныя строі. Мы тады яшчэ не зьбіралі этнаграфічныя рэчы, таму проста разгарнуўся невялікі гандаль. Удзельнікі экспэдыцыі набывалі паясы і цудоўныя тканяныя ручнікі за сымбалічную цану — па 3—5 рублёў. Адна старая на нашу просьбу паспрабавала навязаць на галаву намітку — традыцыйны галаўны ўбор беларускіх жанчын, і высветлілася, што забыла, як гэта робіцца.

Нельга было не заўважыць, што ў гаворцы мясцовых кабет адчуваецца моцны ўкраінскі акцэнт. Я не вытрымаў і запытаў у адной жанчыны, за каго яны сябе лічаць — беларусаў ці ўкраінцаў. «Та, не, — прасьпявала яна ў адказ, — мы білорусы». Мы ня ведалі тады, што сёньняшняя беларуска-ўкраінская мяжа адна са старэйшых у Эўропе. Устаноўлена яна ў сярэдзіне XVIII ст. без уліку этнічнасьці насельніцтва, але абсалютна дэмакратычна.

...Мы прыбылі ў вялікую вёску Моладава. Агледзелі і зафіксавалі разбураны палац Скірмунтаў, прыгожую капліцу, якая была перароблена ў склад на гаспадарчым двары калгасу. Тым часам адчынілі царкву. Будынак даволі стары — канца XVIII ст. Ёсьць сьвятар. Сярод абразоў адметных няма. Аднак фіксуем, што ёсьць. Раптам прыбягае Ляпарскі з паве-

Сьв. Пётра.

дамленьем, што на званіцы знайшлі стары зvon 1583 г.! Але з лацінскім тэкстам. Падымаюся і бачу вялікі зvon, вышыня прыкладна метар, вельмі забруджаны. Спрабую на расчышчаным кавалку знайсці якое-небудзь прозьвішча. Раптам разумею, што лацінскія літары складаюцца ў зразумелыя словы: «Зvon добрагласным голасам звоне, ахвае Госпада нашага ў высшым Сіоне. Отдавай заўжды стварыцелю хвалу ў зацным Войнавым дому».

Гэта была лацінка. Адзін з найбольш ранніх прыкладаў выкарыстання ў беларускай пісьмовасьці лацінскага шрыфту. Факту, пра які мы, людзі з вышэйшай адукацыяй, ніколі ня чулі. Тэксты гэтага звону сталі тэмаю майго першага артыкулу. Яны былі панегірыкам Марціну Войну, сэнатару й асабістаму сакратару Жыгімонта Старога. У іх ухваляліся ягоныя грамадзкія заслугі і ўзорнае сямейнае жыццё. Ягоны сын Сымон загадаў майстру Марціну Хофману адліць гэты зvon у Коўне і перадаць у царкву вёскі Моладава — галоўнай рэзыдэнцыі гэтага старажытнага роду.

...Тады, летам 1970 г., я бачыў перад сабою незвычайны стары зvon. Ён трэснуў невядома зь якое нагоды. Праўда, найноўшую гісторыю мы хутка высветлілі. Зvon двойчы здымалі са званіцы. Падчас першай і другой сусветных войнаў. Сяляне баяліся, што немцы канфіскуюць іхную каштоўнасьць. Апошні раз здымалі не вельмі ўдала, і зvon упаў. Калі яго ізноў паднялі на званіцу пасля вайны, высветлілася, што званіць немагчыма. Хутка надышлі часы афіцыйнага атэізму. Званіць наогул забаранілі. На гістарычны зvon сталі забывацца.

Мы зьнялі яго ў 1977 г. яшчэ раз. Калі ладзілі экспэдыцыі спэцыяльна для збору неабходных экспанатаў для Музею старажытнабеларускай культуры, адкрыцьцё якога было канчаткова вырашана. Стаяла ранняя восень. У раёне нам далі папярковы дазвол на вываз звону, бо царква была ўжо зачынена, а ў дапамогу мужыка зь сякераю. З тае залатое пароды мужыкоў, якія сякераю могуць адрамантаваць трактар. Мы ўзьняліся на званіцу, якая падраднічку хісталася. Пасля некалькіх няўдалых спробаў усё ж здолелі асьцярожна апусціць зvon проста ў адчыненыя дзверы «уазіка». Зvon прастаяў два гады паміж двума шклянкімі дзьвярыма прыбудовы, у якую быў пераведзены прэзыдыюм акадэміі на час капітальнага рамонтна галоўнага будынку. Потым ён стаў адным з каштоўнейшых экспанатаў акадэмічнага музэю.

Але ненадоўга. У пачатку 1990-х гг., калі з афіцыйным атэізмам было скончана, вернікі моладаўскай царквы зьвярнуліся з просьбаю вярнуць ім зvon. Гэтая ініцыятыва была падтрымана

мітрапалітатам Філарэтам. І Вольга Церашчатава — дырэктар музэю — зvon аддала. Яна парушыла музэйныя традыцыі. Але як чалавека яе можна зразумець. Шкада, але ён наўрад ці зvonіць. Мабыць, проста вісіць. Такая гісторыя моладаўскага звону. Нечым падобная да гісторыі Беларусі.

Сярод моцных уражаньняў першай экспэдыцыі трэба згадаць і знаходкі першых датаваных абразоў. Апорных кропак, якія дазвалялі датаваць, хоць бы прыкладна, тыя творы, якія мы фіксавалі. Першым быў абраз Багамаці 1710 г. у вёсцы Бродніца. Потым цэлы музэй у вёсцы Безьдзеж Драгічынскага раёну, дзе мы знайшлі сапраўдны скарб — абраз Параскевы-пятніцы 1658 г. Да таго ж з дароўным надпісам Антона Санковіча. Гэты чалавек, лаўнік магістрату г. Пінску, гандляваў зернем з Варшаваю. Безьдзеж ляжаў на адлегласьці аднадзённага шляху па старым гасьцінцы на Варшаву. І быў, мабыць, месцам, дзе гандляры спыняліся на адпачынак. Таму зразумела, чаму менавіта абраз Параскевы-пятніцы быў падараваны безьдзежскай царкве. Гэтая сьвятая лічылася апякункай гандлю і сямейнай згоды, бо ў свой час дала зарок маўчаньня і загінула «За Бога».

«За Бога» працягвалі гінуць і маўклівыя помнікі беларускай культуры. Наша экспэдыцыя зафіксавала ў вёсцы Дастоева старую і прыгожую царкву XVIII ст. Там быў ахрышчаны бацька славутага расейскага пісьменьніка Дастаеўскага. Пра яе гістарычную і культурную каштоўнасьць было неадкладна паведамлена старшынні мясцовага калгасу. Аднак гэты мясцовы бай разбурыў царкву з тае нагоды, што царква замі-

нае дзіцячаму садку, які быў нядаўна пабудаваны.

...Незаўважна праяцелі дваццаць дзён нашай экспедыцыі. Мы выканалі працу. Акрамя таго, сабралі больш за 60 абразоў, узораў драўлянай пластыкі і фрагментаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. ...Вынікі падвялі арыгінальным чынам. Мой добры сябра, зь якім мы разам вучыліся ва ўнівэрсытэце і працавалі ў адным пакоі, Казімір Адзярыха валодаў добрым мастацкім густам і каліграфічным почыркам. Ён прапанаваў зрабіць мастацкую справадзачу пра экспедыцыю, выкарыстоўваючы малюнкi Віктара Сташчанюка. Галоўным чынам гэтыя былі відарысы драўляных цэркваў, якія хаваліся ў засені старых дрэваў і фрагменты дэкаратыўнай разьбы і чаканкі. Я зрабіў да гэтых малюнкаў кароткія анатацыі.

Казімір маляваў літары і пісаў тэкст, імітуючы старыя рукапісы. Мы зрабілі тры копіі з арыгіналаў Сташчанюка і сшылі іх у альбомы. Гэтыя прыгожыя падарункі аднеслі дырэктару інстытуту Сьцяпанаву, акадэміку-сакратару Фёдараву і прэзыдэнту акадэміі Ба-

рысевічу. Нам было надвычай важным іх добрае стаўленьне да нашае працы.

...На шляху празь вёску Жарабковічы на Ляхавічы нехта заўважыў некалькі вялікіх валуноў, што стаялі ўздоўж дарогі. Дарэчы, яны і сёньня там. Іх агляд паказаў, што на двух высечаны крыжы, манаграмы Хрыста і Марыі й лічба — 1683. Ужо два гады мы знаёміліся з гісторыяй Беларусі па афіцыйных падручніках і дарэвалюцыйных кнігах. Мы ня ведалі, што гэтыя крыніцы выкладаюць гісторыю ВКЛ выключна з расейскага пункту погляду, без аніякай спробы ўключыць гэтую гісторыю ў эўрапейскі кантэкст. Таму няўцяям было, што 1683 г. — знакамітая дата ня толькі ў беларускай гісторыі.

У гэты год, у верасьні, пад сьценамі Вены адбылася рашучая бітва паміж 150-тысячным войскам турэцкага султана і аб'яднаным войскам імператара Сьвяшчэннай Рымскай імперыі германскага народу Леапольда і караля польскага і вялікага князя літоўскага, рускага і жамойцкага Яна Сабескага. Пры гэтым выра-

шальную ролю адыграла армія Рэчы Паспалітай, дзе вялікім гетманам быў М. К. Пац. Той самы, які пабудоваў у Вільні сабор Пятра й Паўла на Антокалі і падараваў яму ганаровыя трафей — баявыя турэцкія барабаны, пад грукат якіх янычары ішлі ў апошнюю няўдалую атаку. Гэ-

тая параза спыніла няўхільнае прасоўваньне мяжы Атаманскай імперыі на захад. Пасля яе туркі толькі адступалі. Пакуль не пакінулі за сабой невялікі кавалак эўрапейскай зямлі вакол Стамбула. Менавіта гэтая перамога лічыцца гісторыкамі (нерасейскімі) найвялікшай перамогай у змаганьні заходняга сьвету зь ісламскай цывілізацыяй.

Што мы ведалі пра яе тады, у 1971 г.? Я скончыў мінскую школу з залатым медалём. Ведаў, што Сувораву ўзяў штурмам турэцкую крэпасць Ізмаіл. Хоць ейны камэндант сказаў ганарлівую фразу, што хутчэй Дунай пацячэ ў адваротны бок, чым будзе пераможаны Ізмаіл. Ізмаіл здаўся. Але гэты не вырашыла зыход расейска-турэцкае вайны за Крым. Нам забівалі галовы рознай гістарычнай драбязой, каб мы ня чулі рэха вялікіх падзеяў, якія адбываліся на нашай зямлі, схавалі ад нас тое, чым мы маглі ганарыцца не праз Маскву ці Санкт-Пецярбург.

Зразумела, што знайсці гэтыя звесткі не ўтварала занадта складанай задачы. Заставалася толькі зразумець, чаму пад Ляхавічамі зьявіліся памятныя камяні з датаю слаўтай перамогі. Дапамог менавіта Міхал Казімір Пац, вялікі гетман, пра ролю якога распавялі турэцкія барабаны, якія я пабачыў пры чарговым наведваньні Петрапаўлаўскага сабору. Верагодна, памятныя камяні пад Ляхавічамі ёсьць вайсковы мэмарыял XVII ст. У тыя далёкія часы войскі не перавозілі па чыгунцы. Таму, выканаўшы свой саюзніцкі і патрыятычны абавязак пад Венаю, беларускія харугвы шмат тыдняў цягнуліся да хаты і везьлі на калёсах параненых сяброў. У тыя далёкія часы мэдыцына была не-

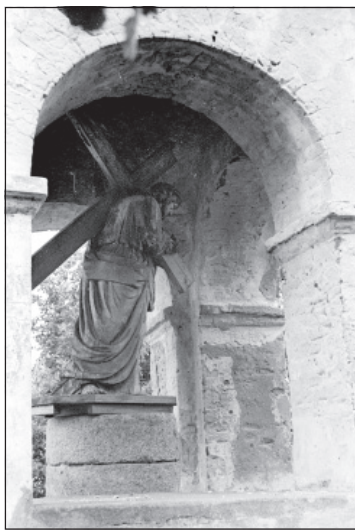

Вольга Церашчатава.

дастаткова развітаю. Многія параненыя паміралі ў дарозе. Мабыць, харугвы спыніліся на кароткі адпачынак у Ляхавіцкай фартэцыі. Сёння зруйнаванай дашчэнтэ, а калісьці даволі значнай на рацэ Ведзьма. Памерлых падчас адпачынку пахавалі побач з гасьцінцам, які ішоў на поўнач. У накірунку сталіцы княства. Пахавалі з той сьціпласцю, якая ўласьцівая старажытным ваярам. Каб разгледзець манаграму і дату, трэба нахіліцца да зямлі. Дакладна так, як да славутага помніку тром сотням спартанцаў, якія баранілі Фермапілы ад пярсідзкага цара.

...Мы захапляліся мастацкімі якасьцямі знойдзеных абразоў. Хутка атрымалі і непасрэднае пацьверджаньне цудазейнай сілы мастацтва. Нашым аўтобусам кіраваў пажылы і вельмі суворы чалавек. Ён катэгарычна адмаўляўся ехаць празь вялізныя лужыны, якіх не бракавала на палескіх прасёлках. Часам нам даводзілася выгрузацца і пару кіламетраў цягнуцца да неабходнай нам царквы. І пакуль мы працавалі, дзядзька Пятро чакаў нас каля лужыны. Свае паводзіны ён тлумачыў тым, што яму застаўся толькі год да пенсіі і аўтобус ягоны стары, не прыстасаваны да язды па палескіх лужынах.

Аднойчы вярнуліся з чарговае вандроўкі зь некалькімі абразамі. Ня вельмі старымі. Недзе другой паловы XVIII ст., калі распаўсюдзілася маляваньне алейнымі фарбамі на палатне. Па вяртаньні ў месца нашага базаваньня выставілі абразы побач з набытымі раней уздоўж сьцяны. Дзядзька Пятро, як звычайна, прыйшоў рэвізаваць нашыя трафэі і надоўга спыніўся каля аднаго абраза зь невыразнай выяваю. Лак з часам

Капліца са скульптурай Хрыста ў Лужках.

патрэскаўся і пацьмянеў. Але мы прывезьлі шмат растваральніку, з дапамогаю якога можна зрабіць выяву лепш бачнай. Абразы перад фатаграфаваньнем праціралі пінэнам. Калі ён высыхаў, выява набывала пачатковы выгляд.

Пабачыўшы, што дзядзька Пятро сіліцца разгледзець, я ўзяў бутэлекку пінэну, ватку і працёр паверхню палатна. З-пад муці праступіла выява старога лысага чалавека з добрым тварам, які сядзеў падпёршы рукою галаву, з вачэй яго каціліся буйныя сьлёзы. У куце, вышэй галавы, быў намаляваны невялікі чырвоны певень. «Хто гэта?» — глуха запытаў дзядзька Пятро. «Гэта ваш нябесны патрон, сьвяты Пётра», — адказаў я. «Чаму ён плача?» — «Таму што, не жадаючы таго, тройчы здрадзіў Хрысту, якога вельмі любіў. Хрыстос таксама любіў яго. Перад сваім арыштам ён папярэдзіў Пятра, што той тройчы адцураецца яго, перш чым прапье певень. Так і здарылася. Пятро быў адзіным з вучняў Хрыста, які

пайшоў за ім, калі Хрыстос быў схоплены жаўнерамі. Але тройчы, не жадаючы быць пазнаным ворагамі, адмовіўся ад свайго знаёмства з Хрыстом. І тады засьпяваў певень. Пятро ўгадаў словы свайго настаўніка і заплакаў. Дарэчы, менавіта Пятру Хрыстос даручыў ключы ад раю. Так што, дзядзька Пятро, у вас там ёсьць блат», — закончыў я свой аповед. Дзядзька глядзеў на абраз, пакуль выява сьвятога Пятра ня зьнікла за бялёсаю заслонаю. Потым падняўся і моўчкі выйшаў на двор. Ён заўжды начаваў у аўтобусе, каб абараніць яго ад злачынцаў. Хоць якія злачынцы ў глыбінях Палесься? З таго вечару не было выпадку, каб дзядзька Пятро адмовіўся везьці нас куды-небудзь. Ці ж гэта не цуд?

...Падчас другой экспэдыцыі ў 1971 г. мы знайшлі першы абраз, выкананы пад моцным уплывам сярэднявечнага грэцкага мастацтва. «Багамаці Адзігітрыя — Смаленская» (XV ст.). Дакладней, не знайшлі, а пацьвердзілі зьвесткі папярэдняй экспэдыцыі, што ў царкве маленькай вёсачкі на Століншчыне знаходзіцца сапраўдны шэдэўр. Пазней ён быў вывезены ў Менск экспэдыцыяй Дзяржаўнага мастацкага музэю на чале з Надзеяй Высоцкай (сёння — доктарам мастацтвазнаўства).

На Століншчыне ў адной глухой вёсцы мы знайшлі два абразы, датаваныя 1796 г. Яны не вылучаліся мастацкім узроўнем, але мелі карысьць і для гісторыі і для гісторыі мастацтва Беларусі. Яны паходзілі з аднаго іканаставу і былі датаваныя з адлегласьцю адзін месяц. Паколькі гэта былі «Хрыстос» і «Багамаці», галоўныя абразы ў іканаставе, паміж імі

абразапісец ня мог ствараць іншых. З гэтага вынікала, што на адзін абраз мастак патрабаваў прыкладна месяц працы. Таму на напісаньне абразоў для ўсяго іканаставу яму спатрэбілася каля трох гадоў. Яшчэ два гады ішло на падрыхтоўку дошак. Усяго каля трох—пяці гадоў на аздабленьне царквы адным майстрам з двума памочнікамі.

Другая інфармацыя, што вынікала з укладчыцкіх надпісаў, наогул ашаламіла. На адным з абразоў стаяла дата 32 лютага. Мне адразу прыйшла на памяць апавесьць Гоголя, у якой героем выведзены ненармальны чалавек, які пісаў лісты і датаваў іх гэтакімі ж бессэнсоўнымі датамі. Хто ж ня ведае, што ў лютым 28 ці 29 дзён? Гэтая праблема стала адной з тэмаў маіх росшукаў.

Даволі хутка я вызначыў, што каляндар старажытных рымлянаў да рэформы Юлія Цэзара быў вельмі недасканалы. Паўставала праблема дадаваць адзін ці два дні, каб каляндар не разыходзіўся з астранамічнымі зьявамі. Гэта рабілася перад надыходам Новага году, які адзначаўся 1 сакавіка. Далейшае станавілася зразумелым. У лютым 1796 г. зьявілася неабходнасьць дадаць каля дзесяці «лішніх» дзён, каб перавесці Беларусь з грыгарыянскага календара, які ўжываўся з XVI ст., на прыняты ў царскай Расіі юліянскі каляндар. У лютым 1796 г. у Беларусі мусіла быць 39 дзён! Каб пацвердзіць гэтую відавочную гіпотэзу, перагледзеў шмат гістарычных крыніцаў, у тым ліку шматтомнае выданьне Законаў Расейскай імперыі часоў Кацярыны II. Але ні закону, ні ўказу не знайшоў. Не знайшоў ніводнай спасылкі на гэты факт ні ў расейскіх,

ні, што яшчэ больш дзіўна, у працах беларускіх гісторыкаў. Факт каляндарнага гвалту, пераходу ад больш дасканалага да архаічнага календара, — такі характэрны з культуралогічнага гледзішча, стаў паступова губляцца ў гістарычных прыцемках. Таксама, як і шмат якія іншыя факты нашай мінуўшчыны. Адзін з брыдкіх прыёмаў гвалтоўнай русыфікацыі.

...Увосень 1971 г. стала вядома, што па выніках двух гадоў экспэдыцыйнае працы мусіць быць падрыхтаваны макет тома Зводу помнікаў Берасьцейскае вобласці. Больш за тое, гэты макет трэба абмеркаваць на Ўсесаюзнай нарадзе прадстаўнікоў акадэмічных структураў, якія займаліся падрыхтоўкай выданьня. Стала вядома, што на сустрэчы ў Маскве быць ініцыятарамі такога абмеркаваньня адмовіліся прадстаўнікі ўсіх саюзных рэспублік, у тым ліку РСФСР. Не захацелі стаць прыкладам прадстаўнікі сталых мастацтвазнаўчых і гістарычных школаў Арменіі, Грузіі, Украіны, Расеі, спасылаючыся на вялікі аб'ём працы. А беларусы згадзі-

Сьв. Ануфры ў пустыні. Мастак Томаш Міхальскі. 1750-я гг.

ліся. Цяжка прыдумаць рацыянальнае вытлумачэньне гэткаму рашэньню. Акрамя, магчыма, таго, на якое ўказаў тагачасны міністар абароннай прамысловасьці СССР Плешакоў, які, пабачыўшы нейкую бязглузду паперу, падрыхтаваную ягонымі памочнікамі, наклаў на ёй рэзалюцыю: «перш чым падпісваеце, закусвайце!».

Што праўда, то праўда. Піло начальства ў часы брэжнеўскага застою шалёна. Уменьне добра «закласьці за каўнер» і ўстаяць на нагах было адной з умоваў пропуску ў вышэйшыя эшалёны намэнклятуры. Прыклад падаваў Сам. Помню, у той год, калі ў выніку хітрых манеўраў, якія распрацаваў былі ўласны карэспандэнт «Известий» Матукоўскі, Менску нарэшце прысвоілі званьне «Горад-Герой», уручыць узнагароду прыехаў Генэральны сакратар ЦК КПСС. Пасьля ўрачыстага паседжаньня ў тэатры оперы й балету, шчырага застолья Брэжнева ў адкрытым лімузіне павезьлі на вакзал. Быць сьведкамі гэтай гістарычнай падзеі сагналі й навукоўцаў АН. Я стаяў на схіле дарогі крыху ніжэй за Палац прафсаюзаў і бачыў, як з вуліцы Янкі Купалы на праспэкт вылецеў шыкоўны аўтамабіль, у якім сядзеў чырванатвары Брэжнеў. У стане, калі мог павесіць яшчэ адну «Залатую Зорку» на сьцяг гораду. Ехаў у адкрытым аўтамабілі, і ўсе, хто стаяў на ходніках, маглі яго бачыць. Ня тое што сёньняшняга прэзыдэнта Беларусі.

...Першым дырэктарам Музэю старажытнабеларускае культуры пазьней стала Вольга Церашчатава (яна распрацоўвала і макет). Таму мушу расказаць яе біяграфію, вельмі характэрную для людзей, якія нарадзіліся ў сярэдзі-

не дваццатых гадоў мінулага стагоддзя...

Вольга Васільеўна нарадзілася ў 1926 г. у Лоеве. На самым поўдні Беларусі. Калі пачалася вайна, скончыла толькі няпоўную сярэднюю школу. Два з лішкам гады акупацыі для навукі былі страчаныя. Калі не лічыць навукаю майстэрства хавацца ад прымусовага ўгону ў Нямеччыну. Аднак позьняй восенню 1943 г. усё-такі давлялося капаць немцам акопы, якія не дапамаглі — Чырвоная армія неўзабаве вызваліла Лоеў. Ёй ішоў васемнаццаты год. Вельмі хацелася ўзяць удзел у вайне з захопнікамі. І яна запісалася ў разведшколу. Упершыню прыехала ў разбураны Менск, пачала вучыць азбуку Морзе і асвойваць радыётэхніку. Аднак засылка ў тыл ворага яе мінула. Фронт прайшоў Польшчу, а дзейнасць разведгрупы на тэрыторыі Германіі бяз ведання нямецкай мовы была немагчымаю. Тым не менш у Германіі яна пабывала. Была радысткаю ў частках НКВД. Там яна выйшла замуж і нарадзіла сына.

Празь пяць гадоў вырашыла, што сямейнае жыццё не складалася. Акрамя таго, быць маладукаванай афіцэрскай жонкаю не хацелася. Спрацаваў синдром прагі ведаў. Яна забрала двухгадовага сына. Звольнілася з войска і пакінула Эўропу. У Менску пачалося неверагодна цяжкае жыццё. Праўда, яе адразу ўзялі на працу ў Акадэмію навук, хоць і на пасаду сакратаркі, у аддзяленне гуманітарных навук. Мабыць, спрацавала тое, што яна служыла ў спэцвойсках. Кагэбісцкае мінулае ня толькі дапамагала, але і складала шмат праблемаў у дачынен-

нях зь людзьмі. Бо яна ніколі не хавала, дзе і кім служыла.

Заробку катастрафічна не хавала. Трэба было ўтрымліваць сябе і сына. А яшчэ плаціць за пакой, дзе яны жылі. Часу не хавала, бо яна адразу пайшла ў вярхоўную школу, каб атрымаць атэстат сталасці. Праца, вучоба, а яшчэ шыла адзежу на заказ. Яна мела швейную машынку і прыроджаны густ. Скончыла школу. Паступіла завочна ў Маскоўскі тэкстыльны інстытут. Потым у аспірантуру Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклёру. Потым абараніла кандыдацкую дысэртацыю па даваеннай беларускай кніжнай графіцы. Гэта адбылося ў 1968 г.

...Перанясёмся ў былое мястэчка Лужкі на Шаркоўшчыне. Цяпер гэта вялікая вёска з некалькімі вуліцамі, што даволі рэдка на Віцебшчыне. І велічнымі руінамі барочнага касцёлу. А таксама з рэшткамі багатай сядзібы з мураванымі гаспадарчымі пабудовамі. Але найбольшае ўражанне пакінула сьціплая каплічка на скрыжаванні дарог. На насыпаным кургане вышыня 6—7 м мураваная вежа метраў 5, якая заканчвалася альтанкай з чатырма арачнымі праёмамі, з якіх бачна драўляная скульптура Хрыста, ён нёс свой крыж на плячо.

Гэткія велічныя помнікі былі пастаўлены на шляху адступлення напалеонаўскай арміі з-пад Масквы. Зразумела, іх паставілі не французы, а нашыя суайчыньнікі, дзеці якіх бралі ўдзел у арміі Напалеона Банапарта. На славытым барадзінскім полі корпус пад камандай князя Юзафа Панятоўскага, брата апошняга караля Рэчы Паспалітай, стаяў насупраць вой-

скаў генэрала Баграціёна — нашчадка грузынскай царскай фаміліі. Падчас бітвы корпус Панятоўскага прасунуўся далей за іншыя часткі французскай арміі. І зрабіў значны ўнёсак у перамогу Напалеона ў гэтай бітве. А потым ён усыцілаў трупамі сваіх жаўнераў пакутлівы шлях ад Масквы да Бярэзіны і далей на захад.

«Гора пераможаным!» — гаварылі старажытныя рымляне. Вайна 1812 г. стала для Беларусі не Айчыннай, а грамадзянскай. У шэрагах пераможнага расейскага войска змагаліся таксама дзясяткі тысячаў рэкрутаў з Вялікага Княства. Браты супраць братаў, што было расплатаю за страту незалежнасці. І далёкім правобразам таго, што адбывалася падчас Другое сусветнае вайны.

Лужкі запамніліся таксама закінутай драўлянай каплічкаю на зарослых могілках. У адчыненым напярэдням будынку цудам захаваліся прыгожыя бакавыя дзьверы ад іканастава з выявамі арханёлаў Гаўрыіла з кветкаю белай лілеі і Міхаіла з вогненным мечам. Мы прывезлі іх у Менск. І сёння, заходзячы ў фонды Музею старажытнабеларускае культуры, я міжволі спыняюся ля выяваў крылатых бязвусых юнакоў, перададзеных у празрыста-блакітнай колеравай гаме з акцэнтамі сьвежага зялёнага і чырвонага колераў. На поўначы Беларусі любілі гэткую празрыстую гаму. І дакладны востры малюнак.

...У красавіку 1974 г. стваральнікам музею быў нанесены жадлівы ўдар. Разам зь яшчэ сямю «нацыяналістамі» з Акадэміі навук была звольнена Элеанора Вецер. І ў той жа дзень уся калекцыя вывезена. У 119-м пакоі прэзыдыюму, дзе адбываліся пасе-

джанні сэмінару і сьцены былі завешаны цудоўнымі абразамі, боўталіся толькі абрыўкі вяровак.

Запанавала «брыдота запусьцення». Мы ня ведалі, што рабіць. Мінуй пэўны час, перш чым сасьпеў нейкі плян. Найперш мусілі знайсці новага кіраўніка сэмінару зь ліку супрацоўнікаў сэктару Зводу помнікаў, каб прадоўжыць працу па зборы інфармацыі пра захаваньня творы мастацтва. Зрабіць хоць бы інвэнтар гэтых твораў па Беларусі, калі нельга зрабіць музэй. Ды і проста захаваць сэмінары — адзінае, што заставалася пасля перажытага.

Крыху паразважаўшы, я прыйшоў да высновы, што найлепшай зьяўляецца кандыдатура Вольгі Церашчатавай. Менавіта яе экспэдыцыі, акрамя нашай добраахвотніцкай, прывозілі ў Мінск творы мастацтва, якія сьведчылі пра яе добры густ. Па-другое, яна была кіраўніком групы мастацтва ў сэктары Зводу, сябрам КПСС і былым супрацоўнікам КДБ. Такі кіраўнік мог бы ўмацаваць пазыцыі сэмінару ў Акадэміі навук. Але былі й перашкоды. Ва ўсіх ранейшых канфліктах, якія выклікаў сэмінары ў кіраўніцтве сэктару й інстытуту, я выступаў на баку Элеаноры Іванаўны. Часта супроць Вольгі Васільеўны. І невядома, ці пагодзіцца яна забыць былыя крыўды. Тым больш што гэтыя канфлікты выклікалі палярызацыю ў асяродку супрацоўнікаў сэктару. Так, з Элеанорай Вецер была і Валя Нікіціна, будучая жонка Уладзіміра Караткевіча. Сама добры гісторык-археолог. Ды і для мяне існавалі псыхалогічныя праблемы. Замена кіраўніка сэмінару ў пэўным сэнсе была здрадаю чалавеку, разам зь якім мы зрабілі сэмінары. Але трэба было

выбіраць паміж надзеяй гэты сэмінары адрадыць і працягнуць працу і псыхалогічнаю здрадай...

...Не марудзячы мы аднавілі свае паседжаньні. Колькасна сэмінары крыху скараціўся. Аднак у ім працягвалі ўдзельнічаць мае калегі Уладзімір Карэлін, Валерый Філіпаў, Ірына Быцева, супрацоўнікі Інстытуту ядзернай энэргетыкі Аляксандар Ярашэвіч і Эльза Максімава, якія далучыліся ў 1972 г. А таксама мая сястра Ларыса — матэматык, Казімір і я. Сп. Вольга прыцягнула да працы таксама супрацоўніцу сэктару Зводу Алу Лявонаву.

Такім чынам нам удалося захаваць працаздольны стрыжань сэмінару. Але яшчэ не было вядома, ці дазваляць нам экспэдыцыйную працу. Таму ў пачатку чэрвеня 1974 г. я зноў пайшоў да прэзыдэнта Акадэміі навук. Насупіўшыся, як звычайна, Барысевіч выслухаў просьбу і буркнуў: «Працягвайце зьбіраць». Меліся на ўвазе экспанаты. Гэта гучала як пераможны гімн. Нашыя пакуты і страты не былі дарэмныя. Мы маглі працягваць сваю працу, якой аддавалі ўвесь свой вольны час. Больш таго, тады я даведаўся, што архітэктары на загад Барысевіча ўжо заплянавалі памяшканьні будучага музэю ў новым акадэмічным корпусе. А жahlівы ўдар па нашай калекцыі й сэмінары быў нанесены таму, што ў траўні 1974 г. чакалася камісія ЦК КПСС па правярцы ідэалогічнай работы ЦК КПБ. І ніхто, нават прэзыдэнт Акадэміі навук, ня мог абараніць калекцыю сакральнага мастацтва, адзінае, што заставалася ад мастацкае спадчыны нашых продкаў. Бо кіраўніцтва Інстытуту мастацтвазнаўства, этнаграфіі й фальклёру, а таксама сэктару Зводу не

рызыкавала ўзяць на сябе адказнасць за захаваньне сабраных помнікаў у акадэміі. Нягледзячы на тое, што гэтае мастацтва не было вывучанае і трэба было выдаваць тамы Збору помнікаў і ўжо запланаваную «Гісторыю беларускага мастацтва» ў 6-ці тамах. З гэтай жа прычыны была адмененая і акадэмічная канфэрэнцыя «Генэзыс беларусаў».

Такі жahlівы быў гэты час брэжнеўскага застою. Распрапагандаваны час мэліярацыі і эканамічнага росквіту. І патрыятычнага Пятра Машэрава. Людзі з акадэмічнымі званьнямі баяліся ўгнавіць маскоўскіх чыноўнікаў хоць якім-небудзь дачыненнем да беларускага сакральнага мастацтва. І зусім ня мелі хоць бы каліва волі да супраціву магчымаму цемрашальству і шавінізму маскоўскіх рэвізораў, да абароны сваёй нацыянальнай годнасці. Цалкам магчыма, што яны, рэвізоры, і не звярнулі б ніякай увагі на начыньне трох невялікіх пакояў у галоўным корпусе. Аднак спэцыялісты ў мастацтвазнаўстве, этнаграфіі й фальклёры, мабыць, баяліся, што рэвізорам хто-небудзь падкажа пра крамолу ў гэтых пакоях. Такі быў час.

...Сытуацыя, зручная для мэтанакіраванага збору помнікаў, склалася пасля лета 1977 г., калі Вольга Церашчатава была афіцыйна прызначана кіраўніком музэйнай групы. З гэтага часу і пачаліся спэцыфічныя экспэдыцыі, мэтанакіраваныя на збор помнікаў мастацтва і паралельна ў куплі помнікаў этнаграфіі і народнага мастацтва. Яны былі менш працяглыя, чым дасьледніцкія, і ладзіліся ў зручны час некалькі разоў на год. Мы ведалі, куды трэба ехаць і што

прасіць. Тое, што прасіць ня трэба, мы ўжо сабралі. Атрымаць жа творы сакральнага мастацтва зь дзеючых храмаў было зусім ня проста. Нам дапамагала толькі тая атмасфэра грэблівай абыякавасці, што панавала ў грамадстве ў дачыненні да нейкіх абразоў ды драўляных скульптураў. Ды старая беларуская традыцыя, якая забараняла гандаль храмавымі творами. Таму нам іх альбо дарылі, альбо не. Але ніводнага разу не прапанавалі купіць. Часам мы сутыкаліся з адукаванымі сьвятарамі, якія добра разумелі сілу мастацтва і таму спрыялі магчымаму стварэнню музэю ў Менску. Хоць ніякіх доказаў гэтаму намеру мы прад'явіць не маглі.

Найчасцей наш шлях ляжаў на Берасьцейшыну, дзе лепш за іншыя рэгіёны Беларусі захаваліся помнікі мастацтва. І дзе нас заўсёды чакаў добры прыём і падтрымка на цукровым заводзе ў Жабінцы. Намесьнікам дырэктара там працаваў мой даўні сябра Вячаслаў Калбасін. Добры геній нашых экспедыцыяў. Гэта быў час, калі кіраўнікі вытворчасці дамагліся пэўнай аўтаноміі ад ідэалягічных органаў. І мелі немалыя магчымасці. Асабліва, калі квітнела іхняя вытворчасць. Таму ў Жабінцы нас заўсёды чакаў заводскі інтэрнат — як база экспедыцыі. Магчымасць запраўкі аўтобуса. А часам і асабісты «газік» намесьніка дырэктара, які мог завезці 2—3-х чалавек у любы куток вобласці.

...Быў цёплы пахмурны сьнежань 1977 г. На Берасьцейшыне ішла незвычайная зімовая паводка. У гэты час мы здабылі два надзвычай важныя экспанаты. І абодва з дапамогаю Калбасіна. Спачатку мы ўтраіх — Вольга, Слава і я —

паехалі ў Берасьце да благачыннага. Так па-расейску завецца старэйшы сьвятар па царкоўнай акрузе. Вольга Церашчатава была знаёмая зь ім. Сьвятар запрасіў на абед. Пакуль матушка Зіна, прыгожая, маладжавая бландзінка, частавала нас сваімі прысмакамі, бацюшка расказваў розныя гісторыі. А мы ўвесь час пераводзілі размову на маларыцкае Замілаваньне. Так завецца кананічная кампазыцыя багародзічнага абраза, дзе маці лашчыць немаўля Хрыста.

Нарэшце, бацюшка пагадзіўся зьездзіць з намі ў Маларыту і разам паглядзець на абраз, які так патрэбны ў Менску. Гэта быў першы крок, бо ў маларыцкай царкве малады сьвятар не згаджаўся без дазволу гэты абраз аддаць нам. Наш абраз стаяў у царкве каля левага клірасу ў новым кіёце. Так завецца зашклёная скрыня, у якую закрываюць каштоўныя творы. Калі мы адчынілі кіёт, то ўсякія сумневы зніклі. У ніжняй частцы каўчэгу, абрэзанага, каб ікона змясцілася б у кіёце, які ня меў ніякай каштоўнасці, быў бачны кінаварны грэцкі надпіс. Залачоны фон, працёрты зь цягам часу, быў зафарбаваны «бронзавай» фарбаю. Німб, упрыгожаны гравіраваным арнамэнтам, быў пазначаны кропкамі бялілаў. У царкве існуе традыцыя, якая не дазваляе маліцца, калі абраз мае бачныя пашкоджанні. Таму сьвятар, ня маючы грошай, каб зрабіць новую пазалоту, запрасіў мясцовых умельцаў, якія і паднавілі абраз грубаю бронзаю. Аднак, бясспрэчна, перад намі быў твор прыкладна часоў Вітаўта, выкананы ў стылі позьняга палеалоскага адраджэння. Стылю, які розьніўся

густымі, амаль эмалевымі фарбамі і лёгкаю вытанчанаю графікай.

Так мы набылі самы старажытны абраз, які стаў сапраўднай перлінай экспазыцыі. Але лёс яго аказаўся сумным. У сьнежні 1991 г. музэй быў абрабаваны. Зладзеі скралі толькі адзін абраз. Наше «Замілаваньне». Скралі толькі з-за беспрэцэдэнтнай абыякавасці дырэктара Інстытуту мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклёру Станіслава Марцалева. На ягонае імя было пададзена шмат дакладных з просьбаю закратаваць шклянныя дзьверы ў залю мастацтва. Аднак, як вядома, мужык не перахрысьціцца, пакуль пярун ня грымне. Цяпер краты стаяць. Але дзе наш цудоўны абраз, невядома.

Лёс дзвюх іншых сьвятыняў, якія мы прывезьлі з таго памятнага падарожжа, быў шчаслівейшы. У старажытную вёску Зьдзітава мы прыехалі, калі ўжо згущаліся раньнія зімовыя прыцемкі. Царква, пабудаваная каля 1540 г., аточаная векавымі дрэвамі, стаяла на беразе Днепра-Бугскага каналу. Пакуль сп. Вольга хадзіла па сьвятара, мы чакалі на ганку, назіраючы, як згасала на захадзе аранжава-ружовая палоска. Нарэшце зьявіўся высокі сівабароды сьвятар і адчыніў царкоўныя дзьверы. Мы зайшлі ўсьлед за ім у паўцёмнае невялікае памяшканьне. Змрок не расьсеяла і цьмянае сьвятло электрычнай лямпачкі. Але яго было дастаткова, каб пабачыць вялікі абраз «Багамаці Адзігітры Іерусалімскай» — галоўнай сьвятыні храму. Ён, канешне, быў замалываны. І даволі неахайна. З-пад алейнага запісу праглядаліся першапачатковыя фарбы адзеньня, мафорыю і хіто-

ну. Фон абраза быў пакрыты буйным расьлінным арнамэнтам і моцна працёртай пазалотай. Язык не паварочваўся прасіць галоўную каштоўнасьць небагатага ўбраньня царквы. Пачала сп. Вольга. Яна гаварыла пра нашу мару стварыць Музей старажытна-беларускае культуры. Пра тое, якую каштоўнасьць уяўляе для гісторыі мастацтва зьдзітаўскі абраз. І якое пачэснае месца ён зойме ў нашай экспазыцыі. Бацюшка слухаў, не спускаючы вачэй з абраза, даволі доўга. Потым цяжка ўздыхнуў і сказаў: «Ну, што ж, забірайце. Людзі сталі мала хадзіць у царкву. Можна, у Менску ён прынясе больш карысьці».

...Наступны прыклад гэтаму. У вёску Дзівін на поўдні Кобрынскага раёну мы прыехалі ўтрох — Слава Калбасін, Вольга і я. На «газіку» намесьніка дырэктара Жабінкаўскага цукровага заводу. Дзівін прыцягваў нас таму, што ў гэтай вялікай вёсцы былі аж дзьве царквы. Старая драўляная ў стылі беларускага барока з дзьвюма вежамі на фасадзе. Зачыненая. І мураваная, часоў Мураўёва-вешальніка, якая дзейнічала. У яе і было зьвезена начыньне старое царквы. Таму сьцены новай былі завешаны мноствам старых абразоў. Асабліва цікавы быў адзін. Прыкладна XVII—XVIII стст. Прысьвечаны сьв. Ануфрыю. З ім была зьвязаная сьмешная гісторыя.

У 1970 г. гэты абраз вывучаў доктар мастацтвазнаўства Віктар Шматаў, тады ўдзельнік экспэдыцыі В. Церашчатавай. Ён і выкарыстаў тэрмін «пачвара», каб абазначыць зьвера, які быў выяўлены ля ног сьвятога. Ягоны тэрмін «пачвара» я выкарыстаў пазьней для ёрніцкіх камэнтараў

на Ёсесаюзнай нарадзе ў 1972 г. Бо ні Шматаў, ні Церашчатава ў тыя часы ня ведалі аднаго дробнага правіла абразапісаньня, якое патрабавала ачалавечаць аблічча зьвера, калі ён у нейкім сэнсе пераадольваў сваю зьвярыную прыроду. І ня ведалі агіяграфіі — жыццйнага апісаньня сьв. Ануфрыя, дзе апавядалася пра яго пустэльніцкае жыцьцё ў пячоры на беразе Ніла ў поўнай гармоніі з навакольным сьветам. Так што, дзікі леў «служыў яму як сабака і лізаў яму пяты», як сьцьвярджала агіяграфія. Таму на абразе леў меў амаль чалавечы твар. Пазнаць у ім зьвера сапраўды было нялёгка.

І вось мы бачым гэты цікавы абраз, дзе выяўлены ўкленчаны аголены аскет з доўгай сівой барадою ля чорнай зяпы пячоры. Над ёю расьце пальма. Удалечыні бачна шэра-блакітная стужка Ніла. А перад укленчаным у малітоўнай позе сьвятым, прытаптаўшы хмарку, лунае анёлак зь цяжкімі ступнямі і далонямі. І неверагодным зьдзіўленьнем на твары. Анёлак трымае залатую чашу і працягвае абьякаваму сьвятому лыжачку зь ежаю. Бо ня можа зразумець, як можна ня есьці і ня піць, а толькі маліцца. А моліцца Ануфры новазапаветнай Тройцы, выяўленай у хмарным коле ў правым верхнім куце. З улікам сьвежага срэбнага фону, на якім разгортваецца падзея, «пачвары» ля ног сьвятога і некананічнага анёлка — гэта яскравы прыклад жывога, незасушанага сакральнага мастацтва. Прыклад проста неабходны для экспазыцыі, калі яна хоча адлюстраваць сапраўдную творчую шырыню беларускага абразапісаньня.

Пачынаем упрошваць маладога сьвятара ахвяраваць абраз для

будучага музэю. Але безь вялікага посьпеху. Ён адмаўляецца, нягледзячы на тое, што ў царкве шмат абразоў. І што Ануфры відавочна ўніяцкі абраз, якія праваслаўныя не шануюць. Нічога ня дзейнічае. Тады я пускаю ў ход забаронены прыём. Пытаюся ў сьвятара, ці чуў ён пра арыянскую ерась. Ён чуў. А ці ведае, што апанэнтам Арыя, які абараняў праваслаўны погляд на трыадзінага Бога, быў менавіта Ануфры. Ён згаджаецца. «Чаму ж вы прапагандуеце арыянства?» — пытаюся, паказваючы пальцам у правы верхні кут абраза, дзе замест Тройцы засталіся толькі бог Саваоф і Хрыстос. Мясцовыя мужыкі, якіх сьвятар запрасіў паднавіць абраз, бо срэбра фону сьцерлася да чорнае палі, замазалі алюмініеваю фарбай галубка — Духу Сьвятога. Сьвятар разгублена маўчыць. Не прэчыць, што спрэчка ішла вакол асобы Хрыста, боскую прыроду якога Арыя адмаўляў. А не вакол Духу Сьвятога. І нарэшце пакутліва махнуў рукой — забірайце.

...Але вернемся да зьбіральніцкае працы. Я ўжо казаў, што з прыходам у сэмінары Вольгі Церашчатавай мы пачалі зьбіраць таксама этнаграфічныя рэчы і народнае мастацтва — ганчарныя і ткацкія вырабы, лялькі і музычныя інструмэнты, вопратку і прылады працы. І гэта таксама аказалася вельмі цікавай справай. Мы шмат даведаліся, пра што не было магчыма сьці тады прачытаць ні ў адной кнізе. Так, да прыкладу, аднойчы на Магілёўшчыне трапілі ў вялікую вёску, якая дзялілася на тры часткі — шляхту, мужыкоў і слабаду. У слабадзе сяліўся прышлы люд. Там не было ніякай этнаграфіі. Нешта было ў мужыкоў. А найбольш у шляхты. Як па коль-

касьці, так і па якасьці. Але галоўнае не ў гэтым. Калі чытаеш, што ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім кожны восьмы належаў да вайскова-служылага стану, г. зн. быў вольным і паўнапраўным грамадзянінам шляхоцкае рэспублікі, то міжволі паўстае пытаньне — куды зьніклі гэтыя мужныя і вольналюбівыя людзі, якія каралю гаварылі «пан-брат», а не «я — Ваш раб, Ваша высокаправасхадзіцельства». Нават з улікам таго, што расейскі цар Мікалай I пяцёх з шасьці шляхцічаў пазбавіў дваранскае годнасьці. Хацелася ведаць, у чым была іхняя роля, акрамя ўдзелу ў паспалітых рушэньнях, і як яны жылі.

Магілёўская вёска дала нам наглядны адказ. Хаты шляхты былі чысьцейшыя, а гасподы багацейшыя. У куфрах пажылых жанчын захоўваліся цудоўныя андаракі, блузы, паясы, ручнікі і абрусы. Нават праз 150 гадоў пасья стра-ты сваіх прывілеяў «аднаконная» шляхта выконвала ролю правадніка культуры і абаронцы традыцыяў. Гэта надае мне жыцьцёвы і палітычны аптымізм. Цар Мікалай зрабіў нам паслугу, зламаўшы сацыяльны перагародкі. Таму сёньня ў крыві кожнага беларуса ёсьць хоць кропля блакітнае крыві. Рана ці позна яна азавецца.

...Час адкрыцьця музэю набліжаўся. Мы ведалі, што прэзыдэнт Акадэміі навук жадае, каб экспазыцыя была гатовая да дня пяцідзесьцігодзьдзя Акадэміі, сьвяткаваньне якога было прызначана на сярэдзіну траўня 1979 г. На музэйную групу і на сэмінары наваліліся новыя нечаканыя задачы, якія мы часта вырашалі незвычайным спосабам. Пра гэта мае сэнс расказаць, дзеля гістарычнае праўды. Бо высьвет-

лілася, што сабраць, расклясыфікаваць і прывесць экспанаты да выставачнага выгляду яшчэ ня ўсё, што трэба для адкрыцьця музэю.

Першай і самай складанай была будаўнічая праблема. Пры першапачатковай замове архітэктару, мабыць, не было зроблена вычарпальных тлумачэньняў, што за музэй плануецца ў трохузроўневым будынку паміж дзьвюма 20-павярховымі вежамі на сутыку вуліцаў Акадэмічнай і Сурганава. Я ўжо казаў, што пра існаваньне пляну пабудовы памяшканьняў музэю я даведаўся напачатку лета 1974 г., калі сэмінарызначалі В. Церашчатава. Але пра плян музэю мы даведзіліся толькі тады, калі будынку былі рэальна ўзьведзены. Высьветлілася, што ў адрозьненьне ад звычайнай практыкі ў акадэмічнаму музэю фондасховішча месціцца вышэй за экспазыцыйныя залі. Гэта яшчэ палова бяды, хоць і абцяжарвала задачу абсталяваньня фондасховішча аўтаматычнаю касэтнаю сыстэмай. Сапраўдная бяда чакала наперадзе.

Сп. Вольга ўжо мела права сачыць за вядзеньнем будаўнічых работ. Але і для яе стала нечаканасьцю, што два прасторныя памяшканьні фондасховішчаў адзін дзень аказаліся перагароджанымі на тры меншыя кожны. Высьветлілася, што пажарны нагляд зразумеў тэрмін фондасховішча як склад. А склад згодна супрацьпажарным нормам ня могуць быць вельмі прасторнымі. Гэтая будаўнічая навацыя нішчыла нашу мару мець сучаснае фондасховішча. Узор касэтнай сыстэмы мы зь Церашчатавай бачылі ў польскім мястэчку Ланьцут зь яго цудоўным музэем, які месціўся ў

замку Любамірскіх — Патоцкіх. Ужо ў пачатку 70-х гг. замак быў цалкам адрэстаўраваны. Быў вярнуты ягоны мастацкі інтэр'ер. У парку знаходзілася стайня, пераробленая на фондасховішча. Па падлозе былі пракладзеныя рэйкі, па якіх каталіся вялікія жалезныя рамы, зацягнутыя мэталёвымі сеткамі. Да іх мацаваліся абразы. Кожную раму пры патрэбе лёгка было выцягнуць, каб разгледзець той ці іншы твор. Потым рама вярталася назад. Такім чынам палову фондасховішча займалі шчыльна ўпакаваныя рамы. Палова была вольнаю. У Ланьцуце фондасховішча было проста велізарных памераў. Там месціліся тысячы ўніяцкіх абразоў з цэркваў на паўдзённым усходзе Люблінскага ваяводзтва, зачыненых пры сацыялістычнай Польшчы.

Мы вырашылі ўдасканаліць гэтую сыстэму, праклаўшы рэйкі, па якіх коцяцца рамы не па падлозе, а па столлю. І зрабіць аўтаматыку, каб рамы не цягаць фізычнай сілай. Наш заказ быў выкананы на досьледнай вытворчасьці ЦКБ Акадэміі й аплочаны з тых грошай, якія зарабляла мая лябараторыя за ваенныя заказы. І цяпер мы былі пастаўлены перад неабходнасьцю альбо адмовіцца ад ужо зробленай сыстэмы, альбо ісьці да пажарнікаў, каб яны далі дазвол пабудаваньня перагародкі зьнесьці.

Пераканаць пажарнікаў у тым гады было амаль немагчымаю справай. Але не для сп. Вольгі. Урэшце рэшт, пажарнікі не вытрымалі яе націску і здаліся. Мы кінуліся да будаўнікоў — разбурайце перагародкі і вяртайцеся да першапачатковага пляну. «Дудкі, — пачулі мы ў адказ, — за перагародкі заплочана. Шукайце

грошы на іх разборку, альбо разьбірайце самі». Грошы на аплату знайсці складаней, чым разьбіць самім.

Так раніцаю аднае восеньскае суботы 1978 г. у недабудаваным музэйным будынку сабраўся наш сэмінары, узмоцнены добраахвотнікамі з маёй лябараторыі. І ўзброены малаткамі, сякерамі й прабойнікамі. Я расставіў наяўныя сілы ўздоўж перагародак, і праца закіпела. Праз гадзіну мы былі ў пыле з ног да галавы і мокрая ад поту. Але толькі некалькім найбольш дужым фізычна хлопцам удалося прабіць невялікія адтуліны. Мы сабраліся на перакур. І тут Валодзя Карэлін, фатограф і штурман нашых экспэдыцыяў, усклікнуў: «Хлопцы! Мы забылі!». «Што?» — паспеў сказаць я. «Таран!» — выгукнуў Карэлін. Далей тлумачыць не было патрэбы. Некалькі мужыкоў зьбегалі па бярвяню, і праз паўгадзіны ад чатырох сценак засталіся толькі груды бітай цэгля. Эфэктыўнасьць тарану ў параўнаньні з прабойнікамі неверагодная. І пераканаўчая дэманстрацыя пераваг калектыўных намаганьняў. Такім чынам будаўнічая праблема была вырашана, і ў фондасховішчы была ўсталявана сучасная касэтная сыстэма.

...Да цудаў, якія суправаджалі зьбіральніцкую працу, належыць, бясспрэчна, і вяртаньне з Масквы сямі беларускіх абразоў. Вяртаньне мастацкіх каштоўнасьцей наогул складанейшая праблема. Тым больш што паміж Беларусьсю й Расеяй пагадненьня аб рэстытуцыі музэйных каштоўнасьцей не было і няма сёньня. Але нам гэта часткова ўдалося. Калі не лічыць «Блакiтнага Усьпеньня» ў Трацьцякоўцы, якое масквічы ўпорыс-

та выдаюць за цьверскую школу, хоць абраз быў вывезены зь Менску, толькі экспазыцыя Гiстарычнага музэю ўтрымлівала два беларускія абразы і адзін сармацкі партрэт. Гэта сьведчыла пра тое, што ў сховах музэю маглі быць і іншыя беларускія рэчы. І, як мы ведалі, у фондах абразоў налічвалася шэсьць тысячаў адзінак захаваньня.

Трапіць у фонды было няпроста. Доўгі час імі загадвала нехта Аўчыньнікава. Яе адрозьнівала ня толькі некантактнасьць, наогул характэрная для мноства музэйшчыкаў, але і невытлумачальная нелюбоў да Беларусі. Яна, напрыклад, у сваіх працах адмаўляла ў беларускім паходжаньні «шляхцічу горада Смаленска Станіславу Лапуцкаму» і прыпісвала творы яшчэ аднаго беларуса Васіля Пазнанскага армянiну Салтанаву. І вось сп. Вольга падчас аднае камандзіроўкі ў Маскву даведваецца, што Аўчыньнікаву адправілі на пэнсію, фонды ўзначаліў малады выпускнік Маскоўскага ўнівэрсытэту. Яна тут жа зьвяртаецца да дырэктара ДГМ Лавіцкага, якога ведала праз Горына, і дабіваецца згоды на наведваньне фондаў. Калі не будзе супраць новы загадчык Аляксей (...). Яна выклікае мяне зь Менску, і мы разам ідзём да Аляксея. Малады хлапец, крыху зьбянтэжаны ўвагаю да сваёй асобы, згаджаецца пусьціць нас у фонды. Але толькі на абмежаваны час. На 1,5—2 гадзіны, пакуль ён будзе заняты. Пры гэтым ён выказвае сумненьне ў тым, што нам удалася што-небудзь знайсці.

Спраўды, у велiзарнай залі стаяць стэлажы, на якіх у два і тры паверхі разьмешчаны абразы, зьвезеныя з цэркваў Масквы. Аляксей зачыняе дзьверы, і мы

застаёмся адны. І вырашаем не выцягваць абразы для агляду, а толькі абмацаваць іх. Бо нашыя абразы маюць рэльефныя фоны і шырокія палі, якія аддзяляюць сьветлавыя вокны накладнымі броўкамі. Прыкметы, якія лёгка разпазнаюцца навомацак.

Аляксей быў здзіўлены, калі вярнуўся і даведаўся, што мы праледзелі ўсе стэлажы і выбралі сем твораў. Ягонае здзіўленьне яшчэ больш узрасло, калі зьвяраючы па кнізе ўліку ён пераканаўся, што ўсе абразы зь Беларусі. Больш за тое, два з трафейнага фонду ў Ноўгарадзе, куды былі зьвезены вернутыя з Германіі музэйныя каштоўнасьці. Гэтыя два абразы з царквы вёскі Латыгава (сёньня — у Віцебску) 1744 г. былі апісаныя яшчэ Міколам Шчакаціхіным. Таму можна прад'явіць прэтэнзіі былой дырэктарцы ДММ Аладавай, як яна шукала даваенную калекцыю менскага музэю і дзе яна зьнікла, у Германіі ці Расеі?

У той жа дзень сем нашых абразоў былі ў майстэрні Івана Горына, недалёка ад беларускага вакзалу. Мы закупілі на бліжэйшы цягнік купэ. Укуталі нашыя каштоўнасьці ў тыя анучы, што знайшлі ў Івана Пятровіча, і раніцаю нас ужо сустракала ў Менску Ірына Быцева, якая загадзя заказала таксі. Абразы былі даволі вялікія. Таму багажнік не зачыняўся. У такім выглядзе мы і даехалі да Акадэміі навук. Лёс гэтых абразоў і наш вопыт ставіць праблему рэстытуцыі на парадак дня ў незалежнай Беларусі. Але я пакуль не чуў, каб гэтым было заклапочана нашае міністэрства культуры.

...Нарэшце надышоў дзень адкрыцця. У Менск на сьвятка-

ваньне 50-годдзя Акадэміі навук Беларусі з'ехаліся прадстаўнікі АН СССР і акадэміі саюзнах рэспублік. Незадоўга перад абедам у залю народнага мастацтва ўваходзіць вялікая група гасьцей на чале з Барысевічам і Аляксандравым, які быў тады прэзыдэнтам саюзнай Акадэміі. Іх сустракае сп. Вольга і пад наглядом Марцалева пачынае экскурсію. І тут я бачу, што ад агульнага натоўпу адышоў невысокі пажылы чалавек, пазнаю ў ім Віктара Амбарцумяна, сусветна вядомага астрафізыка, двойчы Героя Сацпрацы, прэзыдэнта Акадэміі навук Арменіі. Падышоў да яго і прапанаваў паказаць яму экспазыцыю. Калі абышлі і вярнуліся ў залю народнага мастацтва, я пабачыў, што трохзоркавы акадэмік Аляксандраў нерашуча стаіць каля століка, дзе мы загадзя паклалі Кнігу водгуку. Тады я прапаную Амбарцумяну першаму пакінуць свой запіс. Мой разьлік на самастойнасьць і незалежнасьць армянскага прэзыдэнта спраўдзіўся. Ён спакойна падышоў да століка і пакінуў свой водгук. «Благодарю не толькі товарищей, показавших мне этот замечательный музей древней белорусской культуры, благодарю организаторов этого музея, раскрывающего глаза посетителей на богатейшие культурные традиции белорусского народа.

Акадэмік Віктар Амбарцумян пакідае водгук у кнізе наведнікаў МСБК. Травень 1979 г.

Я, представитель Армянской Академии наук, знал и до сих пор, что у белорусов можно очень многому поучиться. Но, увидев музей, ухожу в восторге, жалея о том, что не могу более подробно ознакомиться с каждым из его экспонатов.

Да здравствует наша родная Беларусь, край древней и изящнейшей культуры».

За Амбарцумянам пачалі пакідаць водгукі іншыя. І тыя, хто быў у музэі ў той день і хто наведаў яго пазьней. 4 ліпеня пакінуў свой запіс Алесь Адамовіч: «Спа-

трэбіўся энтузіязм, адданасьць свайму краю і талент адзінак, каб многія ўбачылі і зразумелі, што ў іх пад нагамі і вакол іх! Якія багацці культуры (ці цені былых багаццяў) меў і мае наш народ. Далей няхай не здарыцца так, што мы забудзем, хто гэта зрабіў для нас. І як гэта выдатна, што побач з нашай дарагой Вольгай Васільеўнай, што абараніла гонар гуманітарыяў, справу гэтую рабілі ... фізікі!»

12 ліпеня музэй наведаў Рыгор Барадулін. 23 жніўня Уладзімір Караткевіч прывёў Васіля Быкава. Потым былі Максім Танк і Ларыса Геніюш. Мітрапаліт Філарэт і Патрыярх Алексій II. Ніна Сьняжкова і Алесь Петрашкевіч. У той час загадчык адзела культуры ЦК КПБ.

Музэй старабеларускай культуры пачаў сваё жыццё. Гэта адбылося 15 траўня 1979 г. Праз 10 гадоў пасья стварэньня сэмінару па вывучэньні старажытнабеларускага мастацтва. Ірына Быцева — старшы навуковы супрацоўнік Інстытуту фізыкі і пастаянны ўдзельнік сэмінару склала спіс аматараў. Тых, хто браў непасрэды практычны ўдзел у стварэньні музэю. Такіх набралася каля 120 асобаў. Дзякуй ім усім. Бо ні да 70-х гадоў мінулага стагодзьдзя, ні пазьней стварыць такі музэй было б немагчыма...

Юры ХАДЫКА.
Фота Міколы МЕЛЬНІКАВА.

Ян Аляксандр Горчын. Ліст з выявамі Божай Маці Жыровіцкай. Медзярыт. 3-я чвэрць XVII ст.

дата стварэння, месца знаходжання ватыўнай карціны – 1745 г., вёска Вярхова Ковельскага павету – пазначаны ў анатацыі архіўнага фотаздымку, які знаходзіцца ў зборы БАН Украіны¹.

Паводле сваёй кампазіцыйнай структуры і ватыўнага зместу твор з вёскі Вярхова не выключэнне ў іканапісе тагачаснай Рэчы Паспалітай. Напрыклад, па сваёй пабудове вельмі блізкая да яго ватыўная табліца з адлюстраваннем цудатворнага Студэнцкага абраза з укленчанай перад ім сям'ёй данатара – шляхціча².

Цалкам верагодна, што ватыўны абраз з вёскі Вярхова быў створаны ў падзяку за выратаванне дачкі Вербскіх; яе выява змешчана паміж выявамі ўкленчаных бацькоў. Выратаванне, выздараўленне дзяўчыны дзякуючы міласэрнаму заступніцтву Божай Маці тут як бы з'яўляецца новым паўторам, праекцыяй у тагачасную рэальнасць аднаго з першых вя-

лікіх цудаў абраза Божай Маці Жыровіцкай – а менавіта, уваскрэсення Раіны Вайнянкі з вядомага беларускага праваслаўнага шляхоцкага роду. Цудоўная падзея пазбаўлення ад смерці Раіны з Войнаў адбылася каля 1558 г. і зафіксавана ў шэрагу гістарычных архіўных крыніцаў³.

Божая Маці на абразе з Вярхова адлюстравана без тыповай для іка-

награфіі жыровіцкага абраза белай авальнай рамкі з тэкстам менавіта таму, што цуд з дачкой ткача Вербскага стаўся не канкрэтна ў прысутнасці Жыровіцкай святыні, а дзякуючы шчырым малітоўным зваротам бацькоў і дзяўчыны да Божай Маці Жыровіцкай, з нагоды таго, што яна раней ужо праявіла сваю адпаведную спагаду ў дачыненні Раіны Вайнянкі. Гісторыя Раіны Вайнянкі і іншых вялікіх цудаў Божай Маці Жыровіцкай была шырока вядомая ў Рэчы Паспалітай дзякуючы шматлікай друкаванай літаратуры – спецыяльныя кнігі з апісаннем цудаў жыровіцкага абраза выдаваліся неаднаразова, пачынаючы з 1625 г., цуды жыровіцкага абраза ў сваім творы «Небо новое...» апісаў таксама І.Галятоўскі⁴.

Другім арыгінальным прыкладам жывапіснага адлюстравання Божай Маці Жыровіцкай з выявай данатара з'яўляецца шанаваны абраз на дошцы, што знаходзіцца

цяпер у зборы музея замка ў Ланцуце ў Польшчы і паходзіць з Кросненскага ваяводства (з Гардышча?). Р.Біскупскі, верагодна, абапіраючыся на гісторыю санктуарыя, падае яго як абраз першай паловы XVII ст.⁵ Пагрудная выява данатара змешчана ў правым ніжнім куце абраза, ніжэй авальнай стужкі, якая аблямоўвае паўпостаць Божай Маці Жыровіцкай. Хутчэй за ўсё, адлюстраванне данатара тут — выява рэальнага замойцы гэтай копіі, бо напэўна немагчыма, хоць і спакусліва, прыняць выяву за міфічнае адлюстраванне Аляксандра Солтана – першага – у канцы XV ст. – уладальніка цудатворнага яшмавага абразка Божай Маці Жыровіцкай.

Позняя, 1851 г., копія абраза Божай Маці Жыровіцкай ёсць у царкве вёскі Мілейчыцы Беларускага ваяводства Польшчы. Падляшская вёска Мілейчыцы знаходзіцца недалёка ад Брэста, копію абраза Божай Маці Жыровіцкай напісаў, падпісаў і датаваў кобынскі мастак-іканапісец Тэадор Васілеўскі⁶.

Сярод іншых, і значна ранейшых за згаданую, апошняй з копіяў-спіскаў цудатворнага жыровіцкага абраза, зробленых беларускімі майстрамі, назавём вядомую раней за 1732 г., слынную цудамі ікону Лядаўскай Божай Маці – копію Жыровіцкай (у Лядах, паблізу Мінска, знаходзіўся базыліянскі манастыр, фундаваны ў 1732 г. І. Завішам, надворным маршалкам літоўскім). Эспедыцыя Інстытута мастацтвазнаўства этнаграфіі і фальклору АН Беларусі ў 1985 г. выявіла ў царкве вёскі Забалаць, паблізу Лядаў, дзве жывапісныя выявы Божай Маці Жыровіцкай-Лядаў-

скай – адну ў алтары і другую на вялікім палатне, складзеную на гарышчы. Абедрэе гэтыя іконы трапілі ў Забалаць, пэўна, пасля закрыцця царквы ў Лядах у XX ст.

Яшчэ адна ікона, спісак жыровіцкага абраза, з’яўляецца шанаваным абразом у царкве мястэчка Ракаў, паблізу Менска. Як цудатворны, абраз Божай Маці Жыровіцкай-Ракаўскай згадваецца ў архіўных крыніцах канца XVIII – пачатку XIX ст.

Амаль усе згаданыя вышэй жывапісныя адлюстраванні абраза Божай Маці Жыровіцкай належаць да XVIII ст., хоць Р.Біскупскі лічыць апублікаваны ім абраз твора першай паловы XVII ст. Калі пагадзіцца з яго меркаваннем, то ікона са збору музея замка Ланцут з’яўляецца адной з найбольш ранніх жывапісных копіяў жыровіцкага абраза. Да XVII ст. належаць таксама спісак 1669 г., зроблены, датаваны і падпісаны Мікітам Паўлаўцом у Маскве⁷, і ікона катэдральнай царквы ў Холме, памылкова атрыбутаваная як спісак абраза Пачаеўскай Божай Маці ў артыкуле А. Бараноўскага⁸.

Безумоўна, вялікую цікавасць уяўляюць спіскі жыровіцкай іконы, выяўленыя ў храмах, што знаходзяцца ў найбольш блізкіх да Жыровічаў населеных пунктах: гэтыя абразы ў вёсках Чарняны і Быцень Брэсцкай вобласці і ў слоніўскім касцёле Св.Андрэя Гродзенскай вобласці. Абраза на палатне з гэтай царквы нядаўна быў адрэстаўраваны, на нашу думку, ён з’яўляецца адным з ранніх, з XVII ст., спіскаў жыровіцкага абраза. Гэтая копія магла быць выканана тады, калі падчас нападу на жыровіцкі манастыр казакоў Багдана Хмяльніцкага жыровіцкая цудатворная ікона была часова

вывезена базыліянамі з Жыровічаў у быценскі уніяцкі манастыр.

Абраза Божай Маці Жыровіцкай шануецца цудадзейным у нядаўна адрэстаўраваным і адчыненым для набажэнстваў касцёле Св. Андрэя ў Слоніме, за 10 км ад Жыровічаў. Цудадзейны абраз месціцца ў слоніўскім андрэўскім касцёле, у галоўным алтары, у атачэнні шматлікіх вотаў. І сам абраз, і каштоўныя яго ватыўныя падвескі раней не былі вядомы даследнікам, яны захаваліся дзякуючы руплівасці вернікаў. Вернікі-каталікі Слоніма лічаць сваю ікону самым раннім жывапісным спіскам жыровіцкага абраза Божай Маці.

На нашу думку, абраз, які знаходзіцца цяпер у Слоніўскім касцёле, быў напісаны ў Рыме і дасланы адтуль у Жыровічы ў 1730 г. дзякуючы памкненням Ігнацыя Кульчынскага, рэктара рымскага базыліянскага манастыра Сергія і Вакха. Гіпатэтычна можна назваць і аўтара гэтага твору – італьянскага мастака Ларэнца Граміча дэ Каву, вучня слыннага ў той час Вентуры Ламберці. Сваё меркаванне мы грунтуем на некалькіх падставах. Па-першае, памылкі, нязвыклія скароты, пропускі літар, іх няправільнае напісанне ў кананічным царкоўнаславянскім тэксе на авальнай акантоўцы аб-

Маці Божая Жыровіцкая з Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі. Жывапіс XVII ст.

раза сведчаць пра тое, што мастак не разумеў зместу надпісу, які капіяваў. Па-другое, абраз у Слоніме ідэнтычны іконе Божай Маці Жыровіцкай у Ватыкане. Абедрэе іконы відавочна зробленыя адным мастаком.

Па-трэцяе, найбольш істотнае пацвярджэнне нашай гіпотэзы – сведчанні Ігнацыя Кульчынскага, выкладзеныя ім у сваёй кнізе, выдадзенай на італьянскай мове ў Рыме ў гонар праслаўлення абразоў Божай Маці Жыровіцкай у Жыровічах і Мадонны дэль Паскола (копіі жыровіцкага абраза) у Рыме, у царкве Сергія і Вакха⁹.

У сваёй аб’ёмістай манаграфіі Ігнацы Кульчынскі падрабязна распавядае гісторыю цудоўнага з’яўлення на сцяне ў калідоры галерэі рымскай царквы Сергія і Вакха з-пад тынкоўкі, што асыпалася, фрэскі з адлюстраваннем Божай Маці Жыровіцкай і пра

іншыя падзеі, што адбываліся ў гэты перыяд – з 1718 (час, калі цудоўным чынам з-пад асыпанага тынку з’явіўся абраз у рымскай царкве) па 1730 (каранация абраза ў Жыровічах) і 1731 гады. Царква Сергія і Вакха ў Рыме была нададзена літоўскім базыліянам у 1639 г. Першымі насельнікамі утворанай місіі, як піша І. Кульчынскі, сталі Піліп Баравік і Ясафат Ісаковіч (адзначым, што аўтарам першага апісання цудаў жыровіцкага абраза Божай Маці быў жыровіцкі манах Феадосій Баравік; ягоная кніга была выдадзена ўпершыню ў 1623 г., перавыдавалася ў 1625, 1628 і пазней. У кнізе 1628 г. змешчана першае паводле часу графічнае друкаванае адлюстраванне абраза Божай Маці Жыровіцкай). Ігнацы Кульчынскі лічыў, што выяву абраза Божай Маці Жыровіцкай на сцяне калідора манастыра Сергія і Вакха зрабіў нехта з прыехаўшых з Літвы манахаў, каб паказаць рымскаму народу выяву таго цуду,

якім валодае жыровіцкі манастыр, і было гэта ў XVII ст. Пазней калідоры рымскага манастыра забялілі і толькі выпадкова пры рамонтных работах зноў з-пад тынкоўкі ўбачылі адлюстраванне жыровіцкай іконы-фрэскі.

У 1730 г. гэтую фрэску аддзялілі ад сцяны калідора і перанеслі ў галоўны алтар. Рэстаўрацыю абраза-фрэскі рабіў Ларэнца Граміча дэ Кава, і, магчыма, ён жа напісаў дзве копіі з рэстаўраванай іконы на заказ генеральнага пракуратара базыліянаў, рэктара Ігнацыя Кульчынскага. Адна з гэтых копіяў была паслана ў жыровіцкі манастыр у тым жа 1730 г., змешчана ў галоўным алтары Успенскага храма Жыровічаў і ў хуткім часе таксама пачала праслаўляцца цудамі.

Падводзячы вынікі, зазначым, што жывапісныя копіі з жыровіцкага абраза, вядомыя нам, з’явіліся досыць позна – у XVII—XVIII стст. Тое, што пратограф уяўляў сабой трохколеравую яшма-

вую каменю з рэльефнай выявай, наклала свой адбітак на размеркаванне колераў у жывапісных копіях жыровіцкага абраза. На разгледжаных прыкладах адзенні Хрыста і Божай Маці маюць розную афарбоўку, у гэтым не было пэўнай рэгламентацыі, але найчасцей Божая Маці адлюстравана на спісках-копіях жыровіцкага абраза ў адзеннях трох колераў: белым павой, ружовай сукенцы і блакітным плашчы-мафорыі, што як бы ўказвае на тры колеры арыгіналу-пратографа, пазначаныя нават у назве кнігі Ігнацыя Кульчынскага. Гэтая назва ў перакладзе з італьянскай мовы наступная: «Цудоўнае з’яўленне ў трох колерах, ці Выкладзеная гісторыя трох цудадзейных выяваў Прачыстай Панны Марыі: першая ў Жыровічах, у Літве, другая – дэль Паскола (Жыровіцкая) у Рыме, і трэцяя, копія другой, дадзеная рымскім народам у Жыровічы».

ЗАЎВАГІ

¹ Ф. 278, № 957, фота № 46 – архіўныя фотаздымкі абразоў Валынскага сховішча старажытнасцяў упершыню выяўленыя і даследаваныя В. Луцам, якому я ўдзячны за дапамогу і прадастаўленую фотакопію гэтага архіўнага матэрыялу.

² Сярэдзіна XVII ст.; у зборы Анджэя Цеханавецкага; п. іл.: A.Ryszkiwicz. O zbiorach fundacji imienia Ciechanowieckich // *Biuletyn historii sztuki*. Rok . LIV, № 4, Warszawa, 1992, s.42–43, il. 1.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией. Т. 3, 1544—1587; СПб., 1848. С. 252.

⁴ Голятовский Ионикей. Небо новое с новыми звездами ... изд. тип. Киево-Печерской Лавры, 1677.

⁵ Biskupski R. Ikony w zbiorach polskich. Warszawa, 1991, il.66, s. 28,38 – з уступнага артыкулу аўтара, на жаль, незразумела, ці з’яўляюцца згаданая ім копія абраза Божай Маці Жыровіцкай у Гарыдышчы і адлюстраваны ў альбоме абраз з данатарам адным і тым жа помнікам.

⁶ Katalog Zabytków sztuki w Polsce. Siemiatycze, Drohiczyn i okolice. Opr. M.Kalamajska-Saeed. — Warszawa, 1996, il. 216. S. 41.

⁷ Цяпер у зборы Сергіева-Пасадскага музея. Гл.: Николаева Т. В. Древнерусская жи-

вопись Загорского музея. Ленинград, 1977. С.338—399.

⁸ A. Baranowski. Koronacje wizerunków Marii na Rusi koronnej w XVIII w. // *Biuletyn historii sztuki*. Rok LVII. Warszawa, 1995. № 3—4. S. 313.

⁹ Kulczynski Ignacy Il diaspro prodigioso di tre colori, ovvro narrazione istoria della tre Imagini Miracolose della Beata Vergine Maria... Roma, 1732.

Юры ПІСКУН.

Радзівілы, мастак Ксавэры Дамінік Гескі й Саксонія

У сярэдзіне XIX ст., калі Уладзіслаў Сыракомля пісаў сваю знакамітую кнігу «Падарожжа па маіх былых ваколліцах», сям'я Гескіх ужо была авеяная паданнямі. У Нясвіжы пры двары князёў Радзівілаў у XVIII ст. працавалі два пакаленні майстраў з сям'і, малодшы, сын Гескага-старэйшага Юзаф памёр каля 1810 г.

За Ксавэрам Дамінікам Гескім-старэйшым замацавалася аўтарства роспісаў касцёлу Божага Цела ў Нясвіжы, за малодшым — упрыгажэнне касцёлу дамініканцаў, які ў месце нясвіжскім, на жаль, не захаваліся.

Мінула багата часу з тых дзён, але мы вельмі мала наблізіліся да разгадкі таямніцы мастакоў Гескіх, не ведаем, хто яны, дзе вучыліся, скуль прыехалі ў Нясвіж і Беларусь.

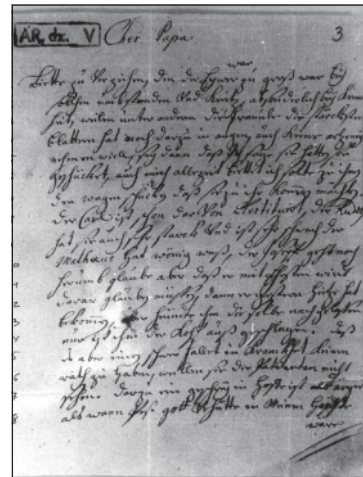
Пачатак доследу ўсялякага невядомага пытання пачынаецца з працытання архіўных дакументаў. Калі адпаведныя матэрыялы пашанцуе знайсці, паўстаюць два шляхі іхняга выкарыстання. Гэта працытанне дакументаў з адлюстраваннем пераказаных у іх фактаў і супастаўленне гэтых жа фактаў з ужо вядомымі іншымі фактамі і матэрыяламі.

У выпадку аповеду пра сям'ю Гескіх паспрабуем скарыстацца абодвума спосабамі.

Найбольш значная калекцыя архіўных дакументаў пра сям'ю Гескіх знаходзіцца ў Архіве старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główny Akt Dawnych,

AGAD) — гэта больш за дзесятак лістоў Ксавэрыя Дамініка Гескага свайму патрону, князю Міхалу Казімеру Рыбаньку (1702—1762) і судовая позва, названая «Актам належнасці» 1794 г. ад сына мастака Юзафа Ксавэрыя Гескага. Адказ на пытанні пра паходжанне, навучанне і час прыбыцця ў Нясвіж мы паспрабуем атрымаць з ранніх лістоў 1740-х гадоў, напісаных на французскай і нямецкай мовах Гескім-старэйшым.

Найбольш поўны факталагічны выклад архіўных матэрыялаў пра сям'ю нясвіжскіх жывапісцаў вядомы з 1979 г., часу публікацыі трэцяга тому «Слоўніка польскіх мастакоў», фундаментальнага, не скончанага дагэтуль выдання Польскай акадэміі навук. Добра сумленна польская даследніца Сусана Прушынска склала для яго г. зв. слоўнікавы артыкул пра мастакоў. Максімальна сцісла яна працытвала архіўныя дакументальныя факты. Але пры гэтым, следам за Е. Лапаціньскім, паўтарыла тэзу пра гэбрайскае паходжанне Ксавэрыя Дамініка Гескага, выказаную навукоўцам у артыкуле 1957 г. пра замак у Белай Падляскай і заснаваную на кепска адчытаным з нямецкай мовы лісце. Гэты ліст, датаваны 1740 г., зрабіўся прадметам нашага ўважлівага аналізу. Даць рады з яго зместам сапраўды даволі складана. Неахайнасць почырку, няскончанасць выказаў, адсылкі да нейкіх невядомых сітуацыяў ускладняюць яго разуменне. Давялося

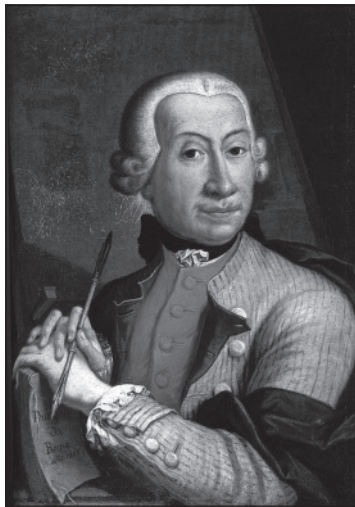
Ліст Ксавэрыя Дамініка Гескага.

звяртацца да беларускіх спецыялістаў па старанямецкай мове, але тэкст аказаўся складаным і для іх. Патрабаваўся вузкі знаўца прадмету. Гэтакі эксперт знайшоўся ў асобе доктара філалогіі, выкладчыцы факультэту германістыкі Варшаўскага ўніверсітэту Эвы Гелер. Рэаліі лёсавызначальнага для Ксавэрыя Дамініка Гескага 1740 г. праясніліся ў кантэксце прачытанага ёю дакументу. І, зразумела, прыгадка гэбраяў у ім зусім не была звязаная з гэбрайскім паходжаннем майстра — насуперак меркаванню Лапаціньскага.

Звернемся да фактаў. Кантракт з Ксавэрам Дамінікам Гескім князь Радзівіл Рыбанька заключыў у 1727 г. (гэта пакінута С. Прушынскай па-за ўвагай). Кантракт згарэў падчас пажару дому Гескіх у 1790-я гг., і паведамляе пра яго толькі сын Гескага Юзаф-малодшы ў «Ноце належнасці» 1794 г. Мы спраўдзілі гэтую дату праз шэраг ускосных звестак, і яна падаецца цалкам праўдзівай. Дадатковыя

абставіны высвятляюцца праз аднаўленне сваяцкіх сувязяў мастака, вызначэнне ягонага сямейнага статусу, кола знаёмых і сяброў. Сямейныя і прыяцельскія прыярытэты ў XVIII ст. мелі досыць традыцыйны характар і шмат у чым вызначалі «жыццёвыя сцэнары» людзей.

Высвятляецца, што Ксавэры Дамінік Гескі прыбыў да двара князя Радзівіла разам з цесцем доктарам Андрэем Малерам, які да самай сваёй смерці ў 1743 г. быў прыдворным лекарам жонкі Рыбанькі Францішкі Уршулі. Князь высока ставіў прафесійныя якасці лекара. У адпаведным томе штодзённых запісаў свайго «Дыярыюшу» князь пакінуў поўныя жалю словы: «Доктар медыцыны Андрэй Малер, па нацыянальнасці саксонец, які служыў у мяне шаснаццаць гадоў (значыцца, з 1727 г.), лютэранін, адыходзіў у дзень святога Гаўрыіла ў смяротнай хваробе, і ўжо прыняў апошняе прычасце... Цела доктара з пышнаю цырымоніяй правёў да касцёлу айцоў езуітаў» (запіс 25 сакавіка 1743 г.). Гэтае сведчанне выключае гэбрайскае паходжанне Ксавэрыя Дамініка Гескага, паколькі ў асяродку лютэранаў такія звязы не былі прыняты. Да Андрэя Малера ёсць два лісты па-французску Ксавэрыя Дамініка Гескага, доктар называецца ў іх «дарагім папам», у іх апавядаецца пра жонку і дзяцей Гескага, а жонка, у сваю чаргу, робіць у лісце прыпіску. Апрача прыгаданага, захаваўся «віншавальны адрас» К. Д. Гескага таму ж Андрэю Малеру, пісаны на латыні ў 1741 г. Тэкст дэманструе класічную адукаванасць мастака, які не толькі вольна карыстаецца класічнаю мовай, але й выказвае думкі ў вобразах

Меркаваны аўтапартрэт мастака К. Д. Гескага, 1750 г. Нацыянальны мастацкі музей Беларусі.

старажытнага свету, у прыватнасці, грэцкага. Ксавэры жадае цесцю дажыць да «ўзросту старога Нерона», доўгажыхара з «Адысеі» Гамера.

Калі доктар Андрэй Малер быў саксонцам, верагодна, што ён і яго зяць, мастак К. Д. Гескі, былі запрошаныя на двор Радзівілаў з Саксоніі. Князь Рыбанька ездзіў у 1727 г. у Дрэздэн, сталіцу саксонскіх курфюрстаў і каралёў Рэчы Паспалітае з саксонскае дынастыі. Там адбылася важная падзея — узнагароджанне князя ордэнам Белага Арла. Пра яе князь, на той час пярэмышльскі стараста, піша ў сваім «Дыярыюшы». Але пра заключэнне кантракту з мастаком ці запрашэнне яшчэ каго-кольвечы ў Нясвіж ён не згадвае.

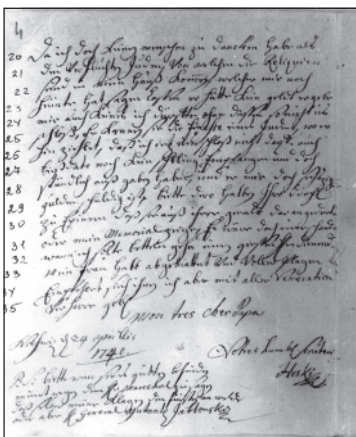
Кантрактамі з рамеснікамі нямецкіх княстваў і Францыі займалася на той час набліжаная да Рыбанькі і ягонай маці княгіні Ганны Сангушкі асоба — Ян Яблоньскі. Паходжаннем з дробнай шляхты, напрыканцы кар’еры ён

дасягнуў годнасці наваградскага чашніка і генерал-ад’ютанта польскае булавы. У 1722—1724 гг. ён спадарожнічаў маладому Міхалу Казімеру ў якасці скарбніка й пажы, быў саўдзельнікам шмат якіх княскіх прыгодаў і забаваў. Асоба Яна Яблоньскага знакавая для радзівілаўскага двара і ў іншых адносінах, паколькі менавіта ён заказваў і прывозіў вядомыя цяпер творы мастацтва да радзівілаўскіх рэзідэнцыяў у 1730-я гады. Пра гэта сведчаць яго шматлікія лісты. Жонка К. Д. Гескага Іаанна і жонка Я. Яблоньскага Элеанора знаёмыя між сабою і вітаюць адна адну ў прыпісках да мужавых лістоў.

І Андрэй Малер, і Ян Яблоньскі, дапамагалі Гескаму заняць адпаведнае месца пры двары князя М. К. Радзівіла. Цягам 1740—1742 гг. мастак знаходзіўся ў крытычнай сітуацыі, паколькі не меў пастаянных замоваў і адпаведнага статусу пры двары князя.

Трэба зазначыць, гэты перыяд не быў самым спрыяльным для нясвіжскага двара — там лютавала эпідэмія воспы, падчас якой хварэлі і дзеці мастака, і ўся княская сям’я. Апроч таго, на гэты перыяд прыпадае рэарганізацыя мастацкага двара Радзівілаў, падзел рамеснікаў і мастакоў паміж княгіняю Ганнай і братамі: нясвіжскім князем Міхамал Казімерам і слуцкім князем Геранімам Фларыянам Радзівіламі. Але і гэта яшчэ не ўсё. Тады ж пачынаюцца хваляванні дробнае шляхты, звязаныя з уціскам, што чыніў усемагутны скарбнік княгіні Ганны Шмойла Ісхавіч. Гісторыю жыцця апошняга расказала ў артыкуле «Кар’ера і заняпад жыдоўскага патэнтанту ва ўладаннях Радзівілаў XVIII стагоддзя...» паважаны

польскі гісторык-архівіст Тэрэза Зяліньская. Княгіня Ганна выказвала падтрымку гэбраям, якіх выкупляла ў Круляўцы, і давала ім магчымасць арандаваць маёмасць і весці гаспадарку на яе землях. Шмойла Ісхавіч карыстаўся неабмежаваным даверам Ганны, значна палепшыў яе эканамічнае становішча. Аднак пры гэтым ён і сам дасягнуў фінансавай магутнасці. Магчыма, ягонае кар’ера ў пэўнай ступені нагадвала гісторыю гэбрая Зюса, абмаляваную ў аднайменным рамане Л. Фейхтвангера. Паколькі ад Шмойлы Ісхавіча залежала выплата грашовых сродкаў мастакам, а ён актыўна даваў капіталы ў рост, і ў выніку нямагла слуг пры двары, рамеснікаў, шляхты, ды і самі Радзівілы, апынуліся ад яго ў сур’ёзнай залежнасці. У лісце, перакладзеным для нас Эвай Гелер, К. Д. Гескі называў Шмойлу Ісхавіча «клятым гэбраем» і пісаў пра сваё прыніжанае становішча, калі ў яго няма працы і вялікія пазыкі. Пратэктцыя сябра Гескага і ягонага цесця забяспечылі яму месца суперінтэнданта на фаянсавай мануфактуры князя, пачынаючы з 1742 г. Пас-

Заканчэнне ліста Ксавэрыя Дамініка Гескага з подпісам і датаю (1740).

ля гэтага становішча Ксавэрыя Дамініка Гескага пры княскім двары стабілізавалася. Гескі забяспечыў адладжаную працу свержаньскай мануфактуры і ад 1744 г. пачаў атрымліваць замовы на манументальныя працы. Ён упрыгожыў роспісамі шэраг радзівілаўскіх палацаў, якія, на жаль, да нашых дзён не захаваліся. З 1746 г. Ксавэры Дамінік Гескі пачаў адказваць за працу ўсіх мастакоў радзівілаўскага двара, менавіта праз яго князь пераказваў адпаведныя распараджэнні, у яго руках знаходзіліся архітэктурныя праекты, менавіта ён сачыў, каб працы выконваліся «ў адпаведнасці з абрысам, атрыманым ад архітэктара». У 1750-я гг. К. Д. Гескі падпісваў свае лісты да князя як «прэм’ер маляж», г. зн., ён атрымаў тытул прыдворнага мастака князя.

Высновы пра прыбыццё мастака з князем з Саксоніі дазваляюць выказаць дапушчэнне пра некаторую залежнасць творчасці майстра ад стылістыкі мастацтва саксонскага двара. Заканадаўцам моды на двары саксонскіх курфюрстаў і польскіх каралёў таго часу быў французскі мастак Луі дэ Сільвестр (1669—1756). Ён прыехаў у Дрэздэн у 1716 г., а вярнуўся ў Францыю ў 1748, калі пасля смерці дырэктара Каралеўскай Акадэміі жывапісу і скульптуры Куапеля заняў у Парыжы ягонае пачэснае месца. Ці быў Гескі вучнем Луі дэ Сільвестра, цяпер вырашыць не ўяўляецца магчымым. Але тое, што стыль Гескага ў нейкай ступені знаходзіцца пад уплывам гэтага прыдворнага жывапісца, сведчыць карціна «Тайная вячэра» з нясвіжскага касцёлу Божага Цела. Паводле іканаграфіі «Тайная вячэра» Ксавэрыя Даміні-

ка Гескага блізкая аднайменнаму твору Луі дэ Сільвестра, выкананаму для капэлы французскіх каралёў у Версалі і эскізу прыдворнай царквы ў Дрэздэне.

Такім чынам, супастаўленне шэрагу фактаў і дакументаў дазваляе нам уявіць Ксавэры Дамініка Гескага як прыдворнага мастака князя Міхаіла Казіміра Радзівіла, які сваімі сваяцкімі і сяброўскімі сувязямі быў глыбока ўкаранены ў культуры нясвіжскага двара Радзівілаў. Памёр мастак на два гады пазней свайго партнёра, у 1764 г. Ужо ў 1740-я, калі ў мастака не было працы, ён палічыў, што не можа з’ехаць з Нясвіжа, паколькі вельмі шмат часу аддадзена гэтай зямлі. Так ён і пісаў у тых французска- і нямецкамоўных лістах, якія мы прыгадвалі ў артыкуле. У гісторыі беларускага мастацтва жывапісец К. Д. Гескі стаў найбольш вядомым майстрам жывапісу XVIII ст., польскія гісторыкі мастацтва лічаць яго пачынальнікам нацыянальнай мастацкай школы жывапісу.

КРЫНІЦЫ

1. AGAD, AR, dz. V, nr. 5165. S. 3—4. List z Nieszwiezu K. D. Heskі od 24.04.1740.

Ліст на старанямецкай мове гатычным шрыфтам, адрасаваны «дарагому бацьку», чытаецца вельмі цяжка. Паведамляюцца звесткі асабістага характару. (За магчымасць разабрацца са зместам ліста, прачытаць яго і зразумець, асабліваю падзяку выказваю доктору Эве Гелер з Варшаўскага ўніверсітэту.)

2. Zielińska T. Kariera i upadek żydowskiego potentanta w dobrach radziwiłowskich w XVIII w. // Kwartalnik Historyczny. 1991. T. 98. Z. 3. S. 33—49.

Вольга БАЖЭНАВА.

Новыя здабыткі Музею старажытнабеларускай культуры

Святочныя строі жанчын з в. Чыкалавічы Брагінскага раёну Гомельскай вобласці, 1950-я гг., і в. Цясны Лоеўскага раёну Гомельскай вобласці, 1930-я гг.

Традыцыйны касцюм, што прадстаўлены ў Музеі старажытнабеларускай культуры Інстытуту мастацтвазнаўства, этнаграфіі й фальклору імя К. Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, заўсёды прыцягвае ўвагу наведнікаў. Разам з іншымі экспанатамі ён ярка адлюстроўвае менталітэт беларускага народу, паказвае ягоны густ і мастацкія здольнасці.

Калекцыя народных тканінаў — адна з самых вялікіх у музеі. Тым не менш, яна штогод папаўняецца новымі цікавымі экспанатамі і комплексамі традыцыйнага адзення. Таму выстава «Традыцыйны касцюм. Традыцыйны тэкстыль. Новыя здабыткі», што распачала працу падчас святка-

вання 25-гадовага юбілею музею, з'явілася своеасаблівай справаздачай дзейнасці за апошнія гады, у асноўным 2003—2004.

10 святочных строяў традыцыйнага жаночага адзення з розных рэгіёнаў Беларусі і блізкага замежжа — стрыжань выставы.

Святочныя строі жанчын з Сафонаўскага раёну Смаленскай вобласці, канец XIX – пачатак XX ст., і Мгінскага раёну Бранскай вобласці, 1920-я гг.

Каштоўным набыткам стала папаўненне фондаў трыма поўнымі строямі з Бярэзінскага раёну Мінскай вобласці, што з'яўляецца і навуковым адкрыццём, паколькі традыцыйны касцюм гэтага раёну пакуль што не быў вядомы. Адзін дзявочы і два жаночыя строі адлюстроўваюць асаблівасць адзення згаданага арэалу. Яна праявілася ў спалучэнні некаторых архаічных

рысаў (лаканічнасць арнаментальна-кампазіцыйнага вырашэння, стрыманасць каларыту, у якім пераважае шараваты колер ільняной тканіны) са складанай тэхнікай шматнітовага ткацтва, якія з'явіліся ў народным асяродку пад уплывам дзейнасці рамеснікаў у другой палове XIX ст. Вельмі важна, што жаночыя строі экспанаваліся з галаўнымі ўборамі — аўтэнтчнай наміткай, спосаб завівання якой быў зафіксаваны ў экспедыцыі ў 2004 г., і рэканструяванымі ў матэрыяле, адпаведна экспедыцыйным звесткам, чапцом і хусткай.

Жаночыя строі Лоеўскага, Брагінскага і Лельчыцкага раёнаў

Святочныя строі — жаночы з в. Якшыцы, дзявочы з в. Журоўка Бярэзінскага раёну Мінскай вобласці, 1920-я гг.

Гомельскай вобласці даюць уяўленне пра самабытнасць касцюмаў паўднёвай часткі Усходняга Палесся. У гэтым рэгіёне трады-

Агульны выгляд выставы.

цынны касцюм доўга ўжываўся ў сялянскім асяродку, але пры гэтым ён прыстасоўваўся да моды і густаў новага часу, а для яго вырабу і аздаблення выкарыстоўваліся новыя матэрыялы і тэхнікі, што і адлюстравалі паказаныя строі. Вобразную характарыстыку жаночых касцюмаў з Лоеўскага раёна дапоўніла выяўленая падчас вивучэння экспедыцыйнага матэрыялу невялікая дэталёвая — своеасаблівая этыкетная хустачка з загорнутымі ў яе кветкамі, без якой маладыя жанчыны і дзяўчаты практычна не выходзілі на вуліцу ў святочны дзень.

Новым здабыткам музею з’явіліся таксама два касцюмы беларусак блізкага замежжа — Смаленшчыны і Браншчыны, якія дапамагаюць зрабіць параўнальны аналіз матэрыялу і выявіць агульныя і

асобныя рысы ў традыцыйным касцюме ўсходняга памежжа.

Трэба адзначыць, што ўсе названыя вышэй строі перададзены ў дар музею. За кожным стаіць цікавая гісторыя яго выяўлення і набыцця, а таксама вялікая праца па рэстаўраванні, наданні ім экспазіцыйнага выгляду. Амаль кожная рэч, што трапляе ў наш музей, пашырае кола яго сяброў, без якіх папаўненне музейных фондаў, а значыць і захаванне нашай культурнай спадчыны ў цяперашніх эканамічных умовах, было б немагчымым. Хочацца выказаць шчырую падзяку тым людзям, што маюць непасрэднае дачыненне да стварэння нашай юбілейнай выставы. Гэта Анатоль Сініла, аспірант Інстытута гісторыі НАН РБ; Ігар Карашчанка, былы супрацоўнік ІМЭФ; Рэгіна

Гамзовіч, журналістка; Галіна Пінчук, загадчыца клубу ў в. Чыжаха Бярэзінскага раёну; Ларыса Гардзіеўская, дырэктар школы в. Якшыцы Бярэзінскага раёну; Тамара Кірыновіч, супрацоўніца Мінскага Дому мадэляў, карані якой таксама на Бярэзіншчыне. Шмат іншых людзей таксама перадалі свае рэчы ў дар музею і дапамаглі ў зборы навуковай інфармацыі.

Касцюмы Заходняга Палесся — Драгічынскі і Кобрынскі раёны — самі па сабе не новыя ў музейнай калекцыі, але зафіксаваныя ў экспедыцыях спосабы завівання платаў, дазволілі паказаць іх у новым выглядзе. Шэраг рэканструяваных спосабаў завівання намітак і платаў былі паказаны таксама ў серыі графічных малюнкаў.

У апошнія гады калекцыя музею папоўнілася і трыма вельмі рэдкімі на сённяшні час экспанатамі — панёвамі, — архаічным жаночым паясным адзеннем расхіннага тыпу. Адна з іх паходзіць з в. Неглюбка Веткаўскага раёну Гомельскай вобласці, дзве — з Сумскай вобласці, што на Украіне (этнаграфічная група «Гаруны»). Яны розняцца каларытам, агульным характарам дэкору і спосабам ткацтва, але падобныя па канструкцыі і некаторых прыёмах аздаблення. Гэта дае падставы для параўнальнага іх вывучэння. Навукова-практычным здабыткам апошняга часу ёсць рэканструкцыя страчанага спосабу вырабу неглюбскай панёвы. Ён спалучае ў сабе тры старажытныя тэхнікі ткацтва: чатырохнітовую, браную і закладную. Гэтая рэканструкцыя таксама была паказана ў графічным варыянце.

Рэдкія і вельмі цікавыя знаходкі — сялянскія навалкі першай паловы XX ст., якія ўражваюць не толькі шыкоўным дэкаратыўна-арнаментальным аздабленнем, але і памерамі. Пры шырыні 70—80 см іх даўжыня дасягае 120—135 см.

Завяршалі экспазіцыю выставы дзве вітрыны з ручнікамі, набытымі ў Бярэзінскім раёне Мінскай вобласці, а таксама ў беларусаў на Смаленшчыне і тэрыторыі былой Цвярской губерні (Расея).

На выставе былі паказаны далёка не ўсе творы, якія папоўнілі музейныя фонды ў апошнія гады, і толькі частка навуковых распрацовак, але яна прадэманстравала галоўны вынік работы, — пашырэнне кола людзей, неаб'якавых да нашай традыцыйнай культуры, зацікаўленых у яе захаванні, папулярызацыі і развіцці на новым узроўні. Шмат гадоў Музей стара-

жытнабеларускай культуры з'яўляецца своеасаблівым грамадскім навукова-метадычным цэнтрам па выхаванні творчай моладзі, у свой юбілей ён атрымаў ад яе незвычайны падарунак. Сябры музею — студэнты Мінскага прафесійна-тэхнічнага каледжу швейнай прамысловасці разам са сваёй выкладчыцай Ларысай Мятлеўскай і спявачкай беларускіх народных песняў Наталляй Матыліцкай зрабілі юбілейную выставу на святкаванні 25-годдзя адкрыцця музею яркай і незабыўнай. Пад прыгожыя спевы і тэатралізаваныя імправізацыі яны паказалі калекцыю з пятнаццаці строяў розных этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі, вырабленую імі паводле аўтэнтычных узораў. Прыемна адзначыць, што натхняльнік гэтай працы — Музей старажытнабеларускай культуры.

Марыя ВІННІКАВА.

Уладзіслаў Плятар і раперсвільскі музей

У выніку паразы паўстання 1830—1831 гг. у эміграцыі ў краінах Заходняй Еўропы апынулася шмат яго ўдзельнікаў. Сябры паўстанцкага ўраду, паслы на сойм Каралеўства Польскага, кіраўнікі ўзброеных аддзелаў, а таксама іншыя актыўныя дзеячы вымушаны былі пакінуць радзіму, каб не падпаці пад дзеянне царскіх рэпрэсіяў. Сярод іх было нямала і ўраджэнцаў земляў былога ВКЛ. Эмігранты па-за межамі радзімы вылучаліся вялікай актыўнасцю. Імі была ўтворана вялікая колькасць таварыстваў палітычнага, навуковага і культурнага накірункаў, выпушчана ў свет некалькі дзесяткаў перыядычных выданняў, створана школа для дзяцей эмігрантаў, бібліятэка, а таксама музей у швейцарскім горадзе Раперсвіль.

Дзейнасць музея застаецца па-ранейшаму неадследаванай у беларускай гістарыяграфіі. А яе значэнне нельга недаацэньваць. Заснаванне музея з'явілася ў свой час адной з самых значных падзей у навуковым і культурным жыцці эміграцыі з земляў былое Рэчы Паспалітай. Менавіта яму належыць заслуга ў збіранні помнікаў нацыянальна-вызвольнай барацьбы ў заходніх губернях Расейскай імперыі, якая на момант заснавання доўжылася ўжо больш за стагоддзе. У музеі было сабрано багата матэрыялаў, якія тычыліся дзейнасці эмігрантаў, а таксама закралі гісторыю Рэчы Паспалітай да яе падзелаў. Вакол музея

вяліся шырокія дыскусіі, якія садейнічалі выданню публіцыстычных твораў, павышалі цікавасць еўрапейскай грамадскасці да беларускіх, польскіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў, што знаходзіліся пад панаваннем Расеі, Аўстра-Венгрыі і Прусіі. Галоўная заслуга ў стварэнні раперсвільскага музея належыць ураджэнцу Вільні Уладзіславу Плятару.

Граф Уладзіслаў Эварыст Плятар (Броэль-Плятар) паходзіў са старажытнага інфлянцкага роду, вядомага ў Беларусі, Літве і Польшчы. Ён нарадзіўся 7 лістапада 1808 г. у Вільні, сын Казімера Плятара, уладальніка маёнтку Дусяты ў Дзісенскім павеце. Вучыўся ў Віленскім універсітэце. Падчас паўстання 1830—1831 гг. быў актыўным яго ўдзельнікам. Вярнуўшыся ў пачатку 1831 г. з Ангельшчыны, дзе ён знаходзіўся на момант пачатку паўстання, уключаецца ў паўстанцкае жыццё. Пачаткова ён працуе ў аддзеле замежных справаў Нацыянальнага ўраду ў Варшаве. Затым служыў у вайсковым корпусе генерала М. Ражыцкага, потым — корпусе генерала Г. Дэмбінскага, з якім зноў вярнуўся ў Варшаву. Там ураджэнцамі Менскай губерні, што ў гэты час знаходзіліся ў сталіцы паўстання, у ліпені ён быў абраны паслом на сойм Каралеўства Польскага ад Вілейскага павету. З гэтага часу ён, нягледзячы на малады ўзрост, бярэ актыўны ўдзел у соймавых паседжаннях. Быў таксама сябрам Камітэ-

Уладзіслаў Плятар (1808—1889).

ту літоўска-расейскіх земляў, які быў утвораны з паслоў ад літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх земляў. Камітэт апекаваўся выхадцамі з гэтых тэрыторыяў, што апынуліся ў час паўстання ў Варшаве¹.

Пасля паразы паўстання У. Плятар эміграваў у Францыю. Там працягваў сваю актыўную дзейнасць. Разам з малодшым братам Цэзарам і некалькімі пасламі з беларуска-літоўскіх земляў заснаваў у снежні 1831 г. у Парыжы Таварыства Літоўскае і Рускіх земляў (ТЛРЗ). Цэзар стаў старшынёй таварыства, Уладзіслаў кароткі час быў ягоным сакратаром². У траўні 1832 г. як прадстаўнік эміграцыі накіраваўся ў Ангельшчыну, дзе аб'ехаў шмат гарадоў і паўсюль быў добра прыняты грамадскасцю. Вярнуўшыся ў Францыю ў пачатку 1833 г., прывёз з сабой адрас «да польскага народу», пад якім было пастаўлена каля ста тысяч подпісаў³.

Калі гаварыць пра палітычныя погляды і схільнасці Плятара ў

эміграцыі, то ён належаў да кансерватыўнага (манархічнага, арыстакратычнага) лагера, на чале якога стаяў князь Адам Чартарыйскі. Але цалкам дзеянні Чартарыйскага не падтрымліваў, ён, бадай, належаў да апазіцыйнай, ліберальнай плыні ў гэтым лагера. Лібералы прызнавалі князя Чартарыйскага кіраўніком эміграцыі (супраць чаго выступалі эмігранцкія дэмакраты), згаджаліся ў асноўным з ягонымі дзеяннямі і поглядамі, але адмаўляліся прызнаваць «каралём у эміграцыі». У далейшым паміж А. Чартарыйскім і У. Плятарам неаднаразова ўзніклі супярэчнасці, якія прывялі нават да часовага разрыву паміж імі. Чалавек дастаткова амбіцыйны, прамы ў выказваннях, часам рэзкі і нетактоўны, Плятар заўсёды выклікаў супярэчлівае стаўленне да сябе з боку сучаснікаў. К. Гофман у сваім дзённіку настойліва клеіць яму ярлык «фанфарона», але, тым не менш, і ўказвае на яго заслугі ў эміграцыі⁴.

У эміграцыі Плятар набыў вядомасць не толькі як палітычны дзеяч, але і як выдавец. У 1833 г. у яго з'яўляецца задума выпускаць перыядычнае выданне, якое б інфармавала французскае грамадства пра польска-ліцвінскую эміграцыю. Разгарнуўшы шырокую дзейнасць, Плятар атрымаў падтрымку з боку некалькіх пэраў Францыі, А. Чартарыйскага, прадстаўнікоў тагачаснай французскай інтэлектуальнай эліты. Будучае выданне вырашана было назваць «Le Polonais» («Паляк») (пазней да яго была дададзена другая частка назвы — «Journal des Intérêt de la Pologne» — «Газета аб інтарэсах Польшчы»). Яно выходзіла на французскай мове, дзеля

больш даступнага для шырокіх колаў Францыі і ўсёй Еўропы. Першы нумар «Le Polonais» выйшаў 1 ліпеня 1833 г. У праспекце абвешчалася, што газета будзе займацца «польскай» і замежнай палітыкай у дачыненні да Польшчы, яе ранейшым і сучасным станам, айчыннай літаратурай і навучкай, а таксама бягучымі навінамі з радзімы. Выходзіў «Le Polonais» раз на месяц, меў аб'ём ад 48 да 84 старонак. У французскай грамадскасці мясячнік успрымаўся часта як орган усёй эміграцыі з земляў былое Рэчы Паспалітай, якім ён, аднак, не быў. З ім супрацоўнічалі і грамадскія дзеячы Францыі, на ягоных старонках з'явілася нямала літаратурных твораў, у тым ліку А. Міцкевіча, В. Гюго і інш., свае артыкулы ў ім друкавалі такія вядомыя эмігранцкія дзеячы, як А. Чартарыйскі, І. Дамейка, Ф. Уратноўскі, Ю. Нямецвіч, а таксама сам Плятар⁵. Амбіцый і звязаная з імі рэдакцыйная палітыка Плятара вялі да таго, што «Le Polonais» ператвараўся ў орган рэдактара. Некаторыя вядомыя дзеячы адыходзілі ад супрацоўніцтва з ім. Змены ў рэдакцыйнай палітыцы, супярэчнасці Плятара з А. Чартарыйскім (які ў значнай ступені аказваў газеце матэрыяльную дапамогу), пазіцыя нядобразычліўцаў, якія зайздросцілі хуткаму поспеху 25-гадовага ліцвіна, а таксама зніжэнне ў Еўропе цікавасці да нацыянальна-вызвольнай барацьбы на землях былое Рэчы Паспалітай і да яе прадстаўнікоў прывялі да зніжэння накладу, а потым і да закрыцця выдання. Апошні нумар «Le Polonais» выйшаў у чэрвені 1836 г.

У канцы 1840 г. Плятар пачынае працу па падрыхтоўцы нова-

га выдання. 1 красавіка 1841 г. выйшаў першы нумар газеты «Dziennik Narodowy» («Нацыянальны дзённік»). Ён выходзіў штосуботу на чатырох старонках. Плятар быў яго адзіным уладальнікам і выдаўцом. Першым рэдактарам газеты быў Фелікс Уратноўскі (да 1843 г.) — выдавец збору ўспамінаў пра паўстанне на землях былога ВКЛ. Газета друкавала палітычныя навіны, літаратурныя творы, перадрукі з еўрапейскай прэсы, змяшчала таксама некралогі і лісты ў рэдакцыю. Профіль выдання можна ацаніць як ліберальна-манархічны; у першым нумары газеты абвешчалася: «...святая вера нашых продкаў ёсць наша вера: манархічную ўладу мы лічым самым важным знакам сілы народу». З імем Плятара падчас выдання «Dziennika» звязаны некалькі скандальных выпадкаў. Рэч у тым, што ў ім друкаваліся артыкулы, якія часам не падабаліся некаторым вядомым эмігранцкім дзеячам. Так, з-за публікацыяў у «Dzienniku» ў 1842 г. былі разарваны дачыненні Плятара з А. Чартарыйскім, а ў 1843 г. — з А. Міцкевічам. Рэвалюцыйныя падзеі 1848—1849 гг. паклалі канец існаванню газеты. Амаль уся рэдакцыя брала ўдзел у дапамозе рэвалюцыйнаму руху ў Польшчы. На той момант выйшлі ў свет 364 нумары «Dziennika»⁶.

Падчас паўстання 1863—1864 гг. Плятар, які на той час жыве ўжо ў Швайцарыі, выступіў з ідэяй выпуску перыядычнага выдання для павышэння цікавасці Еўропы да падзеяў у беларускіх, польскіх і літоўскіх землях. У гэтым, як ні дзіўна, ён не знайшоў падтрымкі ў вышэйшых колах эміграцыі, а Уладзіслаў Чартарыйскі, сын А. Чартарыйскага, адмовіў

яму ў супрацоўніцтве⁷. Тым не менш Плятар у лютым 1864 г. пачаў выпускаць у Цюрыху нямецкамоўную газету «Der Weisse Adler» («Белы Арол»). Ён хацеў выставіць яе органам у Швайцарыі паўстанцага Нацыянальнага ўраду, але атрымаў адмову. У першым нумары, які выйшаў 6 лютага 1864 г., газета абвясціла, што будзе прытрымлівацца прынцыпаў, дэклараваных Нацыянальным урадам, абараняючы палітычную і рэлігійную роўнасць, і дзейнічаць у духу «шчыра ліберальным». «Der Weisse Adler» лічыў сябе органам міжнародным і падкрэсліваў сваё служэнне вызваленчым ідэям па ўсёй Еўропе. У ім закраналіся падзеі нямецка-дацкай вайны, сітуацыя ў прыдунайскіх княствах, дзейнасць Дж. Гарыбальдзі, друкаваліся маніфесты парызскіх рабочых і інш. Незалежніцкая пазіцыя газеты прывяла да таго, што яе забаранілі на тэрыторыі Прусіі. «Der Weisse Adler» займаў значнае месца ў тагачаснай швайцарскай прэсе, маючы наклад ад адной да шасці тысяч асобнікаў. З яе чэрпалі інфармацыю вядучыя цэнтральныя швайцарскія выданні. У чэрвені 1865 г. яна мусіла спыніць выхад з-за фінансавых праблемаў. Плятар не знайшоў матэрыяльнай падтрымкі і таму сам яе фінансаваў; на выхад ён выдаткаваў «з уласнае кішэні» 30 тысяч франкаў⁸.

Найбольш удалай у апошні перыяд жыцця была дзейнасць Плятара па стварэнні Польскага Нацыянальнага музея ў г. Раперсвіль.

Упершыню ідэя стварэння польскага музея па-за межамі радзімы была выказана амаль адразу пасля паўстання 1830—

Агатон Гілер (1831—1887).

1831 гг. У 1836 г. на ўрачыстасці, прысвечанай насыпу кургана Касцюшкі ў Францыі, швайцарац Франц Зэльтнэр, ад'ютант Касцюшкі, палкоўнік, удзельнік паўстання 1830—1831 гг., выказаў думку стварэння ў Францыі польскага музея. Тады ідэя не атрымала шырокай падтрымкі⁹. Эмігранты яшчэ жылі надзеямі на хуткае ўзнаўленне паўстання на радзіме, і амаль усе іхныя намаганні былі накіраваны на падрыхтоўку гэтага. Але з цягам часу, калі становілася відавочнай марнасць гэтых спадзяванняў, калі эмігранты разумелі, што эміграцыя зацягнецца на доўга, а, магчыма, стане пажыццёвай, яны больш увагі ўдзялялі стварэнню культурна-асветніцкіх устаноў па-за межамі радзімы. Так, у 1842 г. была створана польская школа ў Парыжы¹⁰, крыху пазней — польская бібліятэка, а ў другой палове 60-х гг. XIX ст. атрымала ўвасабленне і ідэя польскага музея.

У 1865 г. гісторык Агатон Гілер паўтарыў ідэю стварэння польскага нацыянальнага музея за мяжой. Гэтая думка была выклікана

рабункам віленскім генерал-губернатарам М. Мураўёвым віленскага Музею старажытнасцяў пасля паўстання 1863—1864 гг. У газеце «Ojczyzna» Гілер пісаў: «З прычыны нянавісці захопнікаў да польскай гістарычнай памяці, што пацвярджаецца мноствам ранейшых і свежых фактаў, справай нацыянальнага абавязку становіцца стварэнне за мяжой у Францыі ці ў Швайцарыі “Нацыянальнага музея”, у якім помнікі старое мінуўшчыны мы маглі б захаваць ад знішчэння... і зберагчы іх у ім [музеі. — **З. М.**] да тае часіны, калі... зможам унесці іх у незалежную Польшчу»¹¹.

Яшчэ ў 1844 г. Плятар набыў у Швайцарыі ля возера Цюрых вілу і перасяліўся туды. У апошні перыяд свайго жыцця ён хоць і працягваў займацца палітычнай дзейнасцю, але рабіў гэта не так актыўна, як у папярэднія гады. Больш увагі ён удзяляў створанаму ім музею, які задумваўся як помнік нацыянальна-вызвольнай барацьбы на землях былое Рэчы Паспалітай. Увечаванне гэтай барацьбы Плятар пачаў у 1868 г. усталяваннем недалёка ад Раперсвіля калоны, прысвечанай 100-годдзю Барскай канфедэрацыі¹². Працягваючы дзейнасць у гэтым накірунку, 18 ліпеня 1869 г. ён заключае дамову з уладамі швайцарскага кантону Сэн-Гален (St-Gallen), паводле якой яму пад музей перадаваўся ў арэнду на 99 гадоў першы паверх моцна разбуранага сярэднявечнага замка каля г. Раперсвіль за невялічкую плату ў 100 франкаў штогод, але з абавязкам адрэстаўраваць замак за свой кошт. Адною з умоваў быў дазвол на вольнае наведванне будучага музея жыхарамі Раперсвіля. Пасля гэтага Плятар пачы-

нае актыўную дзейнасць па стварэнні музею. На момант адкрыцця былі адрэстаўраваны парадная лесвіца, адна зала і некалькі гаспадарчых памяшканняў. Апрача гэтага, была распачата актыўная прапаганда будучага музею. Плятар і ягоныя аднадумцы выступалі ў эмігранцкай і галіцкай прэсе. На просьбу Плятара паэт Тэафіл Ленартовіч напісаў адозву да польскіх дзеячоў культуры, у якой заклікаў іх да супрацоўніцтва з музеем¹³. Ідэя Плятара знайшла падтрымку ў шырокіх колах польскага грамадства, як у частках, захопленых Прусіяй, Аўстра-Венгрыяй і нават Расеяй, так і ў эміграцыі. Адусюль пачалі прыходзіць дары для музею¹⁴.

Канцэпцыю музею можна акрэсліць больш познімі словамі А. Гілера: «Музей павінен быць сховішчам народных помнікаў, прадстаўляць польскую навуку, мастацтва і гісторыю і адпаведнымі дзеяннямі імкнуцца да таго, каб стаць ачагом інтэлектуальнага жыцця ў кірунку польскіх традыцыяў самабытнасці і незалежнасці»¹⁵.

Урачыстае адкрыццё музею адбылося 23 кастрычніка 1870 г. Нягледзячы на тое, што музей на той час меў толькі дзве залы, ён прыцягваў значную ўвагу грамадскасці. Сярод яго наведнікаў былі прадстаўнікі розных дзяржаваў і народаў. Усяго ж у першыя месяцы існавання музею яго наведала каля паўтары тысячы чалавек. Мэты існавання свайго музею Плятар акрэсліў наступным чынам: «Установа [музей. — **З. М.**], прысвечаная мінуўшчыне, можа быць карыснай і для будучыні... яна аказвае паслугу гісторыі, збіраючы раскіданыя па свеце айчынныя помнікі, праявы народ-

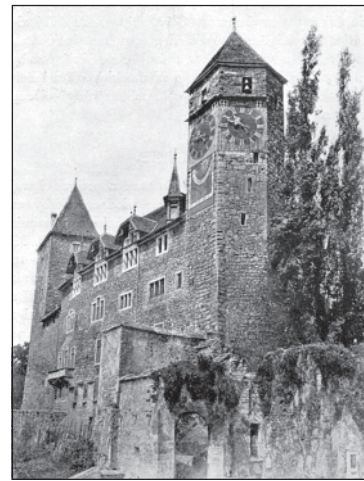
нага генія, захоўваючы іх у поўнай гарантыі цэласці і бяспекі для будучыні і нястомна служачы ўзбуджэнню думкі пра Польшчу»¹⁶.

У 1871 г. Плятар заключыў новую дамову з раперсвільскімі ўладамі, якая была дапоўнена дадатковымі артыкуламі ў 1886 і 1888 гг., паводле якой яму ў арэнду перадаваліся другі і трэці паверхі замка з абавязковай іх рэстаўрацыяй¹⁷.

У 1872 г., нягледзячы на зусім непрацяглае існаванне музею, ягоныя зборы дасягалі ўжо значных памераў. Яны папаўняліся шляхам набыцця прадметаў альбо (што практыкавалася значна часцей) праз прысыланыя дары рознымі асобамі і ўстановамі. У бібліятэцы музею захоўваліся аўтографы каралёў і вядомых дзеячоў Рэчы Паспалітай, карэспандэнцыя дзеячоў XIX ст., дакументы часоў войнаў Рэчы Паспалітай са Швецыяй, роду Лышчынскіх, грамадзянскія акты XVII—XVIII стст. і шмат іншых матэрыялаў, частка якіх захоўвалася ў сакрэтным архіве. У археалагічным аддзеле меліся знаходкі з раскопак у Вялікапольшчы і матэрыялы, што тычыліся старажытных славянаў, ахвяраваных Таварыствам сяброў навук у Познані. Тут жа знаходзіўся нумізматычны збор, дапоўнены калекцыяй медалёў. Мелася і кніга, дзе запісваліся наведнікі¹⁸.

Займаўся музей і зборам этнаграфічных матэрыялаў. У ім знаходзіліся строі сялянаў з розных частак Рэчы Паспалітай, разнастайныя прадметы сялянскага побыту. Тут жа месціліся малюнк і фотаздымкі жыхароў Украіны, Сілезіі і іншых мясцінаў у нацыянальных строях¹⁹.

На працягу 70—80-х гг., дзякуючы актыўнасці Плятара і па-

Замак у Раперсвілі.

плечнікаў, калекцыі музею няспынна папаўняліся. У 1874 г. суды трапілі багацейшыя зборы Леанарда Ходзькі, якія налічвалі сотні тамоў дакументаў па розных гістарычных эпохах і падзеях; з гэтага часу найбольш багатым у музеі стаў архіў. У 1879 г. у музей трапілі зборы Людвіка Крулікоўскага. У 1881 г. музей атрымаў зборы Крыстына Астроўскага разам з грашовай спадчынай амаль паўмільёна франкаў, якія іх уладальнік сваім тастамантам аддаваў на стыпендыі студэнтам-паліткам, што вучыліся ў Швайцарыі. У музей трапіла й карэспандэнцыя І. Лялевеля, вядомага палітычнага эмігранцкага дзеяча Людвіка Мераслаўскага, самога У. Плятара і іншых асобаў; тут аселі дакументы польскага пасольства ў Парыжы, іншаземных камітэтаў дапамогі польска-ліцвінскім паўстанцам і эмігрантам 1831 і 1864 гг., архіў Польскага дэмакратычнага таварыства, архівы польскіх установаў, таварыстваў і іншых арганізацыяў у Францыі, Бельгіі, Англіі, Швайцарыі; тут меліся зборы, якія тычыліся М. Каперніка, Т. Касцюшкі, А. Міцкевіча і вялікая коль-

касць іншых матэрыялаў. Кніга паступленняў у музей рэгістравала па 2 тысячы прадметаў штогод²⁰.

У гэты час у музеі асела багата дакументаў па паўстанні 1831 г. — дзённікі ўдзельнікаў паўстання, прыватная карэспандэнцыя, дакументы фамільных архіваў, урадавыя пастановы, дыпламатычныя ноты, лістоўкі і інш. Увогуле, у музеі было нямала матэрыялаў пра падзеі 1831 г. у літоўска-беларускіх землях. Сярод дакументаў польскіх генералаў 1831 г. меліся паперы Антонія Гелгуда і Генрыка Дэмбінскага — дзённыя загады, рапарты, карэспандэнцыя. Тут налічвалася шмат апісанняў паўстання яго ўдзельнікамі: «Апісанне літоўскай кампаніі палкоўнікам познаньскай конніцы» Аўгуста Бражанскага, твор невядомага аўтара «Экспедыцыя Хлапоўскага і Гелгуда ў Літву і паўстанне ў Літве», дзённік Міхала Лісецкага пра паўстанне ў Літве, дзённік Ігната Крываблоскага пра паўстанне ў Белавежскай пушчы, лісты Габрыеля Агінскага да сваёй жонкі з апісаннем экспедыцыі корпусу А. Гелгуда, дзённік Міхала Якоўскага пра паўстанне ў Літве і пераход паўстанцкіх атрадаў у Прусію і інш.²¹

Нямала было сабрана Плятарам і твораў, што тычыліся дзейнасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх земляў ужо ў эміграцыі. Сюды трапілі паперы Таварыства Літоўскага і Рускіх земляў: спіс сапраўдных і ганаровых сябраў, дзённікі паседжанняў Таварыства, ягоная карэспандэнцыя, дакументы Літоўскага Вайсковага камітэту, які быў створаны пры ТЛРЗ, з копіямі пацверджаных вайсковых чыноў ліцвінаў; дзённік Міхала Ходзькі з экспедыцыі Ю. Заліўска-

га 1833 г., літаратурныя і публіцыстычныя творы Пятра Шрэтара, матэрыялы Леанарда Ходзькі да напісання біяграфіі філамата Тамаша Зана і некалькіх сотняў іншых асобаў; матэрыялы Фэлікса Уратноўскага да напісання гістарычных твораў, шмат іншых матэрыялаў²². Наяўнасць у музеі вялікай колькасці матэрыялаў па эміграцыі з земляў былое Рэчы Паспалітай вызначыла існаванне музея як асноўнага цэнтру даследавання дзейнасці эмігрантаў.

Паводле задумы стваральніка музей мусіў стаць яшчэ і выдавецкім цэнтрам, але гэтую задуму ўдалося рэалізаваць толькі часткова. Плятар планаваў выпускаць пры музеі штомесячны гістарычны часопіс на французскай мове²³, але гэтая ідэя не была рэалізавана. Іншы дзясач музеяў — А. Гілер — у 1875 г. прапанаваў стварыць часопіс для выдання гістарычных і батанічных працаў, што, на яго думку, стымулявала б павелічэнне колькасці даследаванняў у гэтых навукках. Але і гэтая прапанова засталася толькі ў задуме²⁴. Тым не менш Плятару ўдалося пры жыцці выпусціць тры тамы «Альбому Нацыянальнага музея ў Раперсвілі» (т. 1 — 1872 г., т. 2 — 1876 г., т. 3 — 1881 г.; чацвёрты том выйшаў ужо пасля смерці Плятара, у 1894 г.), дзе друкаваліся гістарычныя творы, гістарычныя крыніцы, прапагандавалася ідэя музея, заклікаліся да супрацоўніцтва палітычныя й культурныя дзеячы, уздымаліся палітычныя праблемы і інш. Былі таксама выдадзены (у 1872 і 1906 гг.) падрабязныя шляхаводнікі па музеі з апісаннем ягонай гісторыі.

14 красавіка 1881 г. Плятар перадаў свой музей ва ўласнасць «польскага народу» з умовай, што,

пакуль урад незалежнай Польшчы прыме яго, музей будзе існаваць як самастойная ўстанова пад кіраўніцтвам музейнае рады²⁵.

У першыя два дзесяцігоддзі музей знаходзіўся ў дастаткова складаным фінансавым стане. Рэстаўрацыя і ўтрыманне замкавага будынку, набыццё новых прадметаў, выданне «Альбому» патрабавала значных грашовых выдаткаў. Усё гэта клалася галоўным чынам на плечы самога Плятара. У 1872 г. ён паведаміў, што з часу заснавання музея выдаткаваў на яго з уласных сродкаў вялізную суму — 120 тысяч франкаў. Каб крыху палегчыць гэты фінансавы цяжар, ён заклікаў радзіму і эміграцыю да аказання фінансавай дапамогі музею, але значных поспехаў у гэтым не дасягнуў. Штогод яму ўдавалася збіраць толькі некалькі тысячаў франкаў²⁶. Таму фінансаванне музея адбывалася пераважна са сродкаў самога Плятара.

Разам з ім дзейнічала і група аднадумцаў, якія дапамагалі пры стварэнні музея і падтрымлівалі ягоную дзейнасць: Юзаф Крашэўскі, Агатон Гілер, Генрык Букоўскі й іншыя. Сярод іх сваёй актыўнасцю вылучаўся польскі гісторык А. Гілер (1831—1887). Выказаўшы ў 1865 г. ідэю стварэння польскага музея за мяжой, ён усяляк падтрымліваў Плятара ў стварэнні і дзейнасці раперсвільскага музея. Маючы шырокія сувязі ў навуковым свеце, актыўна прапагандаваў ідэю музея ў Галіцыі. Жывучы і працуючы там у 1870-я гг., займаўся збіраннем разнастайных гістарычных прадметаў і партыямі адсылаў іх у Раперсвіль. У 1878 г. Гілер, вымушаны пакінуць Галіцыю, быў запрошаны Плятарам у Раперсвіль. Там

ён жыў і працаваў да 1884 г., займаючыся прапагандай музею, павелічэннем і ўпарадкаваннем калекцыяў і бібліятэкі. Дзякуючы яму, музей у гэты час узбагаціўся вялікай колькасцю каштоўных прадметаў і дакументаў вядомых тагачасных палітычных, навуковых і культурных дзеячоў: С. Гашчынскага, Р. Зморскага, Л. Набеляка й іншых. З Галіцыі ён прывёз сваю багатую бібліятэку ў некалькі тысячаў тамоў і далучыў яе да бібліятэкі музею. Нямала зрабіў Гілер у гэты час і як публіцыст. Ягоныя артыкулы ёсць ва ўсіх трох прыжыццёвых тамах «Альбому», а таксама ён быў рэдактарам трэцяга тому. Працягваў Гілер супрацоўнічаць з музеем і пасля вяртання ў Галіцыю ў 1884 г., планаваў нават жыць па паўгода пасля ўладкавання ў Галіцыі ўсіх бюракратычных фармальнасцяў, звязаных з яго вяртаннем. Але смерць у 1887 г. не дала рэалізавацца гэтым планам²⁷. На працягу апошняга перыяду свайго жыцця Гілер быў найбольш адданым паплечнікам Плятара ў дзейнасці па арганізацыі раперсвільскага музею.

Адразу па заснаванні ўжо немалады Плятар пачаў клапаціцца пра ягоны лёс пасля сваёй смерці. З гэтай мэтай ён у 1872 г. звязаўся з кіраўніком Акадэміі навук, якая ў гэты час стваралася ў Кракаве, Юзафам Маерам. Плятар прапанаваў заключыць дамову, паводле якой Акадэмія пасля смерці ўладальніка возьме на сябе ўсе справы па кіраўніцтве і забеспячэнні дзейнасці музею. Прычым ён будзе лічыцца ўласнасцю «польскага народу». Аднак перапіска, якая доўжылася да восені 1873 г., не дала станоўчых вынікаў. Акадэмія адмовілася ад гэтай прапановы.

Таму Плятар звярнуўся да Таварыства сяброў навук у Познані і ў Нацыянальную ўстанову (Zarząd Narodowego) імя Асалінскіх у Львове, але і ад іх атрымаў адмовы. Галоўнай прычынай нежадання названых арганізацыяў апекавацца раперсвільскім музеем была палітычная прычына. Іхныя дзеячы апасаліся, што апека над установай, якая трымалася ідэі стварэння незалежнае Польшчы і адлюстроўвала гісторыю польскага нацыянальна-вызвольнага руху ва ўсіх частках былое Рэчы Паспалітай, можа прывесці да закрыцця гэтых арганізацыяў афіцыйнымі ўладамі. Нельга таксама не ўлічваць таго факту, што музей патрабаваў значных грашовых выдаткаў, якіх часта не мелі названыя арганізацыі. Кіраванне музеем з Галіцыі ці Познані ўскладнялася б і вялікай аддаленасцю ад гэтых земляў²⁸.

Няўдачы Плятара ў зносінах з арганізацыямі з Польшчы, а таксама атакі на яго з боку кракаўскай газеты «Czas» прывялі да таго, што ў канцы 1873 г. ім была створана Рада музею. У яе склад увайшлі актыўныя паплечнікі Плятара: Стэфан Бушчынскі, А. Гілер, Ю. Крашэўскі, пазней да іх былі далучаны Уладзіслаў Тарноўскі і стакгольскі антыквар, які часта дасылаў у музей каштоўныя прадметы, Генрык Букоўскі (у далейшым склад Рады неаднаразова змяняўся). Стварэннем гэтага аргану Плятар імкнуўся падвысіць аўтарытэт музею і павялічыць наплыў дароў. На першым сходзе Рады, які адбыўся 7—9 верасня 1875 г., ён паведаміў, што паводле тастаманту пасля яго смерці да Рады пяройдзе кіраванне ўсімі справамі музею. Аднак стан Рады быў неакрэслены, таму Плятар

заставаўся адзіным уладальнікам і кіраўніком. Гэта яскрава праявілася ў далейшым і прыводзіла часам да супярэчнасцяў паміж ім і сябрамі Рады.

У 1883—1884 гг. музей стаў прадметам дыскусіі, якая ахапіла шырокія слаі навуковай эліты Польшчы і эміграцыі. Галоўным было пытанне мэтазгоднасці існавання польскага музею ў Раперсвілі. Дыскусію распачаў кракаўскі навуковец Кароль Эстрэйхер. На старонках «Czasu» ён выступіў з крытыкай У. Плятара і створанага ім музею. Ён сцвярджаў бессэнсоўнасць і нават шкоднасць для радзімы існавання такой установы, як музей, які знаходзіўся ў далечыні ад асноўных цэнтраў польскай навукі і культуры. Ён гарача пратэставаў супраць высылкі з Галіцыі дароў для музею. У адным са сваіх артыкулаў сцвярджаў: «...штучнае стварэнне польскіх збораў за мяжой... мне здаецца... забойчым для радзімы». На думку Эстрэйхера, усе раперсвільскія зборы неабходна было перавезці ў Нацыянальны музей у Кракаве, дзе яны, як ён лічыў, служылі б Айчыне ў значна большай ступені²⁹.

У адказ раперсвільскія дзеячы на чале з Плятарам і А. Гілерам сцвярджалі, што перавезці музейныя зборы з Раперсвілі ў Польшчу будзе магчыма толькі пасля атрымання Польшчай незалежнасці. Перавоз у Кракаў, на іх думку, быў небяспечны, таму, як у выпадку вайны Аўстра-Венгрыі з Расеяй, яны маглі быць знішчаны. У Швайцарыі ж, якая не ўмешвалася ў вялікую еўрапейскую палітыку, зборы знаходзіліся ў бяспецы. А. Гілер пісаў у адной са сваіх палемічных брашур: «Поль-

шча прынамсі мае адзін музей, адзін збор айчынных помнікаў, які знаходзіцца на нейтральнай зямлі, вольнай ад страху вайны і цалкам бяспечнай ад нападаў, якой з'яўляецца швайцарская зямля». Да таго ж, раперсвільскія зборы былі незалежныя ад палітычнае кан'юнктуры ў розных частках падзеленай Польшчы і маглі свабодна адлюстроўваць гісторыю польскага нацыянальна-вызвольнага руху³⁰. Дыскусія не прывяла да істотных вынікаў.

Пры жыцці Плятара Раперсвіль быў значным палітычным цэнтрам эміграцыі. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічала палітычная дзейнасць заснавальніка музея, які на працягу большай часткі свайго жыцця быў, у першую чаргу, палітычным дзеячом. Пачатак існавання Раперсвіля як палітычнага цэнтру быў пакладзены ў 1868 г. адкрыццём Барскай калоны (крыху пазней яна была перанесена ў двор раперсвільскага замка). Пры музеі адзначаліся юбілейныя даты нацыянальна-вызвольнага руху на землях былое Рэчы Паспалітай. Раперсвіль стаў галоўным месцам святкавання 50-е гадавіны пачатку паўстання 1830—1831 гг. У ім удзельнічалі немцы, французы, італьянцы, швайцарцы, венгры. Прысутнічалі прадстаўнікі амаль усіх эмігранцкіх палітычных плыняў³¹. У «Альбоме», які тройчы выходзіў пры жыцці Плятара, значная ўвага ўдзялялася развагам над палітычным лёсам Польшчы, абвясчаліся палітычныя праграмы, ідэі й інш. Дзеячы музея актыўна ўдзельнічалі ў палітычных дыскусіях, выпускалі палітычныя брашуры. Ролю палітычнага цэнтру Раперсвіля страціў са смерцю У. Плятара і А. Гілера³².

Дырэктар музея і старшыня музейнага кіраўніцтва Юзаф Галянжоўскі (1834—1916).

У 1889 г. музей апынуўся ў вельмі цяжкім становішчы. Плятар пры жыцці значную частку часу прысвячаў і палітычнай дзейнасці, што негатыўна адбівалася на вядзенні музейных справаў. Не будучы добрым адміністратарам, ён не толькі патраціў увесь свой значны маёнтак, але і пакінуў на музеі вялікі доўг у 20 тысячаў франкаў³³. Усе цяжкасці падалі на плечы новае Рады. Дырэктарам музея і старшынёй музейнага кіраўніцтва стаў Юзаф Галянжоўскі. Па-ранейшаму камплектаваннем і ўпарадкаваннем музейных калекцыяў займаўся ў значнай ступені Г. Букоўскі. Захавальнікам стаў Уладзімір Ружыцкі, бібліятэкарам — Зыгмунт Васілеўскі. Апрача іх у Раду ўвайшлі: Зыгмунт Ляскоўскі, Зыгмунт Мілкоўскі, Вацлаў Гаштаўт, Кароль Левакоўскі, фінансавы адміністратар Яўген Карытка. Амаль усе яны былі ўдзельнікамі паўстання 1863—1864 гг.³⁴.

Найбольш значнай асобай у гісторыі раперсвільскага музея ў пасляплятараўскі перыяд быў ураджэнец Украіны Ю. Галянжоўскі

(1834—1916). Ён быў актыўным удзельнікам паўстання 1863—1864 гг., належаў да кіраўніцтва ў заключны перыяд. Пасля паразы апынуўся ў Францыі, дзе ў першы час яшчэ спрабаваў узнавіць паўстанне. Потым займаўся арганізацыйна-фінансавай дзейнасцю ў «Crédit Foncier de la France», дзе дасягнуў значных поспехаў і набыў шырокую вядомасць. З ім неаднаразова звязваўся Плятар па фінансавых пытаннях і, адчуваючы вялікі давер да яго і прымаючы пад увагу арганізатарскія здольнасці, прызначыў яго выканаўцам тастаманту і кіраўніком раперсвільскага музея пасля сваёй смерці. Варта адзначыць, што выбар атрымаўся ўдалым. Дзякуючы менавіта яму, у значнай ступені ўдалося палепшыць фінансавы стан музея і ўвогуле працягнуць яго жыццё³⁵. Польскі гісторык А. Левак у сваіх працах называе Ю. Галянжоўскага «другім істотным заснавальнікам раперсвільскага музея»³⁶.

Цяжкі стан музея пасля смерці Плятара быў выкарыстаны К. Эстэрэйхерам. У 1889 г. ён узнавіў нападкі і ў «Czasie» паўтарыў довады супраць раперсвільскага музея, якія прыводзіў у 1883 г., дадаючы, што «роля Раперсвіля скончылася са смерцю Плятара». На гэты раз на чале абаронцаў музея сталі Г. Букоўскі і Ю. Галянжоўскі. Яны сцвярджалі, што і па смерці Плятара музей не страціў сваёй місіі і сваёй каштоўнасці. Музей і на гэты раз удалося адстаяць³⁷.

Для паляпшэння стану кіраўнікамі было створана Таварыства сяброў раперсвільскага музея. Яно складалася з спраўдных, ганаровых сябраў і сябраў-карэспандэнтаў. Спраўдныя сябры

былі падзелены на дзве катэгорыі: звычайных сябраў, якія ўносілі ў музейную касу ад 5 да 300 франкаў штогод, і вечных сябраў, якія ўносілі 300 і больш франкаў. Ганаровыя сябры і сябры-карэспандэнты вызваліліся ад абавязку ўносіць грошы ў музейную касу, але мусілі маральна падтрымліваць музей. Асобнай катэгорыяй былі сябры-заснавальнікі — асобы, якія аказалі музею значную дапамогу ці перадалі значныя ахвяраванні. У 1902 г. была ўведзена катэгорыя «дапамагаючых» сябраў, якія плацілі штогод па 5 франкаў³⁸.

Мерапрыемствы, праведзеныя Ю. Галянжоўскім, далі станоўчыя вынікі. Стан музею паляпшаўся. Гэтану ў пэўнай ступені пасадзейнічала і дыскусія, навязаная К. Эстрэйхерам, бо яна прыцягнула ўвагу грамадскасці да цяжкага стану музею. У 1890 г. музей атрымаў значную грашовую суму ад Ф. Міхалоўскага, прыходзілі грашовыя ахвяраванні ад іншых асобаў, значная грашовая дапамога паступіла ад польскай эміграцыі ў Амерыцы, пачалі паступаць сродкі ад сябраў Таварыства. Гэта дазволіла ўмацаваць фінансавы стан музею, выплаціць даўгі, прывесці рэстаўрацыю другога і трэцяга паверхаў (да чаго абавязвала дамова з раперсвільскімі ўладамі), а таксама прывесці ў належны стан першы паверх.

У музей працягвалі паступаць усё новыя экспанаты, пераважна падарункі розных асобаў. На закупку прадметаў штогод выдаткоўвалася толькі некалькі сотняў франкаў³⁹. Былі выдадзены каталогі збораў музею, прысвечаных М. Каперніку, Т. Касцюшку, А. Міцкевічу. У 1895 г. у музей паступіў «самы каштоўны скарб» — сэрца

Маўзалеі Касцюшкі ў музеі.

Т. Касцюшкі. Разам з рукой кіраўніка паўстання 1794 г. яно было перададзена ў музей сям'ёй Марасіні, да якіх яны перайшлі ад хрэсніцы Касцюшкі Эміліі Зэльтнэр. Для такога каштоўнага дару пабудавалі спецыяльнае памяшканне — маўзалеі Касцюшкі. Туды

было перанесена сэрца 11 жніўня 1897 г. і ўмуравана ў паўночную сцяну. У цэнтры на пастаменце была пастаўлена урна, выкананая Вінцэнтам Траяноўскім, якая мела сымбалічнае значэнне. Меўся ў музеі таксама і пакой Касцюшкі, дзе былі змешчаны экспанаты, звязаныя з ім⁴⁰.

На пачатак XX ст. музей меў наступную структуру. На першым паверсе знаходзіліся экспазіцыйныя залы. Адрэзку пасля ўваходу знаходзілася Лесвічная зала, дзе экспанаваліся некалькі бюстаў і партрэтаў заснавальнікаў музею, некалькі карцін на патрыятычныя тэмы. Найбольш вялікай на першым паверсе была Партрэтная зала, дзе змяшчаўся адзін з найбольш багатых прадметных збораў. Тут меліся карціны з выявамі каралёў Рэчы Паспалітай Стэфана Баторага, Жыгімонта III, Уладзіслава IV, Яна Казімера, Станіслава Ляшчынскага, Станіслава Аўгуста і інш., У. Плятара і А. Гілера, вядомых эмігранцкіх пісьменнікаў — Багдана Залескага, Андрэя Тавянскага і многіх іншых.

Партрэтная зала.

Усяго ў музеі было сабарана некалькі дзесяткаў вялікіх партрэтных выяваў. Апрача гэтага, у музеі мелася каля дзвюх сотняў невялікіх бюстаў каралёў, гетманаў і князёў Польшчы, удзельнікаў паўстанняў 1830—1831 і 1863—1864 гг. У гэты ж збор уваходзілі і іншыя партрэтныя выявы: гравюры, невялікія карціны і малюнкi, партрэты на медальёнах і г. д. Наступная зала мела назву Пакой мундыраў; тут змяшчалася невялікая колькасць этнаграфічных збораў, вайсковыя і грамадскія польскія мундыры, вайсковае адзенне вядомых дзеячоў, вайсковыя і юбілейныя харугвы. Пакой зброі таксама змяшчаў мундыры і харугвы, прыклады вайсковае зброі і амуніцыі XVI—XIX стст., зброю вядомых вайскоўцаў. Наступны пакой быў названы ў гонар мастака Гераніма Фалька; тут дэманстраваліся 117 ягоных твораў, а таксама творы іншых мастакоў. На першым паверсе ў зале, прысвечанай паэту Тэафілу Ленартовічу, знаходзіліся рэчы, звязаныя з ягонай творчасцю. На другім паверсе меліся залы, прысвечаныя А. Міцкевічу і М. Каперніку. Астатняя частка другога паверху, а таксама трэці паверх былі прыстасаваныя пад музейную бібліятэку і архіў. Менавіта тут і змяшчаўся гэты найбольш вялікі музейны збор.

ЗАЎВАГІ

¹ Puciata M. Skład i działalność reprezentacji z ziem zabranych na sejmie 1830—1831 // Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego. — Wilno, 1933. — S. 238, 247.

² Barszczewska A. Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na emigracji (1830—1836) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. — Łódź, 1967. — Z. 53.

Сапраўдным гонарам была бібліятэка, якая няспынна папаўнялася ад часу заснавання музею. У 1876 г. яна мела каля 18 тысяч тамоў друкаваных выданняў. Сярод іншага змяшчаліся рукапісы мемуараў і працаў, якія так і не былі надрукаваны і не дайшлі да нас⁴¹. На момант смерці Плятара ў бібліятэцы было сабрана каля 33 тысячаў тамоў і 1319 рукапісаў⁴². У 1927 г. тут мелася 91 тысяча друкаваных выданняў (кнігі, брашуры, лістоўкі, перыядычныя выданні), 27 тысячаў рукапісаў, дыпламаў і аўтографаў, 23 тысячы гравюраў, 1400 картаў і атласаў, каля тысячы нот, 10 тысячаў фатаграфіяў.

Раперсвільскі музей, дзякуючы свайму знаходжанню на тэрыторыі Швайцарыі, шчасліва перажыў першую сусветную вайну. Падчас яе ён быў адным з асяродкаў прапаганды ў Заходняй Еўропе польскае справы, усяляк абвясчаючы правы Польшчы на самастойнае існаванне. Падчас вайны музей узбагаціўся тысячамі кніг, а пасля яе заканчэння ў яго зборы трапілі архівы польскіх арганізацыяў, якія да гэтага існавалі ў Швайцарыі.

Пасля стварэння незалежнай Польшчы паўстала пытанне пра выкананне волі заснавальніка музею і перавоз раперсвільскіх збораў на ейную тэрыторыю. 21 кастрычніка 1921 г. польскі сойм

прыняў пастанову, у якой дзякаваў стваральнікам, працаўнікам і апекунам музею за працу, швайцарскім уладам за аказаную гасціннасць і прымаў музейныя зборы ва ўласнасць польскае дзяржавы. У 1927 г. усе зборы былі перавезены з Раперсвіля ў Польшчу і размешчаныя ў польскіх цэнтральных архівах, музеях і бібліятэках. Яны выкарыстоўваліся гісторыкамі дзеля напісання сваіх працаў⁴³. Багацейшыя архіўныя зборы раперсвільскага музею былі знішчаны немцамі ў час другое сусветнае вайны: у 1939 г. падчас бамбёжкі Варшавы і ў 1944 г. падчас Варшаўскага паўстання. Ацалелі толькі некаторыя матэрыялы⁴⁴.

Такім чынам, У. Плятару ўдалося рэалізаваць ідэю польскага музею ў эміграцыі, пра неабходнасць чаго не раз казалі розныя асобы. Яму ўдалося стварыць той асяродак навуковага, культурнага і палітычнага жыцця, які больш за паўстагоддзя гуртаваў мноства эмігранцкіх дзеячоў. Багацейшыя музейныя, архіўныя і бібліятэчныя зборы сталі падставай дзеля напісання вялікае колькасці гістарычных твораў. На працягу свайго існавання музей з'яўляўся адным з самых значных культурных цэнтраў эміграцыі з земляў былое Рэчы Паспалітай.

³ Polski słownik biograficzny (PSB). T. 26. Cz. 4. — Wrocław, etc. 1981. — S. 686.

⁴ Hoffman K. Pamiętnik z emigracji / wyd. E. H. Nieciowa // Rocznik biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. 1966. R. 12. S. 258, 318, 332.

⁵ Straszewska M. Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji. 1831—1840. — Warszawa, 1970. — S. 276—282; Szostakowski S. Z kart Wielkiej Emigracji. Prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832—1848. — Olsztyn, 1974. — S. 78—83.

⁶ Szostakowski S. Z kart Wielkiej Emigracji... S. 133—138.

⁷ Czartoryski W. Pamiętnik. 1860—1864. — Warszawa, 1960. — S. 150—151.

⁸ Borejsza J. W. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. — Warszawa, 1966. — S. 73—77.

⁹ Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu. — Kraków, 1906. — S. 5—6; Lewak A. Straty biblioteki rapperswilskiej w zbiorach rękopiśmiennych // Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie

rękopiśmiennych źródeł historycznych. W 3 t. T. 3. — Warszawa, 1955. — S. 105.

¹⁰ Romer-Orzechowska H. Szkoła batiniolska w Paryżu // Biblioteka Warszawska. 1909. T. 1. S. 68.

¹¹ Florkowska-Frančić H. Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym. — Wrocław, 1985. — S. 104—105.

¹² Plater W. Pomnik i Muzeum w Rapperswyll // Album Muzeum Narodowego w Rapperswyll. — Poznań, 1872. — S. XI.

¹³ Józef Ignacy Kraszewski, Teofil Lenartowicz. Korespondencja / wyd. W. Danek. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963. — S. 173, 190, 195—197, 200.

¹⁴ Plater W. Pomnik i Muzeum w Rapperswyll... S. XI.

¹⁵ Giller A. Muzeum Narodowe w Rapperswyllu // Album Muzeum Narodowego w Rapperswyllu. — Lwów, 1876. — S. 588.

¹⁶ Plater W. Pomnik i Muzeum w Rapperswyll... S. XII.

¹⁷ Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswyllu... S. 10.

¹⁸ Plater W. Pomnik i Muzeum w Rapperswyll... S. XV—XVI.

¹⁹ Giller A. Muzeum Narodowe w Rapperswyllu... S. 585.

²⁰ Lewak A. Zbiory biblioteki rapperswilskiej. W 2 t. T. 1. — Warszawa, 1929. — S. XII—XIV.

²¹ Lewak A. Zbiory biblioteki rapperswilskiej... S. 52—53, 55—56, 83, 108; Яго ж:

Źródła rapperswilskie do historii nowożytnej // Przegląd Współczesny. 1931. № 116. S. 477—478; Więckowska H. Źródła rękopiśmienne do dziejów powstania 1830/31 r. w Bibliotece rapperswilskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności naukowej profesora Marceliego Handelsmana. — Warszawa, 1929. — S. 486—487, 490—491.

²² Lewak A. Zbiory biblioteki rapperswilskiej... S. 9—13, 61—66, 71, 163—164, 175, 268—269.

²³ Plater W. Pomnik i Muzeum w Rapperswyll... S. XIX.

²⁴ Florkowska-Frančić H. Emigracyjna działalność Agatona Gillera... S. 106—107.

²⁵ Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswyllu... S. 11.

²⁶ Plater W. Pomnik i Muzeum w Rapperswyll... S. XV.

²⁷ Florkowska-Frančić H. Emigracyjna działalność Agatona Gillera... S. 104—126.

²⁸ Staszek J. Związki Muzeum Rapperswilskiego z Akademią Umiejętności // Rocznik biblioteki Polskiej Akademii Nauk. 1975. T. 21. S. 146—165.

²⁹ Hulewicz J. Związki Karola Estreichera z Akademią Umiejętności w Krakowie // Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827—1908). Studia i rozprawy. — Kraków, 1964. — S. 304—319.

³⁰ Hulewicz J. Związki Karola Estreichera... S. 304—314.

³¹ Borejsza J. W kręgu wielkich wygnańców (1848—1895). — Warszawa, 1963. — S. 149—151.

³² Groniowski K. Rapperswil jako ośrodek polityczny (1868—1887) // Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska. Sectio F. Vol. XXXVII. — Lublin, 1982. — S. 393—410.

³³ Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswyllu... S. 13.

³⁴ Lewak A. Straty... S. 107—108; Яго ж: Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswyllu // Niepodległość. T. 17. Z. 45. 1938. S. 7—8.

³⁵ PSB. T. 7. — Kraków, 1948—1958. — S. 248—250.

³⁶ Lewak A. Straty... S. 107; Яго ж: Muzeum Narodowe Polskie... S. 7.

³⁷ Hulewicz J. Związki Karola Estreichera... S. 314—319.

³⁸ Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswyllu... S. 14—16.

³⁹ Lewak A. Straty... S. 109.

⁴⁰ Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswyllu... S. 18, 24—25, 72—80.

⁴¹ Giller A. Muzeum Narodowe w Rapperswyllu... S. 590.

⁴² PSB. T. 26. Cz. 4. S. 689.

⁴³ Lewak A. Muzeum Narodowe Polskie... S. 12—22.

⁴⁴ Lewak A. Straty... S. 102—103.

Зміцер МАЦВЕЙЧЫК.
macviej@mail.ru

Музейныя праекты ў Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст.

На працягу другой паловы XIX — пачатку XX ст. у Беларусі ішоў актыўны працэс стварэння гісторыка-краязнаўчых музеяў. Але не ўсе планы іх арганізатарам удалася здзейсніць. Аб'ект даследавання гэтага артыкулу — нерэалізаваныя музейныя праекты ў адзначаны перыяд.

Летам 1886 г. падчас раскопкаў у маёнтку Бяздзедавічы Лепельскага павету начальнік Полацкага кадэцкага корпусу А. Тыртаў (1834—1893) выказаў думку пра

карысць заснавання ў Полацку, як найстаражытнейшым і цэнтральным горадзе Віцебскай губерні, гуртка аматараў айчыннай археалогіі і музею мясцовых старажытнасцяў. Пасля таго як уладамі будзе зацверджаны статут гуртка, Тыртаў абяцаў даць пад памяшканне для музею адну з залаў кадэцкага корпусу, а сваю кватэру прадаставіць для сходаў гуртка. Адзін з удзельнікаў раскопкаў прапанаваў увесці меркаваны археалагічны гурток у склад Маскоўскага археалагічнага

таварыства ў якасці яго аддзелу. Сябрамі гуртка былі А. Тыртаў, М. Кусцінскі, А. Семянтоўскі, Н. Паўлін, А. Чарняўскі, а з маладога пакалення віцебскіх краязнаўцаў — П. Дружылоўскі, В. Волкаў, браты Красавіцкія, А. Сапуноў, А. Марэль¹.

А. Тыртаў падаў праект стварэння ў Полацку «археалагічнага таварыства» ў Маскоўскае археалагічнае таварыства. Дакладныя звесткі пра далейшы лёс праекту адсутнічаюць.

Віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў (у цэнтры на першым плане).

Вядома таксама, што выкладчык Віцебскага кадэцкага корпусу І. Далгоў (1857—1911) вывучаў кладкі старажытнай Полацкай Сафіі, хадайнічаў перад мясцовым начальствам пра адкрыццё «падземнага музею»².

Незвычайны музейны праект распрацоўваўся на мяжы 80—90-х гг. XIX ст. Ён прадугледжваў стварэнне турэмнага музею ў Віцебску. У ім планавалася сабраць мадэлі і планы турмаў, адзіночных камераў, вопраткі, абутку і іншых рэчаў арыштанцкага побыту. Інфармацыя збіралася як пра тутэйшыя турмы, так і пра тыя, што знаходзіліся ў іншых рэгіёнах Расейскай імперыі. У прыватнасці, у музеі планавалася адлюстраваць умовы ўтрымання вязняў на востраве Сахалін, звесткі пра якія даставіў у Віцебск доктар медыцыны Супруненка. Праект застаўся нерэалізаваны³.

З нагоды 100-х угодкаў з дня народзінаў расейскага паэта А. С. Пушкіна Віцебская гарадская дума ў лютым 1899 г. прыняла пастанову пра стварэнне культурна-асветніцкага комплексу ў складзе публічнай бібліятэкі і музею. Спачатку лічылі, што бібліятэка будзе пабудавана як за кошт грамадскіх ахвяраванняў, так і пры дапамозе сродкаў з гарадскога бюджэту. Аднак прыйшлося справу вырашаць выключна з дапамогай прыватных унёскаў⁴. Бібліятэка была адчынена толькі 29 студзеня 1905 г. Але ў яе статуце музей нават і не ўзгадваўся⁵. Такім чынам, грамадская ініцыятыва стварэння новага музею не пайшла далей праекту ці, больш дакладна, выказанай ідэі. Магчыма, тут паўплываў і той фактар, што ў Віцебску ўжо існавалі два музеі — пры губернерскім статыстычным ка-

мітэце і царкоўна-археалагічны. Аднак былі людзі, вельмі зацікаўленыя ў стварэнні новай музейнай установы. Напрыклад, адзін з фундатараў, віцебскі гісторык і краязнавец У. Стукаліч (1858—1918), выдаткаваў 100 руб. з умовай, што пры бібліятэцы будзе заснаваны гісторыка-археалагічны музей⁶.

У пачатку XX ст. набыло актуальнасць пытанне пра арганізацыю этнаграфічнага музею ў Вільні. Спачатку меркавалася стварыць яго пры публічнай бібліятэцы ў якасці другога музею на аснове невялікай этнаграфічнай калекцыі, сабранай яшчэ ў першы перыяд дзейнасці Паўночна-Заходняга аддзела Расейскага геаграфічнага таварыства (РГТ) (1867—1876). Скрайні недахоп месца не дазваляў адчыніць гэты музей у памяшканні публічнай бібліятэкі. Наогул бібліятэка ў пачатку XX ст. апынулася перад пагрозай закрыцця для наведнікаў. Неабходна было будаваць новае памяшканне для бібліятэкі і музею. На сродкі, выдаткаваныя Віленскай навучальнай акругай, змаглі зрабіць толькі новы жалезны дах над музеем⁷.

Найбольш спрыяльныя магчымасці стварыць этнаграфічны му-

Адам Ганоры Кіркор, этнограф, гісторык і выдавец.

зей у Вільні ўзніклі пасля прыезду ў гэты горад у 1910 г. вядомага беларускага этнографа і гісторыка Е. Раманава. Беларускія даследнікі ў сваіх працах часта спасылаліся на гэты факт. Аднак у іх паўтараецца адна і тая прычына няўдачы гэтага праекту: спыненне падрыхтоўчай працы на распраджэнне апекуна Віленскай навучальнай акругі Б.Э. фон Вольфа⁸. Чаму так адбылося? Даследнікі не даюць разгорнутага адказу на пытанне. Таму варта больш падрабязна прааналізаваць гэты эпізод.

Пра неабходнасць стварэння этнаграфічнага музею пры Віленскай публічнай бібліятэцы Е. Раманаў дакладваў Вольфу ў даклад-

ной запісцы ад 3 жніўня 1906 г. Апякун Віленскай навучальнай акругі на яе не адраагаваў. Тады 14 кастрычніка 1906 г. Раманаў паўтарыў заяву. На яго думку, праект мог быць рэалізаваны пры выкананні наступных умоваў: па-першае, будучы этнаграфічны музей павінен скласці самастойную ўстанову; па-другое, мець асобнае памяшканне, паколькі пры публічнай бібліятэцы няма ніводнага вольнага памяшкання; па-трэцяе, Раманаў лічыў, што «музей павінен знаходзіцца ў маім непасрэдным загадванні, на поўнай маёй адказнасці, з прадастаўленнем мне самастойнасці пры яго арганізацыі...»⁹.

Акрамя таго, першапачаткова Раманаў меў на мэце стварэнне музею толькі для «русской народности здешнего края», у той час як кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі выказала жаданне прэзентаваць у ім усе народнасці, якія насялялі край. У такім выпадку трохгадовы тэрмін для стварэння задуманага музею быў занадта малы.

Далей Е. Раманаў сфармуляваў пункт, загадзя асуджаны на няўдачу: «Стварэнне музею патрабуе ад мяне напружання ўсіх сваіх сілаў і ўсяго майго часу, пры шматлікіх раз'ездах; таму я павінен быць вызвалены ад паўсядзённых заняткаў у камісіі». Нарэшце, зноў узнікла пытанне пра крыніцы фінансавання праектаванага музею. Раманаў прыгадаў фон Вольфу, што звычайна, за выключэннем музею імператара Аляксандра III, займаючыся арганізацыяй музеяў, ён растрачваў значныя асабістыя сродкі на калекцыі і нават на абсталяванне. Утрыманне, прызначанае Раманаву на новым месцы службы, не давала

магчымасці ажыццявіць новы музейны праект уласнымі высылкамі і на ўласны кошт. Адпаведна, «упраўленню акругі належыць адшукаць сродкі на набыццё і дастаўку этнаграфічных калекцыяў, фотаздымкаў, планаў ды інш. на ўладкаванне музейнага абсталявання, на музейныя каталогі і на гаспадарчыя выдаткі»¹⁰.

Можна было прадбачыць, што адказ Б.Э. фон Вольфа будзе адмоўны. Галоўную небяспеку апошні ўбачыў у тым, што можа быць нададзена «занадта вялікая самастойнасць для музею». Дзеля станоўчага вырашэння гэтага пытання патрэбна была згода загадчыка музею пры Віленскай публічнай бібліятэцы. Праблему фінансавых выдаткаў фон Вольф «вырашыў» у звычайным казёна-бюракратычным духу: Раманаў не называе канкрэтную лічбу, таму нельга сказаць, ці знойдзеца такая сума ў распараджэнні акругі. Пытанне ж пра вызваленне галоўнага арганізатара музею ад паўсядзённых заняткаў у камісіі па ўладкаванні Віленскай публічнай бібліятэкі было зусім рытарычным: «ці магчыма гэта — запытаць у старшыні камісіі»¹¹. У выніку праект стварэння этнаграфічнага музею ў Вільні застаўся нерэалізаваны.

У пачатку XX ст. таксама распрацоўваўся цікавы праект Віленскага гарадскога музею. Ідэя стварэння такога музею ўзнікла ў 1900 г. у асяродку супрацоўнікаў гарадскога думы. Гэты музей павінен быў адлюстроўваць гістарычныя лёсы Вільні й развіццё культуры ў горадзе.

Прадугледжваліся два варыянты размяшчэння новага музею. Паводле першага, для гэтай мэты магло быць выкарыстана адно з

Еўдакім Раманаў, стваральнік дзевяці выпускаў «Беларускага зборніка», прысвечанага побыту і культуры беларускага народу.

вялікіх памяшканняў былога французскага кляштару. Але на той час яно было прыстасавана пад жыллё для сем'яў гарадскога беднаты. У другім выпадку гарадскі музей мог быць размешчаны ў закрытым касцёле Св. Міхала. Зразумела, што прыстасаванне абодвух памяшканняў пад музей вымагала вялікіх матэрыяльных выдаткаў.

Пасля абрання новага складу думы апошняя сваім рашэннем выкрасліла абодва праекты з каштарысу выдаткаў віленскай гарадской скарбніцы. Таму перад арганізатарамі паўстаў непазбежны выбар: «Або адкласці музей да лепшых часоў, або выдзеліць вялікія грошы на музейны будынак у крытычны для мясцовае скарбніцы момант, калі няма чым аплачваць самыя неадкладныя патрэбы гарадской гаспадаркі»¹².

Была яшчэ адна магчымасць вырашэння праблемы. Польскае таварыства прыцяляў навук у хуткім часе пасля свайго засна-

вання (1906 г.) атрымала ў падарунак ад графа Пржаздзецкага новы будынак, у якім, паводле жадання апошняга, павінна была размясціцца польская публічная бібліятэка. Аднак улады гэтага зрабіць не дазволілі. Таму ўзнік яшчэ адзін музейны праект. Паводле яго ва ўзгаданым будынку меркавалася размясціць новы вялікі музей, у якім былі б аб'яднаны зборы Таварыства прыяцеляў навук, гарадское думы, музей Таварыства навук і мастацтваў і прыватны музей А. Брадоўскага. І гэты праект таксама патрабаваў пошуку дадатковых сродкаў.

Дзеля вырашэння пытання гарадская дума 19 лістапада 1908 г. прызначыла камісію ў складзе Фалевіча, Антановіча, Войніча, Максевіча, Давідоўскага, Дамбоўскага і Іжыцкага-Германа. Сучаснікамі адзначалася недастатковая актыўнасць гэтай камісіі. Мажліва, гэта стала адной з прычынаў таго, што ў новым памяшканні размясціліся толькі музейныя зборы Таварыства прыяцеляў навук і Таварыства навук і мастацтваў¹³.

Ініцыятывы па стварэнні Віленскага гарадскога музею на гэтым не спыніліся. У чэрвені 1910 г. канцылярыя Міністэрства імператарскага двара разглядала справу пра зацвярджэнне праекту такога музею. Перад ім ставіліся дзве асноўныя мэты — навуковая і мастацкая. Першая прадугледжвала «збор і захаванне ў сістэматычным парадку ўсяго, што можа служыць матэрыялам для вывучэння г. Вільні і Паўночна-Заходняга краю ў яго мінулым і сучаснасці». Мастацкая заклікана была садзейнічаць «развою пачуцця вытанчанасці праз азнаямленне з сабранымі ў музеі выдатнымі ўзо-

рамі мастацтва». Адпаведна музей планавалася падзяліць на 2 аддзелы — навуковы і мастацкі. У першы павінна было ўвайсці «ўсё, што мае дачыненне да вывучэння г. Вільні і Паўночна-Заходняга краю ў побытавых, гістарычных, эканамічных, прыродазнаўчых, навуковых ды інш. дачыненнях». У другім аддзеле арганізатары планавалі сабраць творы жывапісу, скульптуры, архітэктуры, музыкі й іншых галін мастацтва як арыгінальныя, так і копіі¹⁴.

Далей, згодна з праектам, музей на ўвесь час свайго існавання павінен быў размясціцца ў памяшканні, прадастаўленым яму горадам бясплатна. На ўтрыманне Віленскага гарадскога музею і на набыццё адпаведных яго мэтам прадметаў, калекцыяў і твораў патрабавалася штогод уносіць у агульны каштарыс гарадской скарбніцы неабходныя сумы. З такіх адлічэнняў гарадская дума і павінна была стварыць асобны капітал дзеля забеспячэння патрэбаў музею. Зразумела, прадугледжваліся і традыцыйныя для таго часу шляхі фінансавання: плата за наведванне, ахвяраванні ад прыватных асобаў, выручаныя грошы ад продажу выданняў музею — каталогаў, копіяў твораў мастацтва ды інш.

Пытанне пра загаванне вырашалася наступным чынам: «Віленскі гарадскі музей знаходзіцца ў загаванні асобнай музейнай камісіі, якая выбіраецца Віленскай гарадской думай з прадстаўнікоў гораду і асобаў, вядомых сваёй чыннасцю на ніве навукі і мастацтва ў такой колькасці, якая будзе неабходнай па складу да далейшае працы. У склад камісіі ўваходзяць прадстаўнікі як мясцовай губернскай

адміністрацыі, так і навучальнай акругі. Сябры камісіі выконваюць свае абавязкі бясплатна». Непасрэдна загадваць музеём павінен яго дырэктар, выбраны Віленскай гарадской думай і зацверджаны віленскім губернатарам. Калі апошняга кандыдатура з нейкіх прычынаў не задавальняла, ён мог прызначыць дырэктара музею аднаасобным рашэннем¹⁵.

Усе акалічнасці, што перашкодзілі ажыццяўленню гэтага праекту, пакуль высветліць не ўдалося. На запыт міністра імператарскага двара ў імператарскую Акадэмію мастацтваў даслаць заключэнне па яго сутнасці быў дадзены адказ: «З боку Акадэміі мастацтваў не сустракаецца перашкодаў да зацвярджэння праекту статуту Віленскага гарадскога музею ў пададзенай рэдакцыі. Адпаведную рэзалюцыю вынес і міністр імператарскага двара»¹⁶. Такім чынам, у Пецярбургу праект не выклікаў прэрэчэнняў, але і не быў рэалізаваны. У пачатку тэксту ёсць надпіс алоўкам: «Дзіўны дакумент, нікім не падпісаны»¹⁷. Магчыма, што акрамя традыцыйных фінансавых праблемаў, тут яшчэ адыгралі негатыўную ролю і асабістыя рознагалосці паміж заснавальнікамі Віленскага гарадскога музею.

У пачатку XX ст. менскія краязнаўцы распрацоўвалі цікавы праект стварэння ў гэтым горадзе Палескага музею. Менская гарадская дума за 12 кастрычніка 1909 г. прыняла пастанову пра стварэнне адмысловай арганізацыйнай камісіі¹⁸. Яна разгледзела па гэтым пытанні заяву свайго галоснага В. Янчэўскага і інжынера Кузняцова. Аўтары даводзілі, што Палессе — гэта вялікі край, які заслугоўвае пільнага вывучэн-

ня, тым больш што хуткае прамысловае развіццё робіць сваю справу: «Чыста мясцовыя асаблівасці згладжваюцца, фізіяномія Палесся ўсё больш мяняецца і хутка застаецца толькі ва ўспамінах»¹⁹. У праекце адзначалася, што Палескі музей павінен мець этнаграфічнае, археалагічнае, заалагічнае і шмат іншых аддзяленняў. Тут жа планавалася размясціць бібліятэку, якая будзе захоўваць усю літаратуру пра Палессе.

Калі ідзець пра матэрыяльны бок справы, дык аўтары праекту значныя надзеі ўскладвалі на дапамогу Менскай гарадской думы: прадастаўленне памяшкання — 600 руб., утрыманне вартаўніка — 240 руб., ацяпленне і асвятленне — 200 руб., а таксама выдзяленне «невялікай сумы на першапачатковае ўладкаванне» — 1000 руб. Гэтыя лічбы выводзіліся на першы год дзейнасці музея. У наступныя гады субсідыі гарадское думы не павінны былі перавышаць 1040 руб. у год. Працу па арганізацыі і захаванні музея бралі на сябе Янчэўскі і Кузняцоў.

Пры абмеркаванні праекту думкі галосных (дэпутатаў) падзяліліся. Адны выказваліся ў падтрымку праекту, але тут жа агаворваліся, што паколькі «...матэрыял для музея будзе знаходзіцца галоўным чынам у губерні і роля гораду будзе ў гэтай справе нязначная, таму і крыніцы выдаткаў на музей трэба запытаць або ў земства, або ў іншым месцы». Другія казалі пра недапушчальнасць такіх выдаткаў, калі горад не мае сродкаў на самыя пільныя патрэбы, напрыклад, на санітарнага ўрача. Трэція не падзялялі пункту гледжання на Менск як на цэнтр Палесся. Нарэшце, чацвёр-

тыя наогул лічылі, што справа стварэння музея — цалкам грамадская, а не гарадская ініцыятыва²⁰.

Урэшце было вырашана для разгляду пытання пра стварэнне Палескага музея выбраць камісію з дэпутатаў Янчэўскага (старшыня), Цывінскага, Браўдэ, Ульянава, Паўлоўскага, Абранпольскага і Свянціцкага. Камісіі было нададзена права запрашаць для кансультацыяў дасведчаных людзей. Аднак праект адкрыцця Палескага музея ў Менску таксама застаўся нерэалізаваным.

У пачатку XX ст. у беларускіх губернях заснаваннем гісторыка-краязнаўчых музеяў актыўна пачынаюць займацца розныя навуковыя таварыствы. Але далёка не ўсе свае праекты ім удалося ажыццявіць. Так, Таварыства вывучэння Беларускага краю, якое было заснавана ў Магілёве ў 1904 г. (паводле іншых звестках — у 1902-м) планавала «ўладкаванне гістарычных і прыродазнаўча-навуковых музеяў... бібліятэк і іншых устаноў, а таксама арганізацыю экскурсіяў для вывучэння архіваў, помнікаў старасветчыны, раскопкаў і г. д.»²¹. На жаль, і гэтая шырокамаштабная праграма засталася неажыццёўленай.

Яшчэ адзін музейны праект звязаны з дзейнасцю Паўночна-Заходняга аддзела РГТ, які аднавіў сваю дзейнасць у Вільні ў 1910 г. У тым жа годзе яго старшыня, папярэднік Віленскай навучальнай акругі Р. Лявіцкі, звярнуўся да ўсіх губернатараў краю з просьбай, каб яны зрабілі адпаведныя распараджэнні наконт выпадковых знаходак скарбаў ці археалагічных прадметаў. У такім выпадку трэба было падаваць інфармацыю ў аддзел, які з свайго боку абавяз-

ваўся дэталёва вывучаць кожны скарб і адсылаць у імператарскую археалагічную камісію. Пасля вяртання скарбаў з апошняй Паўночна-Заходняга аддзела меў намер набываць найбольш цікавыя матэрыялы «для сваіх мэтаў»²². У літаратуры ёсць звесткі пра існаванне музея пры гэтым навуковым таварыстве²³. На наш пагляд, гаворка ідзе толькі пра музейны праект. Факт існавання гісторыка-краязнаўчага музея пры Паўночна-Заходнім аддзеле РГТ у вывучаных намі крыніцах, у тым ліку матэрыялах архіва гэтага таварыства, не пацвярджаецца²⁴.

У другой палове XIX ст. у Заходняй Еўропе сталі вельмі папулярнымі музеі «пад адкрытым небам». Гэта звязана з хуткай індустрыялізацыяй, што рабіла вельмі актуальнай справу захавання этнаграфічнай спадчыны еўрапейскіх народаў. Першы гэты музей узнік у 1891 г. у шведскім горадзе Скансэне. З таго часу слова «скансэн» стала ўжывацца для назвы новага тыпу музея. Як адзначае гісторык і музейзнавец А. Лакотка, напрыканцы XIX ст. з'явілася ідэя стварэння такога музея і ў Беларусі²⁵. На жаль, у тых гістарычных умовах яна і засталася ідэяй.

Сярод музейных праектаў, распрацаваных перад першай сусветнай вайной, заслугоўвае ўвагі план арганізацыі музея Белаўжскай пушчы. Ён выкладзены ў лісце ўпраўляючага пушчай да нейкага Эміля Карлавіча ад 31 студзеня 1913 г. Дакумент захоўваецца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва ў Горадні. Прозвішчы адрасата і аўтара ў ім, на жаль, не пазначаны.

У музеі меркавалася сабраць калекцыі флоры і фауны пушчы,

а таксама ўсю найбольш значную інфармацыю пра пушчы, якая магла б зацікавіць наведнікаў. Тут павінны былі знаходзіцца наступныя аддзелы: 1) глебаў, тыповых для кожнага з лесагадоўчых тыпаў насаджэнняў; 2) калекцыі, якія вызначаюць покрыва кожнага тыпу насаджэнняў: моху, травы, кустоўя; 3) грыбоў і ягадаў; 4) драўнінных пародаў у калодках, а таксама на картках з паказаннем кары, ліста, плоду, насення і г. д.; 5) насельнікаў пушчы — жывёлаў, насякомых, птушак; 6) цікавых гістарычных знаходак; 7) паляўнічы аддзел і ў асобнай калекцыі — зброя браканьераў, спосабы ловаў і г. д. Зразумела, што арганізаваць такі музей немагчыма было без удзелу служачых маёнткаў пушчы.

Сабраныя матэрыялы павінны былі разбірацца і групавацца ва ўпраўленні пушчы. У выпадку ж паступлення цалкам сфармаваных калекцыяў, іх планавалася размяшчаць у музеі цалкам і заносіць у інвентарную кнігу ад імя даслаўшых. Браць тушы жывёлаў для вырабу чучалаў не рэкамендавалася да таго часу, пакуль упраўленне не знойдзе сродкі і адмыслоўцаў для гэтай справы. Напрыканцы свайго невялікага праекту аўтар адзначае, што ў музеі неабходна мець карціны, гравюры, фотаздымкі, якія ілюструюць прыроду і жыццё ў пушчы²⁶.

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы ваеннага часу, у Беларусі ішла праца па ажыццяўленні шэрагу музейных праектаў і ў 1914—1918 гг. Найбольш у гэтым накірунку вылучалася Магілёўшчына, паколькі яна знаходзілася на найбольшай адлегласці ад тэатра ваенных дзеянняў. У лютым 1916 г. быў разасланы цыркуляр

па Магілёўскай губерні пра стварэнне педагагічнага музея пры губернскім земстве. У ім казалася пра вялікую ролю настаўнікаў у справе збору этнаграфічных матэрыялаў для музея (старыя абразы, вопратка, абутак, галаўныя уборы, хатняе начынне, прылады працы, старыя манеты ды інш.). Пры знаёмстве з мясцовымі легендамі, казкамі, песнямі, вераваннямі і звычаямі рэкамендавалася рабіць запісы. Для музея таксама збіраліся запісы пра вайну, салдацкія лісты, ваенныя дзённікі²⁷. Аднак у Магілёўскае губернскае земства да лютаўскіх падзеяў 1917 г. паступіла мала экспанатаў, што не дазволіла рэалізаваць гэтую задуму.

Таксама існаваў праект адкрыцця музея, прысвечанага першай сусветнай вайне. У хуткім часе пасля яе пачатку цыркуляр менскага губернатара пра стварэнне такога адмысловага музея атрымалі ўсе павятовыя спраўнікі і паліцмайстары. Адкрыць «музей Вялікай Айчыннай вайны» — навіта так ён называецца ў крыніцы — планавалася пры лекарскім адзеле Менскай губернскай управы.

Асноўнымі экспанатамі планаванай установы павінны былі стаць прадметы зброі і амуніцыі, снарады ці асколкі, друкаваныя выданні (брашурны, газеты, часопісы, карціны, геаграфічныя карты), лісты вайскоўцаў з фронту. Паліцмайстарам даручалася «аказваць магчымае садзейнічанне ў справе збору добраахвотных ахвяраванняў»²⁸.

У фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея захаваліся інвентарны вопіс музея Віцебскага вышэйшага педагагічнага інстытута (ранейшага настаўніц-

кага інстытута). Пра названы музей нідзе ў літаратуры ўзгадак няма. На жаль, гэтая крыніца не дае магчымасці адказаць дакладна на пытанні: музей быў афіцыйна адчынены ці толькі знаходзіўся на стадыі фармавання? З вопісу бачна, што музейныя экспанаты падзяляліся на 2 аддзелы: «Дагістарычная эпоха» (прылады працы каменнага веку, чарапы і косці чалавека і маманта, калекцыя курганнай керамікі) і «Эпоха гістарычная» (помнікі старадаўняга будаўніцтва, калекцыі манетаў, медалёў, знакаў і значкоў, пячаткаў, а таксама зброя і рыштунак, розныя паасобныя прадметы)²⁹. Змест дакументу наводзіць на думку, што мы маем справу з чарным варыянтам класіфікацыі экспанатаў музея пры Віцебскім вышэйшым педагагічным інстытуце. Іншых звестак пра далейшы лёс гэтага музея пакуль не знойдзена.

Віцебскі краязнавец П. Красавіцкі (1873—1950) выказваў пажаданне адчыніць пры Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута вучэбны музей у дапамогу выкладання мясцовай царкоўнай гісторыі. На думку Красавіцкага, патрэбныя такія ж музей і пры Віцебскай духоўнай семінарыі, што «было б вельмі карысна для пастыраў будучай царквы»³⁰.

Такім чынам, у Беларусі на працягу другой паловы XIX — пачатку XX ст. было распрацавана даволі шмат разнастайных праектаў па арганізацыі новых гісторыка-краязнаўчых музеяў. Найбольш істотнай рысай ёсць тое, што ў пераважнай большасці яны ўзніклі ў асяродку інтэлігенцыі і найбольш адукаванай часткі дзяржаўнага чынавенства. Грамадскія навуковыя таварыствы

былі вельмі абмежаваныя ў сваіх магчымасцях у стварэнні такіх устаноў. З іншага боку, ажыццяўленне музейных праектаў пры падтрымцы розных уладных структураў часта не мела належнага эфекту з-за пасіўнасці і абьяквасці значнай часткі «штатных» выканаўцаў. Да таго ж, шмат хто

з чынавенства губернскага, а тым больш павятовага ўзроўню, успрымаў справу стварэння мясцовых музеяў як другасную, зусім не актуальную на фоне шматлікіх вострых сацыяльна-эканамічных праблемаў. Таму ў такіх умовах найменшыя шанцы на рэалізацыю былі якраз у тых праектаў, якія

мелі выразную нацыянальную арыентацыю на задавальненне культурных патрэбаў этнічных супольнасцяў Беларусі. Зразумела, што названая тэма патрабуе далейшага даследавання дзеля выяўлення і аналізу новых архіўных і іншых дакументальных крыніцаў.

ЗАЎВАГІ

¹ Сементовский А. По поводу учреждения Полоцкого археологического кружка // Витебские губернские ведомости. 1886. 13 сентября. С. 3.

² Алексеев Л. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. — Мн., 1996. — С. 152.

³ Внутренние известия [проект организации тюремного музея] // Витебские губернские ведомости. 1890. 28 июля. С. 5.

⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далей — НГАБ у Мінску), ф. 2508, воп. 1, спр. 1253, арк. 6—18.

⁵ Тамсама, арк. 62—69.

⁶ Тамсама, арк. 49, 55.

⁷ Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1908 г. — Вильна, 1909. — С. 10.

⁸ Бандарчык В. Гісторыя беларускай этнаграфіі (пачатак XX ст.). — Мн., 1970. — С. 33; Герасімовіч У. Музей у этнічнай камунікацыйнай сістэме // Славянскія культуры: гістарычны вопыт і сучасныя праблемы [зб. арт.]. / Акад. навук Беларусі, Інстытут мас-

тацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. — Мн., 1996. — С. 323; Гужалоўскі А. Нараджэнне беларускага музея. Мн., 2001. — С. 84.

⁹ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы (далей — ДГАЛ), ф. 567, воп. 12, спр. 9287, арк. 12.

¹⁰ Тамсама, арк. 14.

¹¹ Тамсама, арк. 12—14.

¹² Werbena. Muzeum Zarządu miejskiego // *Goniec Wileński*. 1909, 8 lutego. S. 3.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Расейскі дзяржаўны гістарычны архіў у Санкт-Пецярбурзе (далей — РДГА ў С.-Пецярбурзе), ф. 472, воп. 43 (511/2840), спр. 88, арк. 2.

¹⁵ Тамсама.

¹⁶ Тамсама, арк. 1, 3.

¹⁷ Тамсама, арк. 2.

¹⁸ НГАБ, ф. 24, воп. 1, спр. 3639, арк. 107.

¹⁹ Сведения о деятельности Минской городской Думы состава 1909—1913 гг. — Мн., 1910. — С. 50.

²⁰ Тамсама. С. 51.

²¹ Устав Общества изучения Белорусского края в городе Могилеве. Оттиск из № 3

циркуляров по Виленскому учебному округу за 1905 год. — Вильна, 1905. — С. 2.

²² Записки Северо-Западного отдела РГО: В 4-х кн. / Северо-Западный отдел Русского географического общества (РГО). — Вильна, 1910. Кн. 1. — С. 9—10.

²³ Каспяровіч М. Краязнаўства. Нарысы. — Мн., 1929. — С. 26—27.

²⁴ Аддзел рукапісаў бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта, F-34. GD 692, 700, 701, 712, 714—716.

²⁵ Лакотка А. Беларускі дзяржаўны музей-запаведнік «Менка» // Беларускі гістарычны часопіс. 1995. № 2. С. 164—173.

²⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 108, воп. 1, спр. 24, арк. 26—27.

²⁷ НГАБ у Мінску, ф. 2085, воп. 1, спр. 64, арк. 2.

²⁸ НГАБ у Мінску, ф. 299, воп. 3, спр. 1575, арк. 261.

²⁹ Віцебскі абласны краязнаўчы музей, ф. 8, спр. 1.

³⁰ Тамсама, арк. 37—42.

Ігар ГРАБЯНЧУК (Светлагорск).

«Нашаніўскія» дакумэнты ў фондах рукапіснага аддзелу Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы

Гістарыяграфія «нашаніўскага пэрыяду» досыць багатая, на гэты час беларуская навука мае шмат напрацовак і распрацаваных аспектаў гэтага пэрыяду нацыянальнай гісторыі. «Наша Ніва» — гэта пачатак фармаваньня беларускай нацыянальнай ідэі, прадвеснік сучаснага беларускага культурнага адраджэньня.

Беларуская гуманітарная інтэлігенцыя цягам усяго XX ст. зьвярталася да гэтае тэмы, уводзячы ў навуковы зварот усё новыя звесткі й дакумэнты. Але, як гэта ні парадасальна, да гэтага часу няма абагульняльнае гістарычнае працы, прысьвечанай «Нашай Ніве», няма сыстэмнага аналізу палітычнай і сацыяльна-эканамічнай публіцыстыкі выданьня. Недататкова дасьледаваньня арганізацыйнае станаўленьне газэты, крыніцы фінансавага забеспячэньня, дачыненні нашаніўцаў з нацыянальнымі элітамі іншых краёвых народнасьцяў Беларусі ды інш.

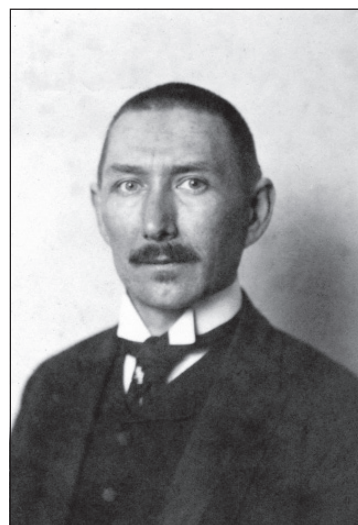
Матэрыялы, якія захоўваюцца ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі АН Літвы, могуць істотна дапамагчы ў больш поўным дасьледаваньні згаданых абсягаў.

Асноўная частка беларускіх матэрыялаў засяроджана ў фондзе № 21, дзе захаваліся разнастайныя звесткі пра «першую беларускую газэту з рысункамі» ды яе стваральнікаў. У гэтым фондзе захоўваюцца дакумэнты ў асноў-

ным апошняга пэрыяду існаваньня газэты (1911—1915). Вялікую цікавасьць мае ліставаньне вядомага слонімскага беларуса Гальяша Леўчыка, які тады жыў і вучыўся ў Варшаве, з братамі Луцкевічамі. Ліставаньне з Антонам Луцкевічам датычыць пераважна пытаньняў ідэалёгіі беларускага нацыянальнага руху, а з Іванам Луцкевічам — зьбіраньня беларускай старасьветчыны і фінансаваньня «Нашае Нівы».

Так у лісьце за 17(30) студзеня 1913 г. Леўчык раіць А. Луцкевічу выдаць па-польску і па-расейску брашуру пра беларускае адраджэньне і беларускі рух, кшталту напісаных апошнім «Белоруссов» (1909), толькі дапоўненых і пашыраных. Ён піша, што такая брашура магла б стаць добрым дапаможнікам у нацыянальнай агітацыі сярод студэнцтва. Відаць, Галляш Леўчык лічыў выданьне гэткай працы справай надзвычай важнай, бо ў наступным лісьце да А. Луцкевіча за 13(26) лютага 1913 г. зноў узгадаў пра яе. А праз два гады зноў жа намаўляў А. Луцкевіча напісаць артыкул пра беларускі рух у расейскі часопіс «Национальные проблемы».

З гэтага ліставаньня вынікае яшчэ адна важная дэталю — Г. Леўчык займаўся пошукам фінансаў для «Нашае Нівы», ён шукаў у Варшаве фірмы, згодныя даць рэкламныя абвесткі для га-

Іван Луцкевіч. Вільня, 1918 г.

зэты. Яны таксама адлюстраваны ў ягоным ліставаньні з Луцкевічамі. Апроч гэтага, Леўчык быў актыўна задзейнічаны І. Луцкевічам для пошуку культурных старажытнасьцяў. У сваіх лістах ён часта распавядае старэйшаму Луцкевічу пра знаходкі, не забываючыся пры гэтым даць ацэнку іх культурнай і матэрыяльнай вартасьці. Напрыклад, 15(28) верасьня 1911 г. ён піша І. Луцкевічу, што адшукаў у Слоніме ў мяшчанскай хаце «да 1000 старых папераў — ад 1500 да 1800 гг.», усе пра Слонім, і з гэтых папераў «каля 200 мо і па-беларуску (старым пісаным шрыфтам)», у дадатак знайшоў 5 каралеўскіх лістоў — «Стэпана Батораго, Казьмера, Уладыслава, Яна III» ды г. д. (Гл. *дадатак.*) На

гэтыя знаходкі ён выйшаў празь нейкага Вацлава Бубноўскага. Такім чынам, можна прасачыць некаторыя моманты зьбіраньня будучага «Беларускага музэю» І. Луцкевіча і аднавіць пэўныя элементы мэханізму зьбіраньня матэрыялаў.

Дапаўняе нашыя веды пра сыстэму й мэханізм матэрыяльнага забеспячэньня «Нашае Нівы» ліст І. Луцкевіча да Вацлава Іваноўскага, які можна датаваць канцом 1913 г. альбо пачаткам 1914 г. Зь ліста відаць, што І. Луцкевіч меў сувязі з аўкцыёнамі жывапісу ў Пецярбурзе і Лёндане. Акрамя гэтага, у той самай справе ёсьць зьвесткі пра пасярэдніцтва І. Луцкевіча зь нейкім Куштэлянам у продажы абшарніцкіх маэнткаў, напрыклад, маэнтку графа Тышкевіча ў Менскай губерні.

Каштоўнай крыніцай да гісторыі беларускай думкі і руху тае пары ёсьць лісты й рукапісы Аляксандра Уласава за 1912—1914 гг. У звароце да рэдакцыі «Лепельскага вестніка» А. Уласаў прапануе гэтай мясцовай газэце ўзяць на рэалізацыю «Беларускі каляндар» на 1912 г. У звароце, апроч усяго, зьмяшчаюцца зьвесткі пра наклад названага «Календара»: за 1910 г. — 6 тыс. асобнікаў, за 1911 г. — 10 тыс., за 1912 г. — 15 тыс. Сярод рукапісаў рэдактары выдаўца «Нашае Нівы» можна знайсці разважаньні пра сялянскае землеўладаньне, пра школьную справу, нацыянальнае пытаньне, ёмістыя эканамічныя нататкі.

Апрача рукапісаў А. Уласава, узгаданы 21-шы фонд зьмяшчае напрацоўкі ідэяляга й галоўнага «пяра» нашаніўскага руху А. Луцкевіча. Сюды ўваходзіць, напрыклад, арыгінал ягонага артыкулу

ў часкі «Slovanski Prehled» (Рочнік IX, за 1909 г.). Артыкул напісаны па-расейску і мае назву «Национальное возрождение белоруссов». У гэтым артыкуле выкладаецца гісторыя й ідэалёгія беларускага руху. А. Луцкевіч дае палітычную ацэнку БСГ, выкладае погляд на «нацыянальную царкву» для беларусаў. Паводле думкі аўтара такой царквой можа стаць уніяцтва.

Важнай крыніцай, што асьвятляе нутранае ідэйнае станаўленьне беларускага руху, ёсьць ліст Вацлава Ластоўскага да А. Луцкевіча, які можна датаваць 1914 г. У ім Ластоўскі крытыкуе «краёвую» канцэпцыю будучыні Беларусі і агучвае ўласную «каставую» канцэпцыю разьвіцьця беларускага руху. Сутнасьць гэтай канцэпцыі ў тым, што беларускі народ складаецца з аднае «касты» — сялянаў, і таму толькі яны маюць права рэкрутаваць эліты і вырашаць лёс краю, а ідэя «аднаго краю зь пяцьцю нацыямі», на думку Ластоўскага, вядзе толькі да дэмаралізацыі руху, бо для беларусаў губляецца сэнс змаганьня за дзяржаву, дзе яны зноў будуць у падпарадкаваным становішчы.

Несумненную цікавасьць для дасьледніка «нашаніўскага пэрыяду» ўяўляе дзёньнік ідэяляга «краёвасьці» Міхала Ромэра (фонд № 138, справы №№ 2228—2230). Ромэр быў частым госьцем рэдакцыі «Нашай Нівы», блізка знаёмы з А. Уласавым і братамі Луцкевічамі. Асабліва цесныя дачыненьні ён меў зь Іванам Луцкевічам. Дзёньнікавыя запісы не былі прызначаныя для публікацыі, да таго ж яны рабіліся штодзённа «па сьвежых слядох» і таму заслугоўваюць даверу. Зьмест дзёньніка — гэта занатоўкі і апі-

саньне падзеяў з прыватнага і публічнага жыцьця М. Ромэра, а таксама рэфлексія на розныя ідэі, у тым ліку й грамадска-палітычныя. Напрыклад, зь ягонага дзёньніка мы можам даведацца пра наступны факт: 18(31) студзеня 1911 г. В. Іваноўскі быў у Вільні і заходзіў у рэдакцыю «Нашай Нівы», дзе адбылася ягоная сустрэча з Уласавым, братамі Луцкевічамі і Алесем Бурбісам. Цікавая таксама ромэрская пэрсанальная характарыстыка «нашаніўскае кампаніі». Зь ягонага дзёньніка даведваемся, што віленская кватэра старшыні мясцовага таварыства «Веды» Барыса Даніловіча часта была месцам сходу нашаніўцаў. Гэта звалася завітаць «на бліны да Даніловічаў». Тут жа можна знайсці апісаньне «беларускай вечарыны» ў Вільні: аўтар падрабязна спыняецца на публіцы, якая прысутнічала на імпрэзе і падае свае ўражаньні. Ромэр — чалавек пабочны для беларускага руху, і ягоны асабісты погляд каштоўны тым, што можа быць параўнаны з апісаньнем вечарыны ў «Нашай Ніве».

М. Ромэр піша, што на пачатку лютага 1911 г. ён меў намер напісаць кнігу пра Беларусь на кшталт сваёй «Litwy», і ў гэтай справе зьварнуўся да нашаніўцаў (Уласава, братаў Луцкевічаў) па дапамогу і парады, апісвае таксама матывы, паводле якіх ён бярэцца за працу й мэты напісаньня гэтай кнігі. З дзёньніка мы даведваемся, калі і як І. Луцкевіч запрасіў Ромэра ў масонскую ложу.

Як ужо было сказана, Ромэр ня толькі апісваў падзеі й асобаў, але даваў ім свае характарыстыкі. Паводле ягоных уражаньняў, Іван Луцкевіч — рамантык, які можа часам «дадаць фантазіі дзеля

эфекту». Антон Луцкевіч, на думку Ромэра, — «беларускі эндэк ... халодны і напорысты палітык-нацыяналіст». Ва ўзгаданым дзёньніку мы таксама можам знайсці інфармацыю пра тое, што напрыканцы лютага 1911 г. М. Ромэр пісаў артыкул пра «заходнерускія» выданні «Крестьянин» і «Белорусская жизнь» у «Новую газету» на просьбу нашаніўцаў.

Важная інфармацыя змяшчаецца і ў другім томе дзёньніку. Ромэр тут узгадвае пра Царыка, які ўдзельнічаў у маёўцы віленскіх адвакатаў-краёўцаў. Гаворка ідзе пра Гаўрылу Царыка, успаміны якога пра беларускі рух былі надрукаваныя ў часопісе «Нёман» у 1998 г.

Хоць дзёньнік, паводле жанру, крыніца вельмі суб'ектыўная, але яна дазваляе ўдакладніць некаторыя факты таго часу, а таксама дае ўяўленьне пра эпоху, звычай і атмасферу, у якой жыла віленская інтэлігенцыя.

Яшчэ адной каштоўнай крыніцай да гісторыі беларускага руху зьяўляюцца статуты розных беларускіх арганізацыяў, як напрыклад, Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, Беларускага музычна-драматычнага гуртка. Тут жа захоўваецца праект статуту «Беларускага народнага брацтва». Усе гэтыя грамадзкія арганізацыі складалі аснову беларускага грамадзкага руху на кананічны і ў пачатку першай сусветнай вайны і былі створаныя дзеячамі нашаніўскага кола. Таму вельмі істотным пры вывучэнні

Гальяш Леўчык. Фота.

гэтага пэрыяду зьяўляецца даследаваньне іх праграмных дакумэнтаў, дзе вызначаюцца мэты стварэньня арганізацыі, яе арганізацыйная структура і абсяг дзейнасьці. Напрыклад, Беларускі музычна-драматычны гурток (статут прыняты ў 1911 г.) ставіў за мэту ўздым культурнага ўзроўню беларускага народу. Дзеля яе дасягненьня, паводле статуту арганізацыі, ініцыятары ягонага стварэньня зьбіраліся ладзіць вечарыны, маёўкі, спэтаклі, маскарады ды г. д.; выпісваць часопісы і газэты, утварыць бібліятэку і чытальню; ладзіць культурны адпачынак для гурткоўцаў. Галоўным кіроўным органам абвешчаўся сход, паміж сходамі гуртком кіравала рада сходу, што складалася з 12 сябраў і 4 кандыдатаў у сябры і абіралася тэрмінам на 1 год.

Праект статуту «Беларускага народнага брацтва» (1911) сведчыць пра тое, што гэтая арганізацыя была масонскага тыпу. Сваёй мэтай яна ставіла «эканамічнае, палітычнае і культурнае адраджэньне беларускага народу і краю». Аднай з задачай «Брацтва» было імкненьне да самага шырокага самакіраваньня краю. Арганізацыя прызнавала роўныя правы ўсіх нацыяў у Расейскай дзяржаве «і ў нашым краі». Арганізацыйная структура «Брацтва» была наступная: сойм, галоўная рада і гнёзды. Сябрам арганізацыі забаранялася адкрываць сваю прыналежнасьць да арганізацыі. Апрача статуту, «Брацтва» не павінна было мець

ніякіх іншых пісаных дакумэнтаў. Кожны «брат» павінен абавязкова паведамляць старшыні пра найважнейшыя падзеі ў ягоным асабістым жыцьці. Падчас прыёму кожны новы «брат» зачытваў перад сябрамі «Брацтва» тэкст зацьверджанай прысягі: «Абецуюся і прысягаю любіць сваіх братоў і памагаць ім у кожнай патрэбі, не шкадуючы і жыцьця свайго. Усё, што будзе мне вядома, абецуюся дзержаць у тайне, хаця бы на судзе ў справах брацтва трэба было крыва прысягаць, і гэта павіннасьць ляжыць на мне і пасьля выхаду з брацтва. Абецуюся ўсе пастановы гнезда майго, Галоўнага ўраду і Союму спаўняць паслухмяна».

Шмат дакумэнтаў, датычных беларускага руху, знаходзіцца ў фондзе аднаго з тэарэтыкаў і дзе-

яча «краёвасьці» Людвіка Абрамовіча. Напрыклад, тут захоўваецца ліст А. Луцкевіча ад 31(13) траўня 1913 г. да М. Ромэра і Я. Манькоўскага з патрабаваньнем склікаць «суд гонару» паміж ім і Л. Абрамовічам. Сутнасьць справы ў тым, што ў №№ 20—21 газэты «Przegląd Wileńskie» за 1913 г., галоўным рэдактарам якога быў Л. Абрамовіч, выкрыта асоба А. Луцкевіча як рэдактара рускамоўнай «Вечерней газеты», што стала парушэньнем ранейшых дамоўленасьцяў. А. Луцкевіч просіць М. Ромэра і Я. Манькоўскага быць пасярэднікамі ў гэтай справе. М. Ромэр, у сваю чаргу, інфармуе пра гэта Л. Абрамовіча. «Суд гонару» адбыўся, і ў справе зьмяшчаецца пратакол паседжаньня дадзенага грамадзкага суда, падчас якога ўдалося прыйсьці да згоды.

У гэтым жа фондзе зьмяшчаюцца нэкралёгі на сьмерць І. Луцкевіча з апісаньнем яго жыцьцяпісу.

У фондзе вядомага віленскага адваката Тадэвуша Ўрублеўскага ёсьць «Абвінаваўчы акт сына калежскага радцы Аляксандра Мікітавіча Ўласава і селяніна Мечыслава Станкевіча». Сутнасьць справы ў тым, што 24 чэрвеня 1908 г. М. Станкевіч прадаваў у мястэчку Шырвінты беларускія кнігі, не дазволена цэнзурай, быў затрыманы і паказаў, што кнігі ён атрымаў у рэдакцыі «Нашае Нівы». На падставе гэтай справы 4 траўня 1909 г. у рэдакцыі тыднёвіка быў праведзены ператрус,

у якасьці сьведкі дапытаны В. Ластоўскі, які паказаў, што М. Станкевіч зьяўляецца агентам «Нашае Нівы» і што кнігі яму сапраўды далі ў рэдакцыі.

У тым жа фондзе знаходзіцца абвінаваўчы акт на Віктара Зелязья, дзьяча Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Справа ў тым, што на менскай кватэры бацькі Віктара, Адама Зелязья, 28 лютага 1908 г. быў праведзены ператрус і знойдзеныя друкі «Менскай мяшчанскай управы» і пячатка БСГ. Для гісторыка гэты акт мае бясспрэчную каштоўнасьць у тым, што ў ім падрабязна пералічаныя ўся друкаваная прадукцыя, знойдзеныя жандарамі, і нават ёсьць сьціслы пераказ яе зьместу. Тут былі выяўленыя брашуры, якія «ўясыняюць задачы “Ўсерасейскага сялянскага саюзу”». У акце падкрэсьлена, што галоўная іх небясьпека ў тым, што яны пішуць пра прыватную ўласнасьць як пра найвышэйшае ліха. Жандары адшукалі Статут «Беларускага настаўніцкага саюзу», які быў арганізаваны 25 траўня 1907 г. У акце ёсьць інфармацыя пра мэты Саюзу — асьвета народу паводле дэмакратычных прынцыпаў, уздым грамадзкай самасьвядомасьці й культуры беларусаў. Выкладаньне Закону Божага абвяшчалася не абавязковым, першапачатковая адукацыя павінна давацца на беларускай мове. Былі таксама знойдзеныя палітычныя аозвы «Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць» і «Чы будзе для ўсіх зямлі». У іх гаворыцца, што сяляне

не павінны больш спадзявацца на цара, а трэба патрабаваць перадачы ўсяе зямлі ў рукі народу. Перададзенай зямлёй павінен загадваць Беларускае сойм у Вільні.

Такім чынам, можна сьцьвярджаць, што ў Бібліятэцы АН Літвы захоўваецца вялікая колькасьць каштоўных матэрыялаў да гісторыі беларускага вызвольнага руху «нашаніўскага пэрыяду». Бальшыня гэтых дакумэнтаў сканцэнтравана ў 21-м «беларускім» фондзе, але таксама прадстаўлены ў асабістых фондах віленскіх грамадзкіх дзьячоў. Вывучэньне гэтага комплексу дакумэнтаў значна пашырае нашыя веды пра беларускую нацыянальную справу і «Нашу Ніву», дазваляе ўдакладніць некаторыя моманты і прасачыць станаўленьне беларускай нацыянальнай ідэалёгіі.

КРЫНІЦЫ

Аддзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі навук Летувіскай Рэспублікі, ф. 21, с. 286, а. 11; с. 260, а. 5; с. 286, а. 12; с. 286; с. 286, а. 3—4; с. 357, а. 3; с. 357, а. 7; с. 715; с. 715, а. 3; с. 715, а. 7; с. 715, а. 13; с. 715, а. 14; с. 715, а. 18; с. 336; с. 336, а. 9; с. 336, а. 16; с. 251, а. 1; с. 2075, а. 1; с. 2075, а. 6; с. 2070, а. 1; с. 2070, а. 4; с. 2070, а. 5; ф. 138, с. 2228, т. 1, а. 1; с. 2228, т. 1, а. 22; с. 2228, т. 1, а. 40; с. 2228, т. 1, а. 46; с. 2228, т. 1, а. 47; с. 2228, т. 1, а. 53; с. 2228, т. 1, а. 54; с. 2229, т. 2, а. 283; ф. 79, с. 4; с. 4, а. 4; с. 4, а. 3; с. 4, а. 6—7; с. 465; ф. 155, с. 251; с. 336; с. 336, а. 1; с. 336, а. 2; с. 336, а. 3.

Царик Г. Воспоминания члена белорусского кружка в Вильне // Нёман. 1998. № 11—12. С. 221—232.

Андрэй УНУЧАК.
unuchak@hotmail.com

ДАДАТАК

**ЛІСТ ГАЛЬЛЯША ЛЕЎЧЫКА
(СЛОНІМ) ІВАНУ ЛУЦКЕВІ-
ЧУ (ВІЛЬНЯ)
ЗА 28 ВЕРАСЬНЯ 1911 г.**

г. Вильно Завальная ул. № 7
редакція газеты «Наша Ніва»
«Наша ніва»

Iwanu Łuckiewiçu Ивану Луцке-
вичу u Wilni

15/28/IX 1911 h. Słonim, četwier
(albo chutčej adpišecie)

Darahieŋki Bratko!

Što za hraf! Hetaho p. Bubnoŭskaho ja sam dobra znaju i jon mianie! Ich dwoh bratoŭ — jon staršy Uładstaw, a druhi małodšy hdzieści u dware u jakohašci kniazia. Tutaka żywieč ich bačko «padpolny adwokat». Jany z im nia ŭžoŭzi. U ich i siastra hdzieści je. Ale u bački Bubnoŭskaho ničoha niamašaka, jošč tolki, kazaŭ, stary hadzinnik ad karala Jana, ale ja jaho jašče nia bačyu. — Tymčasam tutaka ŭ mieščan adnych ja znajšoŭ u staroj skryni čystuju kapalniu, aźni wysłaŭ ja wočy! Da 1000 starych papieraŭ — ad 1500 h. da 1800 hodu. Ale ŭsio ab Słonimie. Je kala 200 mo — i *pa bietarusku* (starym pisanyim šryftam). — Znajšoŭ 5 karaleŭskich lištoŭ Stefana Batoraho, Kaźmiera, Uładystawa, Jana III. — 5 karaleŭskich prywilehij z waskowymi piečaciami u błašankach, na parhaminie — adna u škury «kožanaj» aprawi. — Šmat lištoŭ Radziwiłaŭ, Sapiehaŭ, Patockaho, je nawiet list Čarneckaho, 2 pryказы karala Jana III drukawanyja; listy Wišniewieckaho. — Aźni mnie wałasj dybam stali, kali ja ich razhladaŭ. Paskładaŭ ja ich roŭno u torby, abwiazau papieraŭ i znoŭ ułažyli my ich u skryniu. — Šmat je ad wilhaci pahniŭšych i zbutwieŭšych. — Ale, kab nie dać im nadta paznać, sto heta, ja skazaŭ: «... mo pryhadzicca kališci

Ліст Гальяша Леўчыка са Слоніма да Івана Луцкевіча ў Вільню. 15 (28) верасня 1911 г. БДАМЛіМ. Друкеўца ўпершыню.

jakomu wučonomu, ale treba bytoŭ ich addaci ŭ muzej da Wilni». — Chacia jany, zdajecca, zmiarkawali, sto heta warta hrošy. — Nu, ale, možna bytoŭ, zdajecca, wymanić; chacia *bez hrošy nie abyjdziecca*. Ja canu im nia dawaŭ *dziela niepaznaki*. Woš... jak zrabić, kab kupić usio heta? — Čysty «skarb-klad». — Ja da paniedziełka tut prabudu. — Jak zrabić? Mo pryjedźcie bratko, pahladzimo! Tolki, cicha, ša! Raschod i karyšć papałam! — jechać na Baranawičy, — da mianie, — ale biez mianie nie pakažuć!

Haljaš Leučyk.

Адзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі
наук Літвы, ф. 21, арк. 286, арк. 3—3
адв.

P. S. Аўтар выказвае падзяку
сп. Галіне Сівалавай за магчы-
масьць працаваць у віленскіх ар-
хівах і бібліятэках.

Аб перспекывах навуковай рэканструкцыі музею імя Івана Луцкевіча ў Вільні

Гісторыя беларускіх музеяў і калекцыяў старасветчыны мае трагічны лёс. Славыты Беларускі музей імя Івана Луцкевіча ў Вільні не стаў выключэннем. Ягонныя калекцыі сёння параскіданыя па розных краінах, захоўваюцца як у дзяржаўных, так і ў прыватных зборах. Музейшчыкі і архівісты, што займаюцца вывучэннем спадчыны музею імя А. Луцкевіча, выдатна разумеюць складанасць ягонага навуковай рэканструкцыі. Патрэбны агульныя намаганні спецыялістаў Беларусі, Літвы, Польшчы ды іншых краінаў пры фінансавай і арганізацыйнай падтрымцы дзяржаўных структураў і міжнародных культурных фондаў, каб увасобіць гэты праект у жыццё. Найперш, безумоўна, гэта патрэбна нам, беларусам, бо музей імя І. Луцкевіча ствараўся як Беларускі нацыянальны музей, ён уяўляў сабой сымбаль нацыянальнага адраджэння Беларусі ў XX ст.

Музей пачынаўся з прыватнае калекцыі былога менскага гімназіста Івана Луцкевіча. За свае нядоўгія 38 гадоў жыцця гэты выбітны асветнік сабраў вельмі багатую калекцыю і перадаў смерцю завяшчаў яе Беларускаму навуковаму таварыству ў Вільні. Напачатку, з-за адсутнасці фінансавых сродкаў, гэты збор не быў належным чынам сістэматызаваны і ўпарадкаваны. Толькі ў

1921 г. музей імя І. Луцкевіча набыў памяшканні, калі з прыватнае кватэры быў перавезены ў былы Віленскі базыліянскі кляштар. З гэтага часу пачынаецца адлік гісторыі музею як арганізаванай навукова-мастацкай установы. З пачатку 1920-х гадоў колькасць мастацкіх экспанатаў, разнастайных дакументаў і фотаматэрыялаў значна павялічылася. У гэты час былі сфармаваны тэматычныя і адмысловыя аддзелы: дагістарычны, этнаграфічны, побытавы, рукапісаў і друкаў. Чынасцю музею кіравала рада, якая працавала на правах секцыі Беларускага навуковага таварыства. З канца 1920-х гадоў яе складалі тры сябры: Антон Луцкевіч (ды-

рэктар), Уладзімір Самойла (бібліятэкар) і казначэй Антон Неканда-Трэпка. У 1933 г. А. Луцкевіч падрыхтаваў і выдаў паводу па музеі.

У Архіве актаў новых у Варшаве захоўваецца фонд матэрыялаў Міністэрства асветы і вызнанняў (ф. 7006), у матэрыялах якога ёсць анкеты музеяў даваеннай Польшчы 1937 г. Сярод іх маецца справаздачная анкета, напісаная рукой Антона Луцкевіча. Хоць і належаў музей Беларускаму навуковаму таварыству, але з-за сваёй культурнай значнасці атрымліваў ад узгаданага міністэрства ўрадавыя субсідыі, таму трымаў перад ім справаздачу. Паводле гэтай анкеты на 1 студзеня 1937 г. музей меў 4228 экспанатаў. Колькасць калекцыяў вызначалася наступнымі лічбамі: этнаграфія — 86, выяўленчае мастацтва — 161, скульптура — 65, мастацкія промыслы — 154, нумізматыка — 2492, археалогія — 184. Бібліятэка музею мела 10555 адзінак кніг і перыядычных выданняў¹. Пры музеі існаваў таксама архіў, у якім захоўваліся рэдакцыйныя справы газет «Наша Ніва», «Гоман», «Голас беларуса», часопісаў «Крывіч», «Маланка» ды інш.; архівы беларускіх партыяў, розных нацыянальных камітэтаў, хаўрусаў, таварыстваў, іншых арганізацыяў, дакументы Віленскага народнага універсітэту, Беларус-

Бацька Івана і Антона Луцкевічаў – Іван Луцкевіч. Фота канца XIX ст. БДАМЛІМ.

Беларускі інтэлігенцкі асяродак у Вільні, 1915 г. У цэнтры на другім плане стаяць Іван Луцкевіч і Аляксандр Уласаў. З калекцыі былога віленскага Беларускага музея. БДАМліМ. Друкеўца ўпершыню.

кага навуковага таварыства, асабістыя калекцыі братоў Луцкевічаў, Лявона Вітан-Дубейкаўскага, Кляўдуша Душ-Душэўскага, Браніслава Тарашкевіча, асобныя дакументы Вацлава Ластоўскага, Аркадзя Смоліча, Паўла Жаўрыда ды многіх іншых.

Дагістарычны аддзел музея меў сфрагічную калекцыю пячаткаў (колькасцю 103), пярсцёнкаў, манетаў, старажытных крыжоў, абразоў, беларускага лубка віленскіх майстроў XVII—XIX стст. Этнаграфічны аддзел захоўваў калекцыі народнай разьбы, музычных інструментаў, шклянных вырабаў. Аддзел побытавых рэчаў складаўся з узораў старога адзення, сліцкіх паясоў, старажытнай зброі, альбомаў, рэдкіх гравюраў і каштоўных фотаздымкаў. Аддзел рукапісаў і друкаў меў рэдкія рарытэты, пачынаючы ад XIV ст. Тут захоўвалася «Жухавіцкае Евангелье XIV ст.», помнік татарскі, рукапіс «Аль-Кітаб» XVI ст., Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г., Біблія, выдадзеная на ста-

рабеларускай мове Францыска Скарыны 1517 г. у Празе, «Трыёдзь кветная» 1491 г., «Аглашэньні Тодара Студзіты», «Сліцкі памяннік» 1513 г., «Актаіх» XV ст., «Віленскае Евангелье» XVI ст., «Апостал» XVI ст., «Трэбнік» 1545 г. і шмат іншае. Багатым быў збор і старажытных беларускіх граматаў.

19 верасня 1939 г. у Вільню ўвайшлі савецкія войскі, а 10 кастрычніка таго ж году была падпісана «Дамова пра перадачу Літоўскай Рэспубліцы г. Вільні й Віленскага краю ды аб узаемадапамозе паміж СССР і Літвой». Якраз у прамежак паміж гэтымі датамі былі арыштаваны ўсе сябры Навуковае рады Беларускага музея ў Вільні: А. Луцкевіч, Ул. Самойла, А. Неканда-Трэпка ды іншыя культурныя працаўнікі, якія апекаваліся беларускай музейнай справай. З успамінаў Марыяна Пецюкевіча вядома, што ў кастрычніку 1940 г. віленскі Беларускі музей быў перададзены пад загад Інстытута літуаністыкі, што ўва-

ходзіў у сістэму Народнага камісарыяту асьветы Літвы. Неўзабаве на базе Інстытута літуаністыкі ствараецца Акадэмія навук Літоўскай ССР і музей імя І. Луцкевіча, як і іншыя музейныя ўстановы Вільні, пераходзіць пад яе загад. У пачатку траўня 1941 г. М. Пецюкевічу было прапанавана ўзначаліць музей. «Праца нашага сціплага калектыву даволі хутка пачала даваць добрыя вынікі. Нягледзячы, аднак, на такі ненармальны стан музея (маецца на ўвазе цеснае, цёмнае і вільготнае памяшканне ў базыліянскіх мурах на Вастрабрамскай, 9), мы дазволілі, шляхам выключэння, карыстаць з нашых матэрыялаў вучоным, пісьменьнікам і журналістам»². У пачатку вайны, пасля эвакуацыі М. Пецюкевіча, дырэктарам становіцца Янка Шутовіч. Усе ваенныя гады музей працаваў і быў адчынены для наведнікаў. У 1943 г. пераехаў у лепшае памяшканне на вул. св. Ганны, 4. Там яго і напаткала ліквідацыя.

Пасля прыходу ў Вільню ў ліпені 1944 г. савецкіх войскаў музей падпарадкоўваецца Камітэту па справах мастацтваў Літоўскай ССР, а крыху пазней — Наркамасветы Літоўскай ССР. У гэты ж перыяд для музея адводзіцца новы будынак — асабняк на вул. Касцюшкі, 16. Ордэр на яго быў атрыманы 6 кастрычніка 1944 г. 25 кастрычніка туды былі перавезены некаторыя экспанаты. «Але заняць будынак музея не далі, бо канчаткова ён быў прызначаны іншай арганізацыі. Дырэкцыя музея паставіла бараніцца — адстойваць свае правы на памяшканне пры вул. Касцюшкі, 16. Яна піша 4 лістапада заяву пракурору Літоўскай ССР у Вільні. Адказу ад пракурора ў справе, так важ-

най для музею, дырэкцыя не атры- мала»³.

19 лістапада 1944 г. у Бела- рускі музей з’явілася ўрадавая дэлегацыя БССР з прапановай пераехаць у Менск. Дзеля канчат- ковага вырашэння гэтага пытан- ня Я. Шутовіч прапанаваў 21 лістапада правесці нараду з удзелам прадстаўнікоў беларускай грамадскасці. Але 20 лістапада Янка Шутовіч быў арыштаваны (у Вільні ён з’явіцца толькі праз 12 гадоў). Праз некалькі дзён Нар- каматам асветы Літоўскай ССР быў прызначаны новы дырэктар му- зею — Юозас Пятруліс. У гэтыя ж дні Саўнаркамам Літвы была ўтво- рана ліквідацыйная камісія, куды ўвайшлі: намеснік народнага ка- місара асветы М. Мешкаўскене, старшыня, гісторык Альбінас Даў- кша-Пашкявічус, дырэктар музею АН Літвы К. Мякас. 24 лістапада 1944 г. на першым паседжанні названай камісіі былі разгледжа- ныя наступныя пытанні: 1. Прын- цыпы адбору экспанатаў; 2. Тэх-

ніка адбору экспанатаў; 3. Апісан- не і падрыхтоўка да вывазу экс- панатаў; 4. Інвентарызацыя вы- браных для вывазу экспанатаў ды інш. У пратаколе гэтага паседжан- ня ёсць такі запіс: «Усе экспана- ты падзяліць на групы: 1) экспа- наты, што маюць дачыненне да гісторыі літоўскага народу; 2) экс- панаты, што маюць дачыненне да гісторыі беларускага народу; 3) экспанаты, што маюць дачыненне да гісторыі і літоўскага, і бела- рускага народаў; 4) экспанаты, што не маюць дачынення да гісто- рыі і беларускага, і літоўскага на- родаў. Экспанаты першай і чац- вёртай групаў — пасля адбору — пакінуць у Літве. Падрыхтаваць да вывазу, калі такія ёсць, толькі іх дублікаты. Экспанаты другой гру- пы падрыхтаваць да вывазу, па- кінуць у Літве іх дублікаты пры ўмове іх наяўнасці». Дзеля выка- нання пункту 2 парадку дня пасе- джання ліквідацыйнай камісіі былі запрошаны праф. Пакаркліс, праф. Яблоньскі, праф., д-р Я. Вальджус, дац. Кулікаўскас, праф. Вялюкас, мастак праф. Гу- дайціс, мастак Дрэма, бібліяграф Пошка, геолог Чапуліце, музейны працаўнік Гвітаўжас. Для выка- нання тэхнічнай працы прыцягва- ліся супрацоўнікі Беларускага музею і Наркамсветы Літвы⁴.

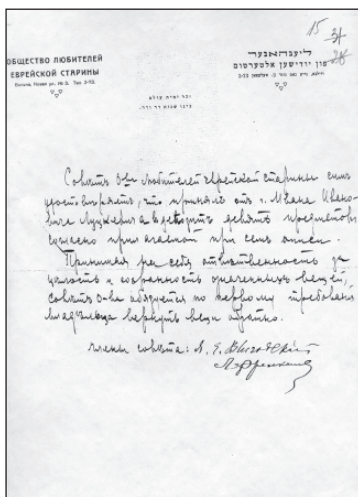
Для працы ў ліквідацыйнай камісіі была запрошана дэлегацыя з Менску, якую ўзначаліў нехта Саблін, чалавек, па ўсім відаць, абыякавы і недасведчаны як у музейных справах, так і ў белару- саведных. Сваіх пазіцыяў дэлега- цыя не выпрацавала і спакойна прыняла ўмовы літоўскай ліквіда- цыйнай камісіі. Экспанаты, ада- браныя для вывазу ў БССР, былі адпаведна апісаны, сфатаграфаваны і зафіксаваны малюнкамі;

Сцяг 6-га мінскага палка стральцоў, сфармаванага ў складзе беларуска-літоўскай дывізіі генерала Жэлігоўскага ў 1919 г. з менчукоў-добраахвотнікаў. З калекцыі былога віленскага Беларускага музею.

быў зроблены інвентарны акт на дзвюх мовах — літоўскай і рус- кай. У чэрвені 1945 г. ліквідацый- ная камісія правяла яшчэ адно паседжанне. Знакаміты беларускі музей, які па каліву збіраўся на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, сфармаваны беларускімі патрыёт- тамі і пачынальнікамі нацыяналь- нага адраджэння пачатку XX ст., спыніў сваё існаванне.

Экспанаты, кнігі і дакументы Беларускага музею імя Івана Луц- кевіча былі расцярушаны па му- зеех, бібліятэках і архівах, пры- намсі, у Гісторыка-этнаграфічным музеі АН Літвы, Літоўскім дзяр- жаўным мастацкім інстытуце, Бібліятэцы АН Літвы (знакаміты беларускі фонд № 21), Дзяржаў- ным архіве Літвы — у Вільні; На- цыянальным музеі гісторыі і куль- туры Беларусі, Нацыянальным мастацкім музеі Беларусі, Нацы- янальнай бібліятэцы Беларусі, Беларуска-літоўскім дзяржаўным архіве- музеі літаратуры й мастацтва, Дзяржаўным музеі Янкі Купалы, Цэнтральнай навуковай бібліятэ-

Пасведчанне Рады Таварыства аматараў гэбрайскай старасветчыны аб прыняцці ад Івана Луцкевіча для часовага карыстання рэчаў з ягонай калекцыі па юдаістыцы. Вільня, 1913 г.

Язэп Драздовіч ля карціны «Селянін з панам цёгаюцца». Вільня, канец 1920-х гг. БДАМЛіМ.

цы імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ды інш. — у Менску. Пэўная частка экспанатаў, фотаздымкаў і дакументаў трапіла ў прыватныя рукі. Як сведчыць Я. Шутовіч, некаторыя мастацкія работы Язэпа Драздовіча, Рафала Яхімовіча, дрэварыт Паўла Комара 1750 г., карціну К. Брулова ды інш. забраў мастак Пётра Сергіевіч. Пасля частку гэтых рарытэтаў ён перадаў у Менск, у тагачасны Дзяржаўны мастацкі музей БССР (напрыклад, гістарычныя партрэты Канстанціна Астрожскага і Лява Сапегі).

Музей меў такі вялікі ўплыў на духоўнае станаўленне і нацыянальную свядомасць беларусаў, што і сёння ягоны лёс не перастае хваляваць навукоўцаў і культурную грамадскасць нашае краіны. З рэальнай культурнай установы ён ператварыўся ў сцяг нацыянальнай ідэі і застаецца для нас непаўторнай духоўнай крыніцай. Настаў час, калі мы павінны вырашыць праблему аднаўлення му-

зею імя І. Луцкевіча. Зразумела, што аднавіць як рэальную навуковую ўстанову ўжо немагчыма. Кожны час патрабуе свайго ўвааблення. Гаворка пойдзе пра навуковую рэканструкцыю, што дасць мажлівасць навукоўцам карыстацца адпаведнай інфармацыяй у сваіх даследаваннях, а грамадскасці — убачыць і ўсвядоміць веліч гэтай культурнай спадчыны.

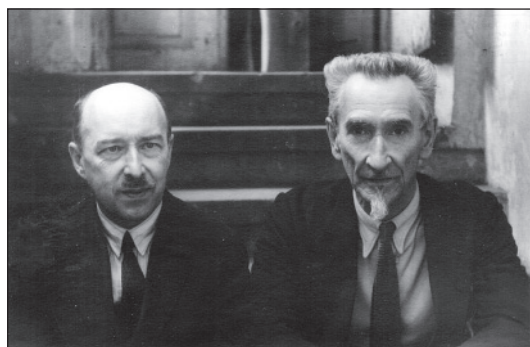
Першая такая спроба была ажыццёўлена музейшчыкамі, архівістамі, гісторыкамі ў 1996 г., калі ў Нацыянальным музеі гісторыі й культуры Беларусі была арганізавана выстава «Спадчына, якая належыць Беларусі», прысвечаная 75-м угодкам стварэння музеяў і 115-м угодкам з дня народзінаў ягонага заснавальніка Івана

Луцкевіча. На выставе экспанаваліся рэчы, кнігі й дакументы знакамітага збору, што цяпер захоўваюцца ў музеях, архівах і бібліятэках Менску. Другі крок у гэтым накірунку — стварэнне каталогу ўсіх экспанатаў з музеяў, якія зберагаюцца ў межах Беларусі.

Паўстае пільная патрэба ў далучэнні беларускіх даследнікаў і музейшчыкаў да навуковага вывучэння каштоўнасцяў збору, што захоўваюцца цяпер за межамі Беларусі, у першую чаргу ў Літве.

Найважнейшай умовай рэканструкцыі павінна стаць стварэнне аб'яднанага каталогу ўсіх выяўленых рэчаў, мастацкіх твораў і дакументаў, што раней належалі Беларускаму музею ў Вільні. Для каталогу можна прапанаваць наступныя раздзелы: археалогія; нумізматыка і сфрагістыка; этнаграфія; мастацтва; мастацкія промыслы; іншыя малаколькасныя калекцыі. Апісанне прадметаў і мастацкіх твораў павінна адпавядаць сучасным патрабаванням. Каталог мусіць быць ілюстраваным.

Як было сказана, Беларускаму музею меў бібліятэку з 10 555 тамоў. Навуковая рэканструкцыя яе патрабуе адмысловага падыходу. Узорам для ўвядзення ў навуко-

Кіраўніцтва Беларускага музею імя Івана Луцкевіча, злева направа: Антон Луцкевіч (дырэктар), Уладзіслаў Самойла (загадчык бібліятэкі). БДАМЛіМ.

вы ўжытак можа паслужыць складзены ў свой час Ф. Дабранскім самастойны анатаваны каталог Віленскай публічнай бібліятэкі з падрабязным апісаннем найбольш старажытных і значных кніг з гэтага знакамітага збору. Варты ўвагі і досвед Вацлава Ластоўскага, які ён выкарыстаў пры напісанні сваёй «Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі».

Калі казаць пра архіўныя дакументы збору Луцкевіча, што цяпер захоўваюцца ў Літве, то іх вывучэнне пачалося яшчэ ў 1960-я гады. Так у 1963 г. Бібліятэка АН Літвы выдала кнігу «Собрание рукописей», у якой быў анатаваны і Віленскі беларускі фонд № 21 (2306 адзінак захавання). У названым фондзе — аўтографы, машынапісы беларускіх пісьменнікаў Яна Чачота, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Л. Гурыновіча, Янкі Лучыны, Якуба Коласа, Янкі Купалы, Максіма Багдановіча, Максіма Танка, Змітрака Бядулі, Міхася Машары, Цёткі (Алаізы Пашкевіч), Яўстафія Раманава; дакументы з чыннасці «Пецябургскага таварыства студэнтаў беларусаў», «Таварыства працаўнікоў беларускага тэатру “Полы-

мя”», «Беларускай драматычнай майстроўні» і інш. Некаторыя дакументы ёсць і ў Дзяржаўным архіве Літвы, іншых сховішчах. Шмат выяўлена ў архівах і бібліятэках Літоўскай Рэспублікі і беларускімі даследнікамі. Але тут яшчэ чакае вялікая праца па выяўленні і вывучэнні матэрыялаў былога Беларускага музея ў Вільні.

Рэканструкцыя архіўнай часткі Беларускага музея павінна ісці праз падрыхтоўку археаграфічных выданняў. Яны могуць складацца з наступных раздзелаў: дакументы беларускіх палітычных партыяў і грамадскіх аб’яднанняў; дакументы культурна-асветных, тэатральных, мастацкіх і выдавецкіх суполак; дакументы з асабістых архіваў удзельнікаў нацыянальнага руху, беларускіх пісьменнікаў, дзеячоў мастацтва, культуры, навукі ды інш.

Беларускі музей імя І. Луцкевіча стаў інтэрнацыянальнай з’явай у еўрапейскім культурным жыцці. Таму навуковая рэканструкцыя немагчымая без каардынацыі сумесных дзеянняў і намаганняў як беларускіх навукоўцаў, архівістаў, музейшчыкаў, так і калег з Літвы, Польшчы, іншых краінаў. Найперш патрэбна разу-

менне гэтай праблемы з боку дзяржаўных структураў Рэспублікі Беларусь. Менавіта беларуская дзяржава павінна парупіцца пра стварэнне навукова-даследчага асяродку, які б узяўся за рэалізацыю праекту, забяспечыць працу фінансава і арганізацыяна. Канешне, неабходна тут разуменне нашых праблемаў і садзейнічанне ў навуковых пошуках спецыялістаў і афіцыйных службаў Літвы і Польшчы. Калі будзе створана аўтарытэтная інтэрнацыянальная ініцыятыўная група, то тады рэальна атрымаць матэрыяльную падтрымку дзеля рэалізацыі гэтай важнай справы і ад міжнародных культурных фондаў.

ЗАЎВАГІ

¹ Лабачэўская В. Новыя звесткі пра зборы Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні // Спадчына. 1995. № 5; Інвентарная кніга Музея імя І. Луцкевіча Беларускага навуковага таварыства ў Вільні // Спадчына. 1995. № 2. С. 95—111; № 3. С. 138—156.

² Пецюкевіч М. Успаміны пра Віленскі музей // Спадчына. 1995. № 2. С. 80, 83.

³ Шутовіч Я. З успамінаў пра Віленскі беларускі музей (публ. Л. Луцкевіча) // Спадчына. 1995. № 1. С. 39.

⁴ Тамсама. С. 39—47.

Ганна ЗАПАРТЫКА.

Беларускія скарбы Гувера

Не так даўно аўтару гэтага артыкулу давялося працаваць у архіве Гувераўскага інстытуту вайны, рэвалюцыі і міру пры Стэнфардскім універсітэце (ЗША). Заснаваны ў 1919 г. архіў змяшчае багацейшыя матэрыялы па гісторыі мноства краінаў свету. Ужо такія лічбы, як 30 кіламетраў стэлажоў і больш за 60 мільёнаў дакументаў, гавораць самі за сябе. Да Усходняй Еўропы й гісторыі СССР маюць дачыненне, зразумела, далёка не ўсе дакументы. І ўсё ж калекцыя Гувераўскага інстытуту лічыцца адной з буйнейшых у свеце па вывучэнні Расіі, Савецкага Саюзу і краінаў СНД.

Безумоўна, кожны архіў мае сваю спецыфіку. У выпадку з архівам Гувераўскага інстытуту асабліваць у тым, што значную частку дакументаў складаюць прыват-

ныя калекцыі: перапіска, успаміны, рукапісы, мемуары, артыкулы газет і часопісаў, перададзеныя ў архіў эмігрантамі. У свой час шмат хто з гэтых людзей адыгрываў істотную ролю ў палітычным, эканамічным і сацыяльным жыцці даці паслярэвалюцыйнай Расіі. Аднак, апынуўшыся ў лагеры супраціўцаў бальшавікоў ці разышоўшыся з новай уладай у поглядах на будучыню дзяржавы, яны мусілі пакінуць краіну, забраўшы з сабой вопыт, веды і памяць аб падзеях, удзельнікамі якіх яны былі.

Як вядома, савецкая гістарычная навука мемуарам асаблівай увагі не ўдзяляла. Не сказаць, каб у гістарычных даследаваннях яны не выкарыстоўваліся ўвогуле, але ў якасці сур'ёзнай, самастойнай крыніцы гісторыкі, асабліва тыя, хто займаўся савецкім перыядам,

мемуары ніколі не разглядалі. Часткова гэта тлумачыцца тым, што добрых мемуараў у Савецкім Саюзе амаль не было. У 1920—1930 гг. такое захапленне, як запіс успамінаў ці вядзенне дзённіка былі справай небяспечнай. Калі гаварыць пра мемуары, што ўсё ж выдаваліся ў Савецкім Саюзе, то пасля ўмяшання цэнзара яны выходзілі шэрымі і нецікавымі. Іх аўтарамі і героямі маглі быць толькі «сапраўдныя» камуністы, якія не ведалі памылак і заўсёды вагаліся разам з лініяй партыі. Чытаць такія ўспаміны немагчыма. І галоўнае, гісторыку яны амаль нічога не даюць. Бо да таго, як мемуары пабачылі свет, цэнзар і рэдактар зрабілі ўсё магчымае, каб падзеі, якія апісваюцца ў кнізе, цалкам супалі з афіцыйна зацверджанай версіяй.

У англамоўнай гістарыяграфіі мемуары, наадварот, — крыніца каштоўная і самастойная. У сутнасці, гэта расказ сведкі падзеяў. У гэтай якасці ён не менш карысны, чым афіцыйныя дакументы з пячаткай, якія таксама далёка не заўсёды бываюць бездакорнымі. Акрамя таго, мемуары дазваляюць чалавеку, які іх чытае, адчуць атмасферу часу. Вобразна кажучы, успаміны — гэта соль, якой у гістарычнай страве не павінна быць шмат, але без якой апісаныя падзеі выглядаюць прэснымі і штучнымі. Таму аўтар спадзяецца, што ўспаміны пра падзеі ў Беларусі, якія склалі значную частку знаходак у архіве Гувераўскага інстытуту, адыграюць сваю ролю ў вывучэнні нашай гісторыі.

Артыкул не ставіць сваёй мэтай даць усебаковы аналіз матэрыялаў. Рэч у тым, што дакументы моцна розняцца як па часе стварэння, перыядзе, які яны

Частка вуліцы Праабражэнскай (цяпер — Інтэрнацыянальная) ад вуліцы Губернатарскай (цяпер — Леніна) да вуліцы Петрапаўлаўскай (цяпер — Энгельса), гасцініца «Еўропа», Паўночны банк, дамініканскі касцёл на Петрапаўлаўскай у раёне Саборнай плошчы (пл. Волі) у Мінску.

апісваюць, так і па якасці апісання. Галоўная задача — увесці гэтыя матэрыялы ў навуковы зварот, зрабіць іх даступнымі для даследнікаў. У бальшыні выпадкаў дакументы цытуюцца на мове арыгіналу. Аўтар таксама імкнецца трымацца храналагічнага прынцыпу, прапаноўваючы першымі тыя дакументы, апісаныя падзеі ў якіх адбыліся раней.

У гэтым сэнсе лагічна пачаць з 1917 г., паколькі менавіта гэты год падрабязна пададзены ва ўспамінах Вацлава Солскага (1897—1990) «1917 год у Заходняй вобласці і на Заходнім фронце».

Вацлаву Солскаму — польскаму сацыялісту і тыповаму прадстаўніку рэвалюцыйнай моладзі таго часу — у 1917 г. было ўсяго 20. Аднак юны ўзрост ні для яго, ні для мноства ягоных ровеснікаў не стаў перашкодай для актыўнага ўдзелу ў палітычным жыцці. І гэта не дзіўна — у 1917 годзе хуткая палітызацыя грамадства мела вынікам імклівае амаладжэнне расейскіх палітычных партыяў. Сярэдні ўзрост бальшавікоў, напрыклад, быў не на шмат старэйшы за 30 гадоў. Фактычнаму кіраўніку бальшавіцкай працы у Заходняй вобласці В. Кнорыну ў 1917 г. было 27. І. Рэйнгольд і Р. Пікель да 1917 г. толькі-толькі пераадолелі 20-гадовы рубаж. Для разумення псіхалогіі і матываў паводзінаў бальшавікоў і іншых сацыялістычных партыяў факт гэты даволі важны, хоць у гістарычнай літаратуры належнай увагі ён не атрымаў. Да сённяшняга часу дзейнасць тых жа І. Рэйнгольда і Р. Пікеля аналізуецца такім чынам, быццам мы маем справу не з рамантычна настраенай, недастаткова адукаванай моладдзю, а з вопытнымі і ста-

Дэманстрацыя працоўных у Менску ў час Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.

лымі палітыкамі. Відаць, сказваецца магія высокіх пасадаў, якія І. Рэйнгольд і Р. Пікель займалі ў Аблвыкамзаху, а затым ва ўрадзе ССРБ.

Вацлаву Солскаму маладосць таксама не перашкодзіла ўдзельнічаць амаль ва ўсіх найбольш значных падзеях палітычнага жыцця Заходняй вобласці. Актыўны сябра Польскага сацыялістычнага аб'яднання, ён, хоць і разыходзіўся з бальшавікамі ў тэарэтычных пытаннях, аднак з першых дзён свайго знаходжання ў Менску зблізіўся з сябрамі Менскага камітэту РСДРП(б) і пасля шчыльна супрацоўнічаў з імі. Солскі разам з бальшавікамі, хоць і не быў сябрам бальшавіцкае партыі, працаваў у Менскім савеце рабочых і сялянскіх дэпутатаў, удзельнічаў у арганізацыі Першага франтавога з'езду Заходняга фронту, прадстаўляў мінскіх бальшавікоў у камісіі па выбарах ва Устаноўчы сход, з'яўляўся сябрам Ваенна-Рэвалюцыйнага камітэту і генеральным сакратаром камісарыяту па польскіх справах пры Аблвыкамзаху. І нават выконваў даручэнні беларускіх бальшавікоў у

Петраградзе, дзе сустракаўся з У. Леніным і Я. Свядловым. Пра сяброўскія дачыненні з бальшавікамі гаворыць і той факт, што В. Солскаму дазвалялася прысутнічаць на некаторых закрытых паседжаннях Менскага камітэту РСДРП(б). Такім чынам, расказ В. Солскага ў некаторых выпадках, можа, адзіная магчымасць аднавіць логіку падзеяў 1917 г.

УСЯ РАСЕЯ ПОЙДЗЕ ПА ПРЫКЛАДУ ЗАХОДНЯЙ ВОБЛАСЦІ

Калі верыць В. Солскаму, то бальшавікі Заходняй вобласці ў 1917 г. былі зусім не такія, якімі іх пазней зрабіла савецкая гісторыяграфія. Палітычныя абставіны вымушалі менскіх бальшавікоў быць больш дэмакратычнымі і цяпымі. Нават з прычыны сваёй малалікасці яны былі вымушаны супрацоўнічаць з іншымі палітычнымі партыямі. Пры гэтым на такую супрацу бальшавікі Заходняй вобласці глядзелі як на адзіна правільную. Так, В. Кнорын у размове з В. Солскім выказваў упэўненасць, што «вся Россия последует примеру Западной обла-

Дэманстрацыя працоўных у Менску ў час Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.

сти и раскол большевиков и меньшевиков будет изжит» (1). Нават калі ў Петраградзе прыхільнікі У. Леніна пайшлі на разрыў з іншымі сацыялістычнымі партыямі, абвінваціўшы апошніх у здрадзе рэвалюцыі, бальшыня менскіх бальшавікоў, па ўспамінах В. Солскага, па-ранейшаму была ўпэўнена ў неабходнасці супрацы ўсіх сацыялістычных партыяў. У гэтым сэнсе характэрны выпадак з выдадзеным А. Мясніковым у чэрвені 1917 г. «Маніфестам да рабочых і салдатаў», у якім ён у нязвычайным для таго часу тоне выступіў супраць эсэраў і меншавікоў, назваўшы апошніх «почти-социалистами». Паколькі маніфест не быў узгоднены з астатнімі сябрамі партыйнага кіраўніцтва вобласці і не адлюстроўваў поглядаў бальшыні бальшавікоў Заходняй вобласці, то А. Мяснікова за маніфест моцна крытыкавалі. Як успамінае В. Солскі, «особенно грубо выругал его — я случайно при этом присутствовал — Кнорин, что было тем более неожиданно, ввиду того, что Кнорин почти никогда не поднимал голоса и грубых выражений не употреблял».

Менш прынцыповымі, у параўнанні з кіраўніцтвам партыі ў Петраградзе, бальшавікі Заходняй вобласці былі настроены і ў пытанні пра вайну. Менскім бальшавікам даводзілася лавіраваць залежна ад сітуацыі на фронце і настрояў у грамадстве. Асабліва складаная сітуацыя для партыі склалася з пачаткам наступу на фронце. У гэты час у грамадстве ўзмацніліся патрыятычныя настроі, а стаўленне да бальшавікоў рэзка пагоршылася. У Менску на вуліцах арганізаваліся «летучие митинги»: «какой-нибудь солдат или офицер с фронта рассказывал, что там происходит, собиралась немедленно толпа, ругающая большевиков. Такие митинги происходили почти каждый день в городском сквере в центре города...».

Рэакцыя бальшавікоў была даволі неспадзяваная нават для людзей, якія іх добра ведалі. Як успамінае В. Солскі, «ко всеобщему, в том числе и моему удивлению, они стали выступать на собраниях и в Минском Совете с весьма патриотическими речами. Они доходили даже до того, что обвиняли в пораженьстве воен-

ное командование и все другие партии» (2).

Няўзгодненасць пазіцыяў у пытанні пра вайну, неабходнасць лавіраваць паміж дырэктывамі зверху і настроямі мас, здаралася, ставілі бальшавікоў у камічнае становішча. Напрыклад, адразу пасля пачатку наступу ў Менскім савеце было склікана пленарнае паседжанне, на якім адзін з бальшавікоў выступіў супраць. Пасля гэтага выступлення бальшавік Б. Позерн, які вёў паседжанне, аб'явіў перапынак. За час перапынку В. Кнорын склаў іншую рэзалюцыю, цалкам супрацьлеглую па зместу. «В ней говорилось, что большевики, хотя они принципиально и стремятся к скорейшему заключению справедливого мира, все же поддерживают наступление на фронте, так как оно уже началось... Оглашение второй резолюции, поддерживающей приказ о наступлении, вызвало громкий и несмолкающий хохот всего зала» (3).

І ўсё ж у барацьбе з іншымі сацыялістычнымі партыямі за сімпатыі насельніцтва бальшавікі перамаглі. «Моментам ісціны», карэнным чынам змяніўшым судносіны сіл і ўзняўшым папулярнасць бальшавікоў у грамадстве, стала карнілаўскае паўстанне. Унікальнасць моманту, яго значэнне былі відавочнымі для бальшавікоў з самага пачатку. Як піша В. Солскі: «Когда нам сообщили из Совета о восстании Корнилова, то Пикель чрезвычайно обрадовался. Я помню, что он воскликнул: "Великолепно! Корнилов нас спасет!"» (4). Нягледзячы на маладосць, Р. Пікель на гэты раз не памыліўся. З'яўляючыся партыйнай ваеннага тыпу, прыхільнікі У. Леніна ахвотна браліся за вырашэн-

не ваенных пытанняў, ад якіх іншыя партыя лічылі за лепшае ўстрымацца. У сваю чаргу, насельніцтва ўжо зведала здольнасць бальшавікоў хутка мабілізоўваць значныя сілы і дамагацца пастаўленай мэты.

Тым не менш, нават у тых спрыяльных абставінах, што склаліся пасля разгрому карнілаўскага паўстання, члены Менскага камітэту РСДРП(б) пра захоп улады бальшавікамі нават не марылі. Ленінскую арыентацыю на паўстанне ў Заходняй вобласці не падтрымалі, а з брашурай правядыра «Ці ўтрымаюць бальшавікі ўладу?» яго менскія паслядоўнікі абышліся і ўвогуле непаважна. «Какие-то члены местного большевистского комитета обошли все книжные лавки и выкупили брошюру, а в газетном киоске на вокзале они ее просто конфисковали. Кнорин потом утверждал, что он тут ни при чем, что “какие-то дураки перестарались”. Но он не отрицал, что сам предпочел бы, чтобы брошюра Ленина была изъята из обращения» (5).

Рэвалюцыя ў Петраградзе для бальшавікоў Заходняй вобласці стала нечаканасцю. Тым больш што вядомыя члены Менскага камітэту РСДРП(б) у гэты час знаходзіліся ў Петраградзе на II з’ездзе Саветаў. Цікавая рэакцыя гараджанаў і салдатаў на паведамленні пра рэвалюцыю ў сталіцы. «Казалось, что город парализован. Не было никаких проявлений энтузиазма или хотя бы радости. Даже солдаты, поддерживающие новую власть, были угрюмы, неохотно разговаривали с прохожими. В Совете настроение было нервное, но тоже не приподнятое, не радостное. Я хорошо это помню, потому что кто-то обратил

внимание Мясникова на “депрессию”. Мясников сказал, что радоваться нечему и что дело только начинается и еще не известно, как кончится» (6).

Як вядома, канкурэнцыю бальшавікам у Заходняй вобласці склаў Камітэт выратавання рэвалюцыі, з якім Менскі савет быў вымушаны лічыцца. Згодна версіі В. Кнорына, якую ён выказвае ў сваёй кнізе «1917 год в Белоруссии и на Западном фронте», браняпоезд пад кіраўніцтвам бальшавіка Пралыгіна, які прыбыў у Менск у першыя дні лістапада, меў у Беларусі тую ж ролю, што і крэйсер «Аўрора» ў Петраградзе — перацягнуў шалі вагаў на бок бальшавікоў. Аднак, на думку В. Солскага, прыбыццё поезда нічога ў ваенных адносінах не вырашала. «Он стоял на вокзале, потом его увезли на какие-то запасные пути... Бронепоезд имел одну или две пушки и несколько пулеметов. В случае вооруженной борьбы в городе его роль была бы минимальной». Выхад бальшавікоў з Камітэту выратавання і іх больш рашучыя дзеянні, лічыць В. Солскі, тлумачыліся не прыбыц-

цём поезда, а тым, што з Петраграда ў гэты час былі атрыманы адпаведныя інструкцыі (7).

Дарэчы, у 1917 г., ды й пазней, бальшавікі Заходняй вобласці не заўсёды праяўлялі такую дысцыплінаванасць, як у прыведзеным вышэй выпадку. Часта яны дэманстравалі самастойнасць і незалежнасць ад цэнтру. У многім гэта тлумачыцца той агульнай атмасферай свабоды і рэвалюцыі, якая дала мноству людзей магчымасць знайсці новае прызначэнне ў жыцці, раскрыць здольнасці, пра якія яны раней не ведалі.

РЭВАЛЮЦЫЯ ЗРАБІЛА МЯСНІКОВА ШЧАСЛІВЫМ

У савецкай гістарыяграфіі звычайна не звярталася асаблівай увагі на асабістыя якасці тых ці іншых палітычных дзеячоў. Лічылася, што воля масаў больш важная і масы здольныя нівельваць уплыў асобы. Хоць прыклад І. Сталіна, самы відавочны і блізкі, мусіў засведчыць якраз адваротнае: у гісторыі шмат залежыць ад канкрэтнага чалавека ці людзей, якія знаходзяцца на вяршыні ўлады. Рэвалюцыя стварыла ў Расеі цал-

Мітынг працоўных у Менску ў дзень, калі зрынулі Мікалая II. 4 сакавіка 1917 г.

кам новую палітычную эліту. Хто гэтыя людзі, якім было наканавана, выпадкова апынуўшыся ў Беларусі, пакінуць значны след у яе гісторыі? Ва ўспамінах В. Солскага прыватныя характарыстыкі бальшавікоў Заходняй вобласці — адзін з найбольш цікавых момантаў.

У 1917 г. сярод менскіх бальшавікоў самымі значнымі, на думку В. Солскага, былі Б. Позерн, К. Ландар і В. Кнорын. Б. Позерн, праўда, Заходнюю вобласць хутка пакінуў. Старшынёй Менскага Савету замест яго стаў К. Ландар, але і ён у Мінску не затрымаўся доўга. Фактычна ўсю арганізацыйную працу вёў В. Кнорын, які вызначаўся незвычайнай працаздольнасцю. «В зданні Совета на первом этаже в конце коридора у него была маленькая комната, в которой он не только работал, но и обыкновенно ночевал. Его всегда можно было там найти. На собраниях он выступал редко, и оратор был неважный: у него был высокий, почти женский голос, и говорил он по-русски с сильным латышским акцентом. Но он держал в своих руках все нити, он же сносился с Петроградом и получал оттуда инструкции» (8).

Асаблівую цікавасць, улічваючы ролю, які гэты чалавек адыграў у беларускай гісторыі, уяўляе А. Мяснікоў. Як ён раскажаў В. Солскаму, да рэвалюцыі бальшавіком не быў і палітыкай цікавіўся мала. Падчас вайны будучы кіраўнік Аблвыкамзаха службыў артылерыйскім прапаршчыкам. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі пакінуў войска і апынуўся ў Менску, дзе зблізіўся з бальшавікамі. Тут і раскрыліся яго лепшыя якасці арганізатара. Са словаў В. Солскага, «Мясников был человеком чрезвычайно способным, умным,

схватывал все на лету. Потом он оказался также прекрасным оратором, говорящим по-русски безо всякого армянского акцента, что очень редко встречается среди армян. Таких было в то время много. Революционная волна захватывала людей, не занимавшихся ранее политикой. Они открывали в себе подлинные таланты руководителей масс и одновременно находили в себе жизненный путь, удовлетворяющий их гораздо более, нежели прежняя деятельность. Таких людей, как Мясников, революция сделала счастливыми. Он сам говорил мне это, да, это было видно по его улыбке, его движениям. Мясников был красив и был немного похож на Наполеона. Он знал это и очень этим гордился» (9).

Як відаць з успамінаў В. Солскага, бальшавікі Заходняй вобласці, гэта тычыцца й іншых рэгіёнаў Расеі таго часу, розніліся ініцыятыўнасцю і арганізацыйнымі здольнасцямі. Гэта былі людзі справы, здольныя не толькі выступаць на мітынгах, але і рэалізоўваць свае лозунгі на практыцы. Безумоўна, такія асобы былі і ў іншых сацыялістычных партыях, але сярод бальшавікоў іх было значна больш, што стала немалаважнай прычынай перамогі бальшавікоў у барацьбе за ўладу.

ГАЛОЎНАЙ НЕБЯСПЕКАЙ МЕНСКУ Ў НАЧНЫ ЧАС БЫЛІ «СКАКУНЫ»

Не меншую цікавасць, чым палітычная дзейнасць бальшавікоў Заходняй вобласці ці партрэты іх лідэраў ва ўспамінах В. Солскага, уяўляюць карціны жыцця гораду. Акрамя недахопу харчавання і дроў, адной з праблемаў Менску ў 1917 г. сталася рэзка ўзрос-

лая злачыннасць. Летам улады гораду ў асобе органаў Часовага ўраду і гарадской Думы канчаткова страцілі аўтарытэт і сярод мірнага насельніцтва, і сярод злачынцаў. Праблема злачынства набыла такую вастрэню, што за справу мусіў узяцца Менскі савет, якому давлялося змагацца не толькі са звычайнымі бандытамі, але й незвычайнымі — «скакунамі». Вось як апісвае В. Солскі гэты новы від злачынцаў і злачынстваў: «Скакуны орудовали в то время не только в Минске, но и в других городах, в том числе и в Петрограде. Я не знаю, кто изобрел особое, довольно ловко сконструированные стальные пружины, которые прикреплялись к подметкам сапог. Во всяком случае, изобретение было сделано в месяцы революции. Надевая сапоги с пружинами, скакуны могли прыгать довольно высоко и на большое расстояние... Скакуны занимались грабежом, своих жертв они не убивали, а отнимали у них одежду и обувь. Их так боялись, что никто никогда скакунам не сопротивлялся».

Статус Менску як цэнтру Заходняй вобласці накладваў значны адбітак на жыццё гораду. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі насельніцтва становілася аб'ектам не заўсёды прадуманых эксперыментаў бальшавікоў. Так, напрыклад, у пачатку 1918 г. Аблвыкамзах прыняў дэкрэт аб абкладанні разавым падаткам у дзвесце рублёў усіх прыватнікаў — уладальнікаў фабрык, заводаў і г. д. Уплываў прыклад Петраграда, дзе падобныя захавы рабіліся рэгулярна. Праўда, у Заходняй вобласці гэтая акцыя мела свае асаблівасці. Аблвыкамзах аб'явіў, што сабраныя грошы пойдучы на падарункі сал-

датам на фронце. Акрамя таго, прыватнікам абяцалі, што іхныя імёны будуць надрукаваны ў мясцовай прэсе ў якасці своеасаблівай рэкламы.

І дэкрэт, і збор сродкаў былі мерапрыемствам даволі бессэнсоўным. Салдатаў на фронце, аб чым бальшавікі добра ведалі, ужо не было — яны ўсе дэмабілізаваліся. Ды і грошы Аблвыкамзаху на той час былі зусім не патрэбны. Яшчэ ў снежні Петраград слаў у Менск грошы і К. Ландар і В. Кнорын хваліліся, што грошай у іх было «колькі заўгодна». Такім чынам, падатак быў справай, хутчэй, прынцыповай і палітычнай, чым эканамічнай (10).

Безумоўна, ва ўспамінах В. Солскага шмат белых плямаў, што ён і сам прызнае. Напрыклад, мемуары не закранаюць такі момант, як нацыянальная палітка бальшавікоў Заходняй вобласці. Аўтар піша, што гэтым проста не цікавіўся. У канцы 1917 г. ён больш думаў над тым, як трапіць у Германію, каб весці там агітацыйную працу. Як і некаторыя прадстаўнікі сацыялістычных партыяў, быў упэўнены, што Еўропа знаходзіцца напярэдадні рэвалюцыі, і калі гэта не здарыцца, то расейская рэвалюцыя загіне. Даволі хутка В. Солскаму надарылася магчымасць здзейсніць свой план. Германія аднавіла ваенныя дзеянні супраць Савецкай Расеі, і напрыканцы лютага нямецкія войскі занялі Менск. Солскі не эвакуаваўся, застаўся ў горадзе і стаў сведкам уступлення нямецкіх войскаў у горад: «Улицей шли солдаты в возрасте 40—45 лет, усталые и плохо одетые... Они еле волочили ноги. Спустя несколько месяцев, уже находясь в немецкой тюрьме, я узнал, что в этот

Выгляд аднаго дворыку ў Менску.

последний год войны немецких солдат кормили настолько плохо, что они голодали форменным образом» (11).

На гэтым, бадай, мемуары заканчваюцца. Каб скончыць аповед пра гэтага чалавека, дадам, што, спрабуючы трапіць у Германію, ён быў затрыманы. З палону вярнуўся ў Савецкую Расею, дзе ўступіў у кампартыю і стаў вядомым журналістам. Але ў 1925 г. пакінуў СССР і з'ехаў на Запад. У 1945 г. пераехаў у Нью-Йорк, дзе і жыў да смерці (1990 г.).

Калі ў В. Солскага ўспаміны завяршаюцца ўступленнем нямецкіх войскаў у Менск, то мемуары Грыгорыя Арансона «У нямецкай акупацыі» прыблізна з гэтага моманту пачынаюцца. Член БУНДа і партыі меншавікоў Грыгоры Арансон (1987—1968) да Лютаўскае рэвалюцыі актыўна ўдзельнічаў у прафсаюзным руху. Лютаўскую рэвалюцыю сустрэў у Віцебску. Тут быў абраны ў Савет рабочых дэпутатаў і старшынёй Цэнтральнага бюро прафсаюзаў,

дзе і працаваў да 10 студзеня 1918 г., пакуль на запрашэнне ЦК БУНДа не пераехаў у Мінск (12).

Успаміны Г. Арансона — гэта погляд на гісторыю Менску і нямецкай акупацыі ў асноўным з гледзішча гэбрайскага насельніцтва, БУНДа і гарадское Думы, у якой бундаўцы ў той час дамінавалі. Да гэтага часу аўтару не даводзілася сустракаць сур'ёзных даследаванняў пра дзейнасць гарадское Думы ў 1917 ці 1918 гг., хоць ад пазіцыі гэтага органу гарадскога самакіравання шмат залежала. І бальшавікі, і Рада БНР, і нават акупацыйная адміністрацыя былі вымушаны прымаць да ўвагі факт існавання Думы і яе ўплыў на гэбрайскае насельніцтва гораду. Успаміны Г. Арансона — магчымасць хоць часткова запоўніць прагал.

«БАЛЬШАВІКІ... НЕЯК НЕЗАЎВАЖНА, ЦІ НЕ ЁЎ АДЗІН ДЗЕНЬ, ПАЧАЛІ ГУБЛЯЦЬ СВАЁ ЗНАЧЭННЕ»

У Менск Г. Арансон прыехаў перад акупацыяй гораду нямецкімі войскамі. У студзені 1918 г. галоўныя дыскусіі ў БУНДзе, дарэчы, як і ў іншых сацыялістычных партыях, былі звязаны з пытаннем аб адносінах да бальшавікоў. Разгон Устаноўчага сходу і закрыццё гарадское Думы выклікалі сярод сябраў БУНДа «живейший» пратэст. Тым не менш, нават у гэтай сітуацыі даволі моцнымі былі настроі на супрацоўніцтва з бальшавікамі. Бундаўцы глядзелі на бальшавікоў як на «романтиков революции, которые скоро обожгутся на ее пламени и усвоят более реалистический подход к русской жизни» (13).

Цяжка прадказаць, чым бы закончылася палеміка ў БУНДзе,

Старшыня Дзяржаўнай Думы Радзянка М.Б. на маніфестацыі ў Мінску падчас з'езду рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняга фронту пераконвае салдатаў і працоўных ваяваць да пераможнага канца. 7 красавіка 1917 г.

але канец спрэчкам паклалі звесткі пра хуткую акупацыю Менску германскімі войскамі. «Эти слухи с разных сторон стали получать подтверждение и все скрашивали собою. В городе под впечатлением этих слухов поднималось волнение. Большевики, еще не успевшие повсюду распространить свои щупальца и стать прочным фактором местной жизни, как-то незаметно, чуть ли не в один день, начали терять свое значение» (14).

Як вядома, для мірнага насельніцтва не менш за іншаземныя войскі небяспечны перыяд безуладдзя, калі органы адной улады, якія займаліся падтрыманнем парадку, ужо пакінулі горад, а другой — яшчэ не прыйшлі. Гэты час горад знаходзіцца ў руках марадзёраў і бандытаў. З такімі трыможнымі прадчуваннямі, патаемна ад бальшавікоў, прадстаўнікі фракцыяў разагнаннае гарадское Думы правялі нараду, на якой была абрана дэлегацыя для правядзення перамоваў з бальшавікамі. У яе склад увайшлі: гарадскі

галава эсэр П. Кашчанка, ягоны намеснік эсэр А. Залманаў, старшыня Думы бундавец А. Вайнштэйн і ягоны намеснік вядомы нарадаволец С. Кавалік. Дэлегацыі было даручана сустрэцца з прадстаўнікамі Аблвыкамзаху і запатрабаваць, каб у выпадку эвакуацыі бальшавікоў з Менску, у горадзе заўчасна была адноўлена гарадская Дума. Акрамя таго, дэлегацыя павінна была дамагацца выдачы зброі для ўзбраення грамадзянскай міліцыі. Хутка такая сустрэча адбылася. Бальшавікі катэгарычна адхілілі прапанову аб аднаўленні Думы і адмаўлялі саму магчымасць эвакуацыі з Менску. Што, аднак, не перашкодзіла ім праз некалькі дзён з'ехаць у Смаленск.

Як відаць з дакументаў і матэрыялаў таго часу, бальшавікі пакінулі горад трохі заўчасна — паміж уцёкамі і прыходам немцаў мінула некалькі дзён. Гэты час быў выкарыстаны іншымі палітычнымі сіламі — палякамі й беларусамі, каб заявіць пра свае прэтэнзіі на ўладу. І першыя, і другія мелі адну

і тую мэту — паставіць немцаў перад фактам ужо існуючай улады. Такі чынам, перыяд безуладдзя ў Менску быў вельмі кароткі. Хутка на змену прыйшло шматуладдзе. «Поляки и белорусы, по видимому, и не делали попыток ни столкнуться между собою, ни разделить сферы влияния. В результате город оказался во власти каких-то стихийных сил. Были учреждены две комендатуры: польская и белорусская. Обе издавали какие-то приказы населению. Я видел, например, первый приказ белорусской комендатуры совершенно невинного характера: об обязательной очистке снега. Но все это не было сплошь невинной игрой. На улицу, пугая обывателя, высыпали отряды молодых людей в нарядных костюмах. Евреи шарахались в испуге, опасаясь антисемитских выходов. С каждым часом атмосфера становилась все напряженнее. Население отсиживалось в домах, магазины не открывались. С часу на час ждали уличной борьбы за власть между молодыми людьми польской и белорусской национальности» (15).

Калі верыць Г. Арансону, то ўступленне ў Менск нямецкіх акупацыйных войскаў дало насельніцтву магчымасць уздыхнуць з палёгкай. «Внешне город повеселел и ожил. Магазины наполнились товарами... Местные купцы и посредники постепенно вступили в оживленные сношения с Вильно и другими пунктами старой немецкой оккупации, и оттуда стали получать все необходимое...

Обыватель в первое время совершенно не ощущал какого-либо давления со стороны оккупационного режима. Немецкие

солдаты и офицеры были отменно вежливы, платили безо всяких разговоров за товары, заводили знакомства среди обывателей... При большевиках не рекомендовалось по вечерам без особой надобности выходить на улицу. Всегда можно было наткнуться на патруль, на обход, на придирчивые требования красногвардейцев. Немцы считали совершенно излишним регулировать движение в городе и опекать обывателя. Приближалась весна, молодежь заполняла улицы, Александровский сквер и Губернаторский сад. Беспечный смех и порой веселое пение слышались до глубокой ночи. Проходившие мимо немецкие патрули нисколько не мешали оживлению молодежи. Хочу еще прибавить, что немецкие солдаты особенно поразили нас следующим актом. Чуть ли не на второй день после прибытия войск на двух главных улицах города открылись небольшие по размеру, но очень привлекательные книжные лавки, в которых мы могли покупать разные немецкие газеты» (16).

Праўда, доўжылася такая ідылія нядоўга. Яна скончылася ці не на другі дзень пасля падпісання Брэсцкага міру. Акупацыйныя ўлады, якія да гэтага часу заляцаліся з насельніцтвам, адчулі сябе гаспадарамі краю і ўжо не цырымоніліся. Першымі гэта адчулі на сабе беларускія сяляне. Акупанты «начали усиленно отбирать хлеб и скот и на этой почве вызвали целый ряд столкновений. В ряде уездных пунктов над крестьянами совершались экзекуции в виду их неповиновения требованиям завоевателей. Кругом буквально стон стоял».

Затым надышла чарга гораду. Праблему недахопу працоўных рук акупацыйныя ўлады вырашалі самымі варварскімі сродкамі: «В течение нескольких дней на окраинах города, а отчасти и в центре, немецкие солдатские патрули ловили буквально арканами прохожих на улицах, особенно рабочих, преимущественно молодых. Сотни людей были взяты в эти дни в Минске, подвергнуты аресту, посажены в теплушки и отправлены неведомо куда на работу. По городу метались родные, жены и дети в поисках без вести пропавших братьев и мужей. Никаких списков имен схваченных на улицах людей немцы не вели и не могли, следовательно, дать никаких точных справок о том, кто именно схвачен. Место назначения этих людей также держалось в секрете» (17). Мінская Дума спрабавала даволі асцярожна пратэставаць супраць гэтага беззаконня, але безвынікова. Час яе існавання таксама падыходзіў да заканчэння.

Калі чытаеш мемуары Г. Арансона, параўноўваеш дзеянні нямецкіх акупацыйных уладаў у Беларусі з іх паводзінамі ў Літве ці Украіне, прыходзіш да высновы, што непаважнае стаўленне немцаў да мясцовых беларускіх органаў самакіравання і палітычных партыяў тлумачыцца адсутнасцю адзінства сярод палітычных арганізацыяў, якія дзейнічалі ў Беларусі. Нават перад знешняй сілай палітычныя партыі не змаглі аб'яднацца і выступіць разам. Сказвалася розніца ў праграмных устаноўках. Кожны раз, напрыклад, калі Г. Арансон піша пра Беларускаю Раду і БНР, адчуваюцца рэзка негатыўныя адносіны да беларускага нацыянальнага руху.

На думку аўтара мемуараў, лідары беларускага нацыянальнага руху імкнуліся адкалоць Беларусь ад Расеі. Для дзелячоў БУНДа гэта было найгоршым з магчымых грахоў, паколькі Беларусь без Расеі ўяўлялася ім «небольшой и душевной клеткой» (18).

Сітуацыя была тупіковая. Супярэчнасці паміж беларускімі нацыянальнымі партыямі і гэбрайскімі арганізацыямі, якія прадстаўлялі бальшыню гарадскога насельніцтва, здаваліся невырашальнымі. Між тым, не перацягнуўшы на свой бок гарадское насельніцтва, беларускія нацыянальныя сілы не маглі разлічваць на перамогу ў маштабах усяе Беларусі. І наадварот, горад без падтрымкі вёскі станавіўся безабаронным перад знешняй пагрозай, што яшчэ раз даказалі далейшыя падзеі. Але пра гэта Г. Арансон ужо нічога не напісаў, паколькі ў чэрвені 1918 г. пераехаў у Маскву.

«...СОЛДАТЫ НА НЕГО МОЛЯТСЯ...»

Мемуары В. Солскага і Г. Арансона — дакументы, унікальныя нават для архіву Гувераўскага інстытуту. Знайці добра падрыхтаваныя матэрыялы, у якіх асвятлялася б гісторыя Беларусі, складана. У асноўным беларускі след даводзіцца адшукваць па крупінках у дакументах, прысвечаных іншым падзеям. Як гэта, напрыклад, здарылася з дзённікам Мануіла Мургуліса. Аўтар дзённіка — член урада Паўночна-Заходняй вобласці М. Мургуліс веў запісы з лістапада 1917 г. і да пачатку 1919 г. Заносіў у дзённік усё, што «лічыў цікавым і ў той жа дзень, калі адбывалася падзея». Безумоўна, у запісы пра дзеянні войскаў Юдзеніча не магла не трапіць

такая каларытная асоба, як генерал Булак-Балаховіч. Не каментуючы, проста прывядзём некалькі вытрымак з дзённіку, якія, на наш погляд, нядрэнна характарызуюць гэтую адметную асобу.

«20 августа 1918 г. Завтракали с генералом Балаховичем (Лизанов, Александров и я). Рассмотрел его подробнее. Человек лет 35, среднего роста, сухая военная выправка, стройный, лицо незначительное, широкие скулы, нижняя часть узкая с слегка prognathической челюстью. Уши большие, оттопыренные, глаза темно-серые, лоб правильный, довольно хорошо развитый, ногти плоские, руки грязные. Казацкого покроя военный сюртук, желтые генеральские лампасы (ленточки двух Станиславов, две Анны, Владимира, двое Георгиев). Говорит с польским акцентом, житейски умен, крайне осторожен, говорит без конца в приемлемо хвастливом тоне, болтает. Перескакивая с темы на тему, пьет мало. Сообщил:

— методы его борьбы такие: он все время поддерживает связь с тылом большевиков, где имеет везде эмиссаров, которые разбрасывают прокламации, готовят крестьянские массы в его пользу, готовят переход красных войск к нему;

— отношение крестьян к нему любовное — верят в батьку, солдаты на него молятся, он в присутствии англичан заставил полк стать на колени и присягнуть в верности ему;

— Юденич требовал предания суду офицера, печатавшего фальшивые керенки. Балахович ответил: предавайте меня суду. Я приказал печатать, мне нужно было что-нибудь дать тем моим парти-

знам, которых я посылал в тыл большевикам;

— пришел я в Гдов, ко мне является раввин, благодарит за освобождение от большевиков, а я ему говорю — все это хорошо, мои войска нуждаются в деньгах, тащите завтра же, если не принесете — напомню вам о себе (рассказывая, копирует еврейский акцент, спохватывается, видя серьезные наши лица), принесли 35 тысяч вместо ста, вот в Пскове 500 тысяч собрали. У меня денег никогда нет — все раздаю. Подчас солдаты мне свои деньги приносят — возьми батька на табак. Видя, что я себе ничего не беру из денег, солдаты говорят — на все батька умен, а на деньги дурак» (19).

Пры той актыўнай знешнепалітычнай дзейнасці, якую праводзіў урад Беларускай Народнай Рэспублікі, было б дзіўна, калі б у архіў Гувераўскага інстытуту не трапілі дакументы, якія тычацца БНР. Пакуль іх, праўда, знойдзе-на зусім не шмат. Найбольш цікавыя знаходзяцца ў калекцыі М. Гірса — удзельніка мірнай канферэнцыі ў Парыжы 1919 г. і памочніка міністра замежных справаў расейскага ўраду С. Сазонава.

Адзін дакумент 1-га пешага беларускага палка, створанага ў Горадні ў 1919 г. Гэта рапарт ад 2 чэрвеня 1919 г. камандзіра палка Антонава на імя Галоўнакамандуючага літоўскай арміяй і польскага каменданта фартэцыі Горадні наконт раззбраення палка польскімі войскамі.

Сутнасць канфлікту ў тым, што польскія ўлады ў парушэнне папярэдняй дамоўленасці з літоўскім камандаваннем, у адпаведнасці з якой 1-шыя пешы беларускі полк лічыўся літоўскай ваеннай адзінкай, пасля заняцця гораду

запатрабавалі ад камандавання, каб полк далучыўся да польскай арміі. Адказам на адмову стала раззбраенне палка пад пагрозай прымянення ваеннай сілы. У сваім рапарце камандзір беларускага палка звярнуў асаблівую ўвагу на нетактоўныя паводзіны польскіх салдатаў і афіцэраў у дачыненні да беларускіх афіцэраў. «Разоружение было поручено простым солдатам, не умеющим себя прилично вести в обращении с офицерами». Акрамя таго, што польскія ўлады забралі зброю, яны таксама вывезлі ўсю маёмасць палка.

З дакументаў відаць, што толькі затрымка карэспандэнцыі дазволіла пазбегнуць узброенага сутыкнення паміж беларускім палком і польскімі войскамі. Тэлефанаграма літоўскага Генеральнага штабу, якая прадпісвала камандзіру палка аказаць супраціў пры пагрозе раззбраення палка, была дастаўлена са спазненнем — пасля таго, як полк быў раззброены (20).

Яшчэ адзін дакумент з калекцыі Гірса — гэта зварот Беларускай дэлегацыі на чале з А. Луцкевічам на мірнай канферэнцыі ў Парыжы да краін-пераможцаў з просьбай аб дапамозе ў арганізацыі беларускай арміі, галоўнай задачай якой павінна была стаць барацьба супраць бальшавікоў. Аўтары дакументу прапаноўвалі скласці аснову беларускай арміі з ваеннапалонных. Па падліках дэлегацыі БНР, колькасць беларусаў у лагерах для ваеннапалонных у Нямеччыне, Ангельшчыне, Францыі і іншых краінах Заходняй Еўропы складала ад 50 да 70 тысяч чалавек. Не ўсе яны, праўда, падыходзілі для выканання задачай, якія прадугледжвалася ўскласці

на беларускую армію. Аўтары звароту прызнавалі, што «благодаря большевистской пропаганде, многие из бывших солдат царской армии непригодны для борьбы с большевиками». Тым не менш, ад 10 да 20% беларусаў-ваеннапалонных у лагерах Заходняй Еўропы маглі, на думку беларускай дэлегацыі, скласці касцяк будучай арміі. Дэлегацыя БНР прасіла аб выдзяленні грашовых сродкаў, а таксама дазвол краін-суседзяў фармаваць беларускае вайска на іхнай тэрыторыі, паколькі Беларусь на той час была занята «большевиками, литовцами, поляками и украинцами». Для пачатку ў дэлегацыі была згода латвійскага прадстаўніка ў Парыжы, які прапанаваў пачаць фармаванне беларускіх войскаў у Рызе (21).

Як вядома, краіны Антанты не падтрымалі прапанову беларускай дэлегацыі, зрабіўшы стаўку на Польшчу ў якасці галоўнай сілы ў барацьбе з бальшавікамі. Вынік таксама вядомы: для беларусаў польскія войскі сталі акупантамі, што ў немалой ступені паўплывала на паразу Польшчы ў вайне з Саўецкай Расеяй.

МЯСЦОВАЯ ўЛАДА ВЫРАШЫЛА ўЗБРОЎІЦЬ ГЭБРАЙСКІЯ ПРАЦОўНЫЯ МАСЫ

Менш за ўсё ў архівах Гувераўскага інстытуту матэрыялаў па 1920-х гг. Зрэдку ў калекцыі гісторыка Барыса Нікалаеўскага трапляюцца лісты з беларускіх гарадоў у «Сацыялістычны веснік». Карэспандэнцыя напісана на невялікіх кавалках паперы, алоўкам, чытаецца з цяжкасцямі. Часта сэнс ліста можна аднавіць толькі часткова. Ніжэй — тэкст аднаго з такіх лістоў, датаваны прыкладна

Будынак, дзе месціўся Менскі савет у сакавіку 1917 г. на вуліцы Юр'еўскай, 2 (вуліца йшла паралельна Інтэрнацыянальнай у раёне Цэнтральнай плошчы).

снежнем 1922 г. і адпраўлены з Менску.

«У нас только что закончились выборы в Минское Единое Потребительское общество. Модус неслыханный: весь город составляет один избирательный округ, выборы мажоритарные, голосование открытое. При таких условиях социал-демократическая оппозиция не имела никаких шансов на успех: ведь можно было провести или весь список или никого. Все таки мы, Минская организация Бунда сд, решили принять участие в избирательной кампании. Шли вместе с местной группой РСДРП и еврейскими объединенными социалистами. Составили общий список. Из 18 собраний мы участвовали в 10. На некоторых собраниях мы выставили 2—3 оратора. Агитационный успех у нас был значительный, на практический же мы и не надеялись. Рабочие терроризированы. Не желая голосовать за коммунистов и боясь голосовать за нас, часть рабочих воздержалась от голосования (у печатников, пищевиков и так далее), а в Со-

враб, Рабпрос и МедикСанТруд значительная часть избирателей, выслушав речи и поаплодировав и той и другой стороне, покинули собрание до начала выборов. Вообще абсентизм принял громадные размеры. Надо признать печальную истину: большинство рабочих аполитичны, они устали от политики, они относятся враждебно к партиям вообще.

Предстоят выборы местного Совета, готовимся к новой избирательной кампании.

Обратились в Совнарком Белоруссии по поводу погромов в нашем районе. Председатель Совнаркома Белоруссии Червяков нам ответил: Мы не стоим на точке зрения, что эти погромы специфически еврейские. Но, принимая во внимание, что от них страдают прежде всего евреи, если не исключительно евреи, местная власть уже раньше решила вооружить еврейские трудовые массы в городах и местечках Белоруссии. О выполнении этого решения мы, однако, пока ничего не слыхали» (22).

«ОПАСНЕЙШИЙ НАШ ПРОТИВНИК»

Не так шмат матэрыялаў і па 1930-х гг., што тлумачыцца закрытым характарам савецкага грамадства. Найбольш цікавыя дакументы, якія давалася знайсці аўтару артыкулу, звязаны з імем Аляксандра Фёдаравіча Рэпіна, таксама вядомага пад імёнамі Чакаліна і Алмазава.

Доўгі час А. Рэпін працаў у пагранвойсках НКВД у Беларусі. Біяграфія яго — тыповая для таго часу. Да бальшавікоў далучыўся яшчэ ў 1917 г., на іх баку змагаўся ў гады грамадзянскай вайны, затым перайшоў у Надзвычайную камісію. У пачатку 1924 г. быў накіраваны ў пагранхоў, дзе і праслужыў 18 гадоў, большасць з якіх прайшла ў Савецкай Беларусі. Зімой 1929/30 г. быў Надзвычайным упаўнаважаным па правядзенні калектывізацыі ў Смаргоні. Са словаў А. Рэпіна, калектывізацыя стала першым ударам па ягоных перакананнях у беспамылковасці савецкай улады. У пачатку 1930 г. ён напісаў ліст у ЦК ВКП(б) з крытыкай метадаў правядзення калектывізацыі. Быў пазбаўлены працы, чакаў рэпрэсіў, ад якіх яго пазбавіў артыкул Сталіна «Галавакружэнне ад поспехаў».

На граніцу ў БССР А. Рэпін вярнуўся толькі ў 1935 г. Падчас рэпрэсіў 1937—1938 гг. зноў напісаў ліст у ЦК аб сваёй нязгодзе. Быў арыштаваны, пяць месяцаў прасядзеў у турме. Зноў урагавала змена палітычнага клімату ў краіне пасля Пленуму ЦК 1938 г.

У вайну А. Рэпін служыў спачатку ў войсках НКВД, затым быў перакінуты ў тыл да немцаў ва Украіну. У лістападзе 1943 г. трапіў у палон. А. Рэпін тлумачыць гэтак стратай пільнасці, калі выпа-

кова даведаўся пра загад вярнуцца ў Маскву і планаваны арышт. Затым былі турма гестапа, Расейская вызваленчая армія і амерыканскі палон. Па вызваленні застаўся ў Заходняй Германіі. У 1947 г. сустрэўся з гісторыкам Б. Нікалаеўскім, па рэкамендацыі якога запісаў некаторыя ўспаміны пра службу ў НКВД.

У асноўным А. Рэпін, які ўзяў сабе псеўданім Алмазаў піша пра агульную арганізацыю палітычнай паліцыі ў Савецкім Саюзе: структура МУС і МДБ, сістэма следства, метады вядзення допыту і г. д. Беларусь і падзеі ў рэспубліцы ў гэтых запісах сустракаюцца даволі рэдка. Акрамя таго, ва ўспамінах сустракаецца шэраг недакладнасцяў, пра некаторыя падзеі А. Рэпін расказвае з іншых словаў, на ўзроўні чутак. Таму ў гэтым артыкуле спынюся толькі на адным фрагменце, які мае дачыненне да Беларусі і выглядае даволі пераканаўча.

Размова ідзе пра прымяненне да падследных гіпнозу і спецыяльных лекаў для страты волі і атрымання прызнанняў. Са словаў А. Рэпіна, у Савецкім Саюзе гэтай праблемай займаўся Інстытут судова-эксперыментальнай медыцыны ў Маскве. Але такія доследы праводзіліся і ў Менску. Сведкам аднаго з іх стаў А. Рэпін. Вясной 1937 г. наркам унутраных спраў БССР Берман запрасіў А. Рэпіна папрасутнічаць на допыце.

«В назначенное время я был на месте. Следователь Ильинский сообщил мне, что будет допрашивать Голубка. Я знал этого человека уже несколько лет, несколько раз беседовал с ним. Голубок — талантливый белорусский актер и режиссер. Он создал театр, носивший его имя и пользо-

вавшийся в народе огромной популярностью. В состав труппы он привлекал исключительно молодежь. Со своим театром он непрерывно объезжал города, местечки, села. Во всех пьесах подчеркивались гуманизм, чувство национальной гордости и жизненная сила этого несчастного, веками пребывавшего в рабстве народа. Голубок был убежденный национал-демократ и гуманист.

Арестован был как источник, питающий белорусский национализм. Предстоящий эксперимент с препаратом должен был лишь выяснить характер связей Голубка с Польшей, являлся ли Голубок польским агентом.

Препарат ему вспырнули в соседней комнате под видом противотифозной прививки, а затем ввели к нам. От коренастой крепкой фигуры Голубка осталось не много. На худой костлявой фигуре одежда болталась как на вешалке. Глаза ввалились, на впалых щеках густая седая щетина бороды. Увидев меня, Голубок безразлично произнес: «И вы здесь». Он сел и откинулся на спинку стула, наморщив лоб.

— Причиняет укол вам боль? — спросил следователь.

— Нет, просто странное ощущение. Голова кружится слегка, как бы в опьянении, слабость в суставах.

Голубок как бы погрузился во внутренне самосозерцание. Вошел Берман и сел сбоку стола. Голубок не обратил на него никакого внимания.

Берман: Скажите, Голубок, как вы встретили Октябрьскую революцию?

Голубок: С восторгом. Как избавительницу моего народа от ярма польских и русских помещи-

ков. Белорусских помещиков, как вы знаете, не существовало. Я шел вместе с революцией.

Берман: А затем повернули в сторону?

Голубок: Не я, а революция повернула в сторону и устремилась куда-то в космос, забыв о своем народе.

Берман: Каково же ваше кредо?

Голубок: Я люблю мою страну и мой многострадальный народ. Целое тысячелетие белорусы служили, как рабы, чужеземным господам. Литовские, польские и русские князья, короли и цари сменяли друг друга. Революция вдохнула надежду: мы будем людьми, мы будем принадлежать самим себе, а не кому-то. Но недолго теплилась эта надежда. Народ хотят снова заставить служить кому-то, мировой революции. Белорусская природа бедна. Народ забит, невежествен, доведен до крайней нищеты. А вы предлагаете забыть свои нужды и принести себя в жертву на алтарь мировой революции.

Берман: С какой же вы целью объединились с поляками?

Голубок: (гневно) нет!

Берман: Но ведь это факт, что вы имели связь с Польшей.

Голубок: Да, я был связан с Белорусской Громадой в Польше. У нас общая цель.

Берман: Но Белорусская Громада в союзе с польским правительством против нас.

Голубок: Нет, Громада борется за свободу народа. Отдельные члены ее перебегают в лагерь врага, то есть, служат полякам. Но это не может очернить Громады. В компартии тоже отдельные члены ее становятся шпионами отдельных государств.

Берман: Вы неисправимый националист.

Голубок: Да, прежде всего служить своему народу. Это мое «кредо». Дальше допрос касался разных лиц в Польше, с которыми Голубок был связан. Голубок дал подробные объяснения. Он утверждал, что вся его деятельность сводилась к тому, чтобы при помощи театра воспитывать в молодежи национальное сознание и стремление к освобождению народа. Никаких партий он не создавал.

Я убежден, что Голубок говорил правдиво. «Опаснейший наш противник», — сказал мне Берман, когда Голубка увели в камеру. Я слышал впоследствии, что Голубок умер в концлагере в Сибири (23).

На заканчанне ці не самыя адметныя дакументы з архіву Гувераўскага інстытута па гісторыі Беларусі, якія, аднак, амаль невядомы беларускім даследнікам. Размова ідзе пра калекцыю польскага ўраду, у цяперашні час падзеленую на дзве часткі: Польшча. Калекцыя Міністэрства інфармацыі і дакументацыі; Польшча. Калекцыя Міністэрства замежных спраў. Гэтыя дакументы, якія маюць дачыненне да падзеяў 1939—1941 гг. у Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне. Але напачатку некалькі словаў пра гісторыю ўзнікнення калекцыяў.

У верасні 1939 г. чырвоная армія заняла больш як палову тэрыторыі польскай дзяржавы. На працягу 21 месяца (з 17 верасня 1939 г. па 22 чэрвеня 1941 г.) савецкія ўлады дэпартавалі з Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны некалькі сотняў тысячаў чалавек. Напад фашысцкай Германіі прымусіў СССР аднавіць дыпламатычныя адносіны з польскім ура-

Гувераўскі інстытут рэвалюцыі, вайны і міру.

дам у выгнанні і ўспомніць пра лёс тысячаў польскіх грамадзянаў. Пачалося вяртанне дэпартаваных і стварэнне польскай арміі на тэрыторыі СССР. У 1942 г. каля 120 тысячаў палякаў-салдатаў новай польскай арміі і іхных сем'і былі эвакуаваны ў Іран. Яшчэ раней на загад польскага ўраду ў Лондане сярод гэтых палякаў было арганізавана пісьмовае інтэрв'ю, у якім ім прапаноўвалася расказаць пра падзеі 1939—1941 гг., выжыванні ў савецкіх высылках, лагерах і турмах.

Праводзячы такое інтэрв'ю, польскія ўлады пераследавалі шырокія мэты. Па-першае, гэта была спроба ацаніць памеры дэпартацыяў і арыштаў сярод польскага насельніцтва ў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне з тым, каб дамагацца далейшага вызвалення польскіх грамадзянаў. З дапамогай інтэрв'ю была надзея раскрыць тайну знікнення 15 тысячаў польскіх афіцэраў, патрэба ў якіх адчувалася ў новаўтворанай польскай арміі.

Па-другое, інфармацыя аб палітычных пераўтварэннях у Заход-

няй Беларусі і Заходняй Украіне — а менавіта, арганізацыя выбараў у народны сход, мясцовыя і цэнтральныя органы ўлады, заканадаўчае афармленне ўз'яднання Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны з БССР і УССР, уключэнне гэтых тэрыторыяў у склад СССР — магла ў будучым адыграць важную ролю пры аднаўленні Польскае дзяржавы і вызначэнні яе межаў.

Акрамя таго, арганізатары інтэрв'ю добра разумелі унікальнасць ведаў пра Савецкі Саюз, якімі валодалі польскія грамадзяне пасля двух гадоў жыцця ў СССР. Для краінаў Захаду інтэрв'ю былі рэдкай магчымасцю лепш зразумець прыроду савецкага рэжыму.

Тое, што захоўваецца ў архівах Гувераўскага інстытуту, — толькі невялікая частка сабраных у свой час інтэрв'ю. На жаль, вялікая колькасць матэрыялаў страчана: загінула (затанула пры транспарціроўцы ў Лондан) ці бяспследна знікла (канфіскавана савецкімі ўладамі падчас эвакуацыі польскай арміі з Расіі ў 1942 г.). Але і тыя 20 тысячаў інтэрв'ю, якія знаходзяцца цяпер у архіве інстытуту — каштоўная крыніца адносна падзеяў у Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне.

Пакуль для беларускіх даследнікаў найбольш просты спосаб пазнаёміцца з матэрыяламі калекцыі — гэта кніга Яна Гроса «*Revolution from abroad: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia*» («Рэвалюцыя з-за мяжы: савецкае заваяванне Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі»), напісаная на аснове інтэрв'ю палякаў. Яе аўтар канцэнтруе ўвагу на пяці галоўных тэмах: заняцце чырвонай арміяй тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны; арганізацыя

выбараў; заахвочванне мясцовага насельніцтва да ўдзелу ў палітычным і грамадскім жыцці — сацыялізацыя; арышты і дэпартацыі. Хоць матэрыялы калекцыі не вычэрпваюцца гэтымі тэмамі.

«ЯНЫ ВЫГЛЯДАЛІ ВАРТЫМІ ЖАЛЮ»

Безумоўна, дакументы польскай калекцыі, як і іншыя, маюць сваю спецыфіку. Перш за ўсё, гэта ўражанні і вопыт польскага насельніцтва, якое больш за іншых страціла ад прыходу чырвонай арміі. У беларусаў, украінцаў ці гэбраяў быў свой верасень 1939 г. і сваё стаўленне да савецкага рэжыму. Тым не менш, рэакцыя на некаторыя з'явы была падобнай, бо іншай быць не магла. Калі, напрыклад, да прыходу чырвонай арміі адносіны ў беларусаў і палякаў былі розныя (пераважная бальшыня беларусаў шчыра вітала савецкіх салдатаў), то ўражанне ад знешняша выгляду і паводзінаў савецкіх салдатаў, наўрад ці істотна рознілася.

«Разарваная форма, брудныя шынялі, рукі, твары, яны мылі боты ў лужынах, падбіралі паперу на вуліцы і рабілі з яе цыгарэты, яны выглядалі вартымі жалю», — такімі запамніў савецкіх салдатаў дзесяцігадовы хлопчык са Львова (24).

А вось вытрымка са школьнага сачынення на тэму «Мае ўспаміны аб Расіі», напісанага 12-гадовым хлопчыкам — сведкам прыходу чырвонай арміі ў Лунінец:

«Салдаты бегалі па гароду ад магазіна да магазіна, куплялі, што маглі, галоўным чынам гадзіннікі, белы хлеб, каўбасу, тканіну, веласіпеды. Два салдаты зайшлі ў магазін і спыталі, колькі каштуюць гадзіннікі.

— Сто злотых.

— У нас няма злотых.

— Тады рублі таксама пойдучь.

Салдат пытае пра кошт другіх гадзіннікаў, пакуль нарэшце не кажа іншаму салдату: «Ведаеш, Коля, возьмем усе ручныя гадзіннікі». Яны ўзялі 20 гадзіннікаў і пайшлі ў наступны магазін, дзе купілі некалькі скруткаў тканіны. Яны з цяжкасцю неслі іх, калі ўбачылі сасіскі.

— Коля, пойдзем купім сасісак!

— Ды няма тут сасісак. Толькі драўляны макет на вітрыне, як дома ў Маскве.

— Усё роўна пойдзем.

Яны заходзяць у магазін, пытаюцца, ці можна купіць сто грамаў сасісак.

— Чаму не?

— А пол кіло?

— Можна і пяць кілаграмаў.

— Тады кожнаму з нас па 10 кілаграмаў.

Яны абкручваюць сасіскі вакол шы і нават вакол галавы. З цяжкасцю нясуць усё набытае, а калі канчаткова выбіваюцца з моцы, частку тавараў проста кідаюць».

Відавочна, з часам стаўленне беларусаў, гэбраяў, украінцаў і палякаў да савецкае палітыкі становілася больш падобным. У значнай ступені гэтаму садзейнічала знаёмства з савецкай рэчаіснасцю. Першай масавай акцыяй, у якой было задзейнічана ўсё насельніцтва, сталі выбары ў народны сход.

Яўка і аднадушша ў сімпатыях да дэпутатаў ад улады дасягаліся рознымі метадамі. Галасаванню папярэднічала шумная кампанія па апрацоўцы насельніцтва: кожны дзень праводзіліся абавяз-

ковыя для наведвання шматгадзінных мітынгі, за кожным домам быў замацаваны агітатар, адказы за яўку. Аднак найбольшае вынаходніцтва ўлады прадэманстравалі, арганізуючы кантроль за паводзінамі людзей на выбарчых участках. Так, на адным з участкаў Вілейкі кіраўнік мясцовага аддзелу НКВД казаў усім, хто прыйшоў на выбары: «Галасуйце па закону, а не па жаданню, ці будуць сумныя наступствы». У Дзісне людзей папярэдзвалі, што калі яны каго-небудзь выкрасяць з бюлетэняў, то іх арыштуюць. Часта кабінкі для галасавання размяшчаліся ў асобным пакоі, ля ўваходу ў які стаяў супрацоўнік НКВД. Так што, жадаючых выкарыстаць сваё права на тайну волевыяўлення не знаходзілася. Шмат дзе ў Заходняй Беларусі тым, хто прыйшоў галасаваць, выдаваліся канверты, якія нельга было распячатваць. Выбарчыя камісіі таксама кантралявалі паводзіны галасуючых праз дзіркі ў кабінках для галасавання, у столі, з дапамогай пэўным чынам размешчаных люстэркаў.

Але нават гэтыя меры не гарантавалі стопрацэнтны вынік. Сябра адной выбарчай камісіі ў Беластоцкім ваяводстве — прадстаўнік польскага насельніцтва Фэлікс Зарэцкі ўспамінаў, што «калі урна была адчынена, то аказалася, што толькі 18 бюлетэняў

былі добрыя, астатнія перакрэсленыя ці сапсаваныя надпісамі: “Далоў Сталіна, далоў камунізм, мы хочам Польшчу, няхай жыве Польшча!” Я думаў, бальшавікі ўзарвуцца ад злосці, калі яны читалі некаторыя выказванні супраць Сталіна і бачылі, як мала бюлетэняў ім падыходзіць. Яны сталі шукаць выйсце і выбіраць бюлетэні, у якіх імя было выкраслена, а прозвішча засталася некранутым, кажучы, што гэтыя бюлетэні сапраўдныя. Нарэшце, бальшавік, старшыня камісіі, зрабіў так, што 50 працэнтаў былі сапраўднымі, а 50 працэнтаў — не. Тады я і другі сябра камісіі Яцкевіч Адольф не пагадзіліся і адмовіліся падпісаць пратакол. Мы спрачаліся дзве гадзіны, але, нарэшце, мы падпісалі 25 працэнтаў галасоў. Пасля гэтага старшыня сказаў нам: “Вы, польскія прыспешнікі, я вам гэта не дарую!”».

На жаль, рамкі артыкулу не дазваляюць больш падрабязна спыніцца на характарыстыцы матэрыялаў калекцыі польскага ўраду і іншых дакументаў з архіваў Гувераўскага інстытуту. У прынцыпе, гэта задача для адмысловага даследавання, як і вывучэнне архіваў іншых краінаў адносна насяўнасці там матэрыялаў па гісторыі Беларусі, патрабуе, на наш погляд, спецыяльнай дзяржаўнай праграмы. Пакуль жа для беларус-

кай гістарычнай навуцы доступ да архіваў нават суседніх краінаў — справа праблематычная. Спасылкі на архівы Расеі, Украіны, Літвы ці Польшчы ў працах беларускіх гісторыкаў, якія займаюцца XX ст., сёння сустракаюцца нават радзей, чым у савецкі час. Галоўнай крыніцай у бальшыні выпадкаў застаецца Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, матэрыяла якога не могуць даць адказу на ўсе пытанні. Як, дарэчы, не можа зрабіць гэтага й іншы архіў. Толькі спалучэнне матэрыялаў некалькіх архіваў дасць магчымасць запоўніць старонкі беларускай гісторыі, мноства якіх менавіта толькі з прычыны абмежаванасці крыніцаў да сённяшняга дня застаюцца спрэчнымі й маладаследаванымі.

ЛІТАРАТУРА

- 1—11. Hoover Institution Archives. Wacław Solski collection, box 1, p. 25, p. 139, p. 95—96, p. 148, p. 174, p. 211, p. 223, p. 30, p. 33, p. 287—288, p. 303.
- 12—19, 22—23. Hoover Institution Archives. Boris Nicolaevsky collection. Box 662, file 3, p. 1—2; box 786, file 10, p. 5, p. 6, p. 10, p. 13—15, p. 17, p. 31; box 178, file 4, p. 530—534; box 603, file 13; box 233, file 6.
- 20—21. Hoover Institution Archives. Mikhail Girs Papers. Box 39, file 6.
24. Jan Gross *Revolution from abroad: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia*. Princeton University Press, 2002. P. 45.

Сяргей ХОМІЧ.

Музеі Генеральнай акругі «Беларусь» (1941—1944)

Гісторыя музеяў на тэрыторыі Генеральнай акругі «Беларусь» у 1941—1944 гг. дагэтуль, калі не лічыць апублікаваных успамінаў А. Шукелойца і студыяў А. Гужалоўскага¹ ды матэрыялаў у зборніках «Вяртанне», была «закрытаю» тэмаю.

Насуперак цверджанням, што пануюць у літаратуры, на пачатку вайны, нягледзячы на значныя знішчэнні, некаторыя музеі ацалелі. Але ў іх быў розны лёс.

Ужо ў першыя дні акупацыі рэчы са сталічных музеяў сталі разыходзіцца па руках гараджаннаў. Адным з цэнтраў рэалізацыі гістарычных прадметаў магла быць, напрыклад, крама, што адчынілася ўвосень 1941 г. пры адзеле мастацтваў Менскай гарадской управы на вул. Алеся Гаруна (Камсамольская), 2. Там можна было набыць, прадаць, здаць на камісію розныя старыя мастацкія рэчы, пра што сведчаць абвесткі ў тагачаснай прэсе².

Значна пацярпела Дзяржаўная карцінная галерэя БССР. На пачатку вайны яна ацалела, але дробныя экспанаты былі разрабаваныя першымі нямецкімі вайсковымі часцямі і жыхарамі Менску, як прыкладам, работы палеаўскіх майстроў, скарбонкі, дываны, беларускія пошцілкі³. Як сведчыць А. Шукелойць, галерэя была пакінутая яе супрацоўнікамі на волю лёсу, «і таму там рабаваў, хто хацеў»⁴. Загінулі шмат якія карціны. З тых прадметаў, што ацалелі, найбольш каштоўныя былі пера-

везеныя ў Кёнігсберг — 170 твораў расейскага і заходнееўрапейскага жывапісу, 30 беларускіх абразоў XVI—XVIII стст., 50 скульптураў; частка рэчаў перайшла ў Менскі краёвы гістарычны музей⁵. У Кёнігсберг, відаць, была вывезеная і калекцыя сліцкіх паясоў, што трапіла ў Менск пасля 1939 г. з нясвіжскага замку Радзівілаў. Рэшта засталых ад колішняй карціннай галерэі прадметаў перайшла пад апеку генеральнага камісара Беларусі⁶, некаторыя рэчы можна было ўбачыць у часе вайны ў гарадскіх урадавых памяшканнях ды ў сядзібах розных арганізацыяў⁷. Галерэя, такім чынам, спыніла сваё існаванне. К 1944 г. ад яе збораў амаль нічога не засталася⁸.

У часе вайны перасталі існаваць геалагічна-мінералагічны і гістарычна-археалагічны кабінеты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту, заалагічны і геалагічны музеі Акадэміі навук⁹. Лёс гэтых сховішчаў пакуль яшчэ канчаткова не высветлены.

Немцы з цікавасцю паставіліся да гістарычна-культурнай спадчыны Беларусі. Пры міністру акупаваных усходніх абшараў райху Альфрэду Розэнбергу быў створаны спецыяльны аператыўны штаб (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete*) з нямецкіх навукоўцаў, якія пераглядалі ацалелыя музеі, бібліятэкі і архівы ды адпраўлялі выбраныя матэрыялы ў Нямеччыну. У Менску дзеяў аддзел штабу. Тут быў ад-

мысловы будынак, куды згружаліся каштоўнасці, падрыхтаваныя на вываз у райх¹⁰.

Асабліва пільную ўвагу немцы ўдзялялі культурнай спадчыне гэбрайскага насельніцтва. Для спецыяльных зондэркамандаў было вызначанае заданне: канфіскоўваць з грамадскіх бібліятэк і архіваў, а гэтаксама з канцлярыяў рэлігійных устаноў, масонскіх ложкаў і яўрэйскіх аб'яднанняў дакументы і каштоўнасці дзеля выправы іх у Нямеччыну¹¹.

Вываз помнікаў культуры ў Нямеччыну звычайна разглядаецца толькі як рабаванне беларускіх музеяў. Аднак тагачасная беларуская прэса характарызавала працэс перамяшчэння каштоўнасцяў у 1943—1944 гг. у райх як эвакуацыю, «каб яны, не зважаючы на ўсё, маглі ператрываць гэтую вайну і захаваліся для пазнейшых пакаленняў»¹². У нямецкіх дакументах гаворыцца пра «экспанаты з усходніх земляў», якім «павінна быць забяспечана выратаванне ад страт ваеннага часу»¹³. Факты сведчаць, што немцы вывозілі каштоўнасці як пад выглядам эвакуацыі, гэтак і адкрыта, «канфіскоўваючы» ў законных уласнікаў цікавыя экспанаты для навуковых і музейных устаноў райху¹⁴.

Колькі музейных калекцыяў было страчана ў часе вайны, якія былі вернутыя на радзіму, а што трапіла ў іншыя сховішчы былога СССР — дагэтуль дакладна невядома. Як адзначае расейскі да-

следнік праблемы Н. Нікандраў, «*бывшие советские власти по сути никаких масштабных действий по поиску утраченного культурного фонда не предпринимали*»¹⁵.

Другая сусветная вайна прынесла Беларусі вялікія спусташэнні. Шмат якія помнікі культуры загінулі. Тым не менш, у 1941—1944 г. на тэрыторыі Генеральнай акругі «Беларусь» — у Менску, Баранавічах і Слоніме — дзейлі музеі. У Бягомль (Барысаўская акруга) у верасні 1942 г. з паркузапаведніку ў Домжарыцах быў пераведзены заалагічны музей і спецыяльная бібліятэка. У Бягомлі музей размясцілі ў «*вялікім мураваным будынку*», для яго афармлення былі заказаныя некалькі шклянных свяцільняў¹⁶.

Былі спробы стварыць навуковыя арганізацыі дзеля вывучэння і збору помнікаў мінуўшчыны, аднак значнага плёну чыннасць гэтых структураў не мела. 6 лютага 1944 г. было абвешчана пра заснаванне пры Беларускай цэнтральнай радзе Беларускага культурнага згуртавання, якое мела аддзел музеяў і краязнаўства. Ачоліў гэты аддзел з 1 лютага 1944 г. А. Шукелойць¹⁷.

МЕНСКІ КРАЁВЫ ГІСТАРЫЧНЫ МУЗЕЙ

У 1941 г. савецкія ўлады не паспелі эвакуаваць збораў менскага гістарычнага музею¹⁸. Да вайны ў ім было 60 000 экспанатаў. Пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР фонды папоўніліся калекцыяй гарматаў і рыцарскага рыштунку ды сярэднявечнай зброі з нясвіжскага палацу Радзівілаў¹⁹.

Перад вайной у музеі было чатыры залы: дакласавага грамадства, феадалізму, капіталізму (эт-

награфічная), савецкага грамадства; працавалі 11 чалавек (пераважна гэбраі), усе яны эвакуаваліся ў Глыб Савецкага Саюзу. Застаўся толькі адзін супрацоўнік — вучань В. Ластоўскага, рэстаўратар Габрыель Віер (румынец (малдаванін) з нацыянальнасці)²⁰.

На пачатку вайны Менскі краёвы гістарычны музей (у нямецкіх крыніцах — *Landesmuseum Minsk*), «*ня глядзячы на ваенныя дзеянні і вялікія знішчэнні*», захаваўся²¹. Аднак пэўны час заставаўся без апекі. Пры ўваходзе ў Менск немцы «*палажылі [на музей] пячатку і ад’ехалі*», што, аднак, не перашкодзіла зладзеям трапіць у фонды і да ўсталявання ў горадзе парадку «*рэквізаваць*» частку калекцыяў. Г. Віер, які не ведаў нямецкай мовы, не мог перашкодзіць рабаванню экспанатаў²². Загінулі зборы народнага адзення, кераміка, прадметы з каштоўных металаў, зброя²³. Быў цалкам знішчаны аддзел савецкай гісторыі, шмат якія карціны парванія, рамы паламанія²⁴.

У канцы жніўня 1941 г. з музею былі вывезеныя ў Кёнігсберг дагістарычныя «*каменныя бабы*» ды іншыя каштоўныя прадметы, у тым ліку 19 гарматаў, з іх — 16 з нясвіжскага збору Радзівілаў²⁵. Усе яны, відаць, загінулі ў кёнігсбергскім замку ў жніўні 1944 г. у часе авіяналётаў²⁶. У Вену была вывезеная калекцыя юдаікі²⁷.

Вядома, што 11 лістапада 1943 г. музей перадаў менскім праваслаўным цэрквам шэраг культурных рэчаў, між іншага кнігі XVII—XIX стст., абразы — усяго 33 прадметы, якія прыняў святар М. Лапіцкі²⁸. Яшчэ раней, 9 лістапада таго ж году, 8 кніг XVIII—XIX стст. атрымала менская Чыгуначная царква²⁹. Частку прадме-

таў хрысціянскага культу святар У. Фінькоўскі забраў у Праабражэнскую царкву³⁰. Нейкія царкоўныя кнігі з музею былі ўзятыя для манастыра, адчыненага пры Свята-Духаўскай царкве³¹.

У першыя месяцы вайны музеём апекавалася Менская гарадская ўправа. З восені ён перайшоў пад загад Генеральнага камісарыяту Беларусі. Трэба сказаць, што нямецкія ўлады амаль адразу парупіліся пра захаванне калекцыяў і пачалі шукаць «*высокакваліфікаваных спецыялістаў сярод беларускай інтэлігенцыі і сярод нямецкага народа*»³². У канцы верасня 1941 г. кіраўніком музею быў прызначаны малады этнограф Антон Шукелойць³³. Пасля гэтага зборы былі «*прыведзены ў сыстэму ў парадак для ўсеагульнага агляду і вывучэння*». А. Шукелойць склаў спіс (па-беларуску і па-нямецку) ацалелых прадметаў³⁴.

Месціўся музей на Галоўнай вуліцы (Hauptstrasse) у г. зв. Юбілейным доме і праіснаваў там да 1944 г.³⁵. Вялася работа дзеля захавання і папаўнення фондаў. У адной з публікацыяў гаварылася пра патрэбу «*каднавіць зьбіраньне паясовага творства*», чым мусіла было заняцца Беларускае навуковае таварыства разам з менскім гістарычным музеём³⁶.

Музей, паводле ўспамінаў А. Шукелойця, ладзіў «*прыпадковыя розныя выстаўкі*», напрыклад, на ўгодкі Каруса Каганца, абразоў XVI—XVII стст. віцебскай і магілёўскай школаў. Музей рупіўся пра аднаўленне Чырвонага касцёлу (туды, між іншага, быў перанесены знойдзены на паддашку музею абраз Божай Маці з выяваю краявіду Менску і ўкленчаных дзяцей фундатара бажніцы

Эдварда Вайніловіча — Сымона і Алены), Катэдральнага касцёлу на пляцы Волі, наколькі дазволілі фінансавыя і тэхнічныя магчымасці, быў законсерваваны згарэлы на пачатку вайны касцёл св. Роха на Залатой Горцы³⁷.

Музей неаднаразова наведваў генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ. Пасля адной з вандровак па менскіх ваколіцах ён прывёз вялікі каменны крыж, які быў усталяваны ў вестыбюлі музею. На думку В. Кубэ, гэты помнік меў сведчыць, «што гэта за народ беларусы, што гэта Эўропа», «што беларусы — гэта ёсьць арыўскі народ»³⁸.

У 1944 г. зборы музею былі эвакуаваныя спачатку ў г. Інстэрбург (Insterburg) ва Усходняй Прусіі, а пасля — у замак Гёхштат (Höchstädt), што ля г. Ульм (Ulm) на Дунаі (Баварыя)³⁹. Архіўныя дакументы дазваляюць узнавіць некаторыя эпідоды эвакуацыі.

У студзені 1944 г. адбыліся перамовы між рознымі ўстановамі наконт лёсу музею. Каб «захаваць на час бамбаванняў беларускія культурныя каштоўнасці, што знаходзяцца ў гістарычным музеі Менску», было пастаноўлена перавезці іх у Баранавічы і Вільню. Транспарт на Баранавічы меў быць выдзелены пад канец студзеня, выезд у Вільню двух вагонаў экспанатаў планавалася на канец лютага. Дзеля набліжэння лініі фронту прадугледжвалася эвакуацыя музею беспасярэдне ў Нямеччыну⁴⁰. Да актыўных дзеянняў, аднак, дайшло толькі пад вясну.

Планавалася, што па вайне захаваныя музейныя каштоўнасці вернуцца з Інстэрбургу ў Менск і ім «будзе гарантаваны паказ па ўсёй беларускай зямлі». Музей Інстэрбургу браў на сябе абавя-

зак «забяспечыць абарону, належнае захаванне і дбайнае абыходжанне з даверанымі музейнымі каштоўнасцямі», «аднолькава як і з нямецкімі музейнымі каштоўнасцямі», а таксама кампенсаваць магчымыя страты. Адпаведная дамова між генеральным камісарам Беларусі і обербургамістрам Інстэрбургу была падпісаная 14—17 сакавіка 1944 г.⁴¹.

Тады ж супрацоўнікі менскага гістарычнага музею Кароль і Дзмітры Сямёнавы⁴² выказалі жаданне перайсці на працу ў музей Інстэрбургу. У гэты час ужо вялася работа дзеля эвакуацыі экспанатаў: заказваліся спецыяльныя шафы, складаўся спіс прадметаў на вываз, разглядалася пытанне пра далейшае фінансаванне музею⁴³.

Тым часам у тэлеграме, накіраванай 20 сакавіка ў Менск з Берліна ад супрацоўніка Міністэрства ўсходніх абшараў, кіраўніка зондэрштабу ведамства Розэнберга «Даўня і ранняя гісторыя» прафесара доктара Райнерта (Reinerth), гаварылася пра канечнасць выправы менскага музею ў Гёхштат. Адказнай за эвакуацыю была прызначаная супрацоўніца аддзелу навукова-культурных каштоўнасцяў дагістарычнага і ранняга перыядаў Міністэрства ўсходніх абшараў доктар Эма Гаўпт (Haupt)⁴⁴. Загад пра вываз музею ў Гёхштат, падпісаны Энгелем (Engel), упаўнаважаным у справах гістарычных помнікаў Усходу, прыйшоў у Менск 29 сакавіка⁴⁵.

1 красавіка генеральны камісар Беларусі паведаміў прафесару Райнерту ў Берлін, што менскі музей ужо кіруецца ў Інстэрбург і «з палітычных меркаванняў» ягоны перавоз у Гёхштат немагчымы⁴⁶. Аднак, наколькі можна мер-

каваць з ліставання між рознымі ведамствамі, музей, паводле даручэння А. Розэнберга, урэшце меў быць размешчаны ў Гёхштаце⁴⁷.

11 красавіка дырэктару інстэрбургскага музею Вальтэру Гранаў (Gronau) прыйшоў загад з Менску эвакуацыі ў Гёхштат «не праводзіць» і чакаць загаду з Берліна⁴⁸. Таго ж дня доктар Моль (Moll) пісаў прафесару Райнерту, што на загад генеральнага камісара Беларусі менскі музей, эвакуаваны ў Інстэрбург, «дзеля захавання» перададзены пад апеку Беларускай цэнтральнай рады, а яго вываз у Гёхштат «непажаданы»⁴⁹.

Але экспанаты ўсё ж трапілі ў Гёхштат: вагоны з гістарычнымі каштоўнасцямі прыбылі з Інстэрбургу 24 красавіка⁵⁰. Апошнія супрацоўнікі штабу Розэнберга пакінулі Менск 30 чэрвеня 1944 г.⁵¹.

З Менску, праўда, было вывезена не ўсё, бо ў 1945 г. аддзел музеяў Камітэту культурна-асветных устаноў Савету Народных Камісараў БССР ставіў пытанне пра захаванне прадметаў даўніны, што засталіся без нагляду ў былым будынку музею, перададзеным пасля 1944 г. пад Дом партыйнай асветы⁵².

У Гёхштаце знаходзіліся фонды не толькі менскага музею, але, між усяго, і калекцыі з Украіны. Тут працягвалі працаваць, выехаўшы са сваіх краёў, украінскія і расейскія навукоўцы. Пэўны час там быў і А. Шукелойць⁵³. Усе прадметы, як сведчыць запіска, знойдзеная ў адной са скрыняў, захоўваліся «ва ўзорным парадку». Аднак пасля таго як замак Гёхштат 22 красавіка 1945 г. быў узяты пад кантроль акупацыйнай адміністрацыяй, шмат рэчаў было разрабавана амерыканскімі жаўнерамі,

а ўсё, што стаяла ўпакаванае, раскідана па падлозе, кінута ў кучах смецця⁵⁴.

У канцы 1947 г. пасля перавозу з Гехштату ў Берлін, пад кантроль Упраўлення рэпарацыяў і паставак Савецкай вайскавой адміністрацыі Нямеччыны, частка фондаў гістарычнага музею вярнулася ў Менск (74 скрыні; усяго ў сталіцу БССР былі адпраўлены 182 скрыні двума вагонамі). Гэта старадрукі, калекцыя фотаздымкаў, прадметы этнаграфіі, абразы, беларуская драўляная культурава скульптура, рэчы ўжыткавага мастацтва, больш за паўсотні партрэтаў з нявіжскае калекцыі Радзівілаў, творы беларускіх і гэбрайскіх савецкіх мастакоў 20—30-х гадоў, царкоўны посуд, старая зброя, археалагічныя калекцыі⁵⁵. Усе гэтыя рэчы да адкрыцця ў 1957 г. Дзяржаўнага музею БССР «навалам» ляжалі ў сутарэннях Музею гісторыі Вялікай Айчыннай вайны⁵⁶.

МЕНСКІ КРАЁВЫ ЗААЛАГІЧНЫ МУЗЕЙ⁵⁷

Заалагічны музей перад вайною месціўся ў адным з будынкаў універсітэцкага гарадка. На пачатку вайны ён ацалеў і быў перавезены ў іншае месца — на Няміжскі зав., 9. Калекцыі былі ўратаваныя дзякуючы дырэктару Анастасію Вязовічу і прэпаратарам Антону Цытку і Марыі Дубіне, «*якія ў самы цяжкі для музея пэрыяд патрапілі абараніць яго ад спробаў грабежніцтва, вялі сваю працу далей і гэтым захавалі каштоўнейшы скарб беларускае навукі*».

Менскі краёвы заалагічны музей паводле багацця сваіх фондаў займаў першае месца сярод іншых устаноў гэтага кшталту ў Беларусі і Літве — віленскага й гора-

дзенскага прыродазнаўчых, заалагічнага музею Белавежскай пушчы.

Музей меў два аддзелы: выстаўны і навуковы.

У навуковым адзеле захоўваліся матэрыялы экспедыцыяў, калекцыі беларускіх грызуноў (пад 2000 экз.) і шасціножак, з якіх найбагацейшая была калекцыя жукоў.

Выстаўны адзел складаўся з сістэматычных і біялагічных калекцыяў.

Першая зала сістэматычнай часткі была прысвечаная бесхрыбетным жывёлам: губкам, паліпам, марскім зоркам, марскім вожыкам, чарвякам, мяккацелым, ракападобным, павукам і шасціножкам.

У адзеле хрыбетнікавых можна было пабачыць рыбаў, земнаводных і паўзуноў. Земнаводныя былі прадстаўлены жабамі, рапухамі, трытонамі. Паўзуны — яшчаркамі й вялікім кракадзілам.

Цікавая была зала птушак — як беларускіх, гэтак і іншаземных.

У зале з сысунамі быў змешчаны зубр — самец 1,6 м увышкі і 2,5 м удоўжкі, забіты ў 1900 г. у Белавежскай пушчы. Сярод усяго трэба адзначыць велізарнага бурага мядзведзя, які стаяў на задніх лапах і меў увышкі 2,1 м (паходзіў з Ігуменскага пав.). Далей былі відаць бабры, рысі, дзікі (вялікая калекцыя іклаў дзікоў прапала між 1941 і 1942 гг.), выдры, барсук, вавёркі, зайцы, пацукі, мышы, вожыкі ды інш.

У апошняй, біялагічнай, зале экспанаваліся жывёлы ў іх натуральным асяроддзі пражывання: група сарнаў узімку, крумкачы, што расклёўваюць падлу, ды інш.

Музей наведвалі нямецкія навукоўцы й прадстаўнікі цывільных

уладаў Генеральнай акругі «Беларусь», у тым ліку В. Кубэ.

Улетку 1942 г. музей рыхтаваўся адкрыцца для публікі. Планавалася, што ўжо «*ў першых днёх верасня ён будзе даступны для наведвання*».

Вядома, што частка музейнага збору, у тым ліку паляўнічыя трафеі з нявіжскага замку Радзівілаў, была вывезеная ў Нямеччыну⁵⁸.

БАРАНАВІЦКІ ГАРАДСКІ МУЗЕЙ ВЫЯЎЛЕНЧАГА МАСТАЦТВА

Музей быў адчынены ў 1929 г., меў гістарычны, прыродазнаўчы і этнаграфічны аддзелы. У 1940 г. ператвораны ў абласны музей выяўленчага мастацтва. Тады ж адсюль быў вывезены прыродазнаўчы аддзел і перададзеная ў Ліду калекцыя гістарычных дакументаў. Узамен у Баранавічы паступілі экспанаты з Менску⁵⁹.

Як цвердзіць К. Прэнц, у часе вайны музей быў разрабаваны⁶⁰, паводле А. Гужалоўскага, спыніў існаванне ў 1941 г.⁶¹. Папраўдзе ж музей існаваў да 1944 г., вылучаўся «*багатым беларускім этнаграфічным аддзелам*»⁶².

На пачатку вайны, між сыходам саветаў і прыходам немцаў, «*шмат экспанатаў было знішчана або зрабавана*». Дзякуючы рупнасці супрацоўнікоў гарадской управы музей быў упарадкаваны і ўжо 7 лістапада 1941 г. адкрыты для наведнікаў⁶³.

Вядома, што ўлетку 1942 г. тут адбылася выстава беларускага мастацтва, на якой экспанаваліся работы баранавіцкіх, а таксама менскіх, наваградскіх ды іншых мастакоў. Былі выстаўленыя творы беларускіх сярэднявечных разьбяроў, палотны М. Сеўрука

(«Кудзельніца», «Беларускі селянін»), А. Шымановіча («Беларуская дзяўчына», «Вясковыя дзяўчаты»)⁶⁴.

У часе вайны ў экспазіцыі знаходзіліся вырабы заходнееўрапейскіх і беларускіх мастакоў, заходнееўрапейская і кітайская парцеляна, скульптура, бронза⁶⁵.

Ёсць звесткі, што музейныя каштоўнасці былі вывезеныя ў Нямеччыну. Шмат якія прадметы зніклі бясследна⁶⁶.

СЛОНІМСКІ МУЗЕЙ

Заснаваў музей на падставе сваіх калекцыяў слонімскай археалаг і краязнавец Язэп Стаброўскі. Экспазіцыя адкрылася ў верасні 1929 г. пры ўдзеле прэзідэнта Польшчы Ігнацага Масціцкага⁶⁷.

У 1939—1941 гг. музей фактычна не дзейў. Экспанаты былі вынесеныя з будынку, скінутыя ў бязладдзі ў двух прахадных пакоях прыватнай кватэры⁶⁸.

М. Яніцкая цвердзіць, што ў часе вайны «музей быў разрабаваны фашысцкімі захопнікамі, але менш каштоўная частка калекцыі тады знаходзілася ў кватэры Я. Стаброўскага»⁶⁹. Гэтая інфармацыя пацвярджаецца толькі часткова. Тагачасная прэса паведамляла, што музей быў разрабаваны злодзеямі, у гэтым злачынстве абвінавачваліся прадстаўнікі польскай інтэлігенцыі, прычым найбольш пацярпеў этнаграфічны аддзел⁷⁰. Была раскрадзеная нумізматычная калекцыя⁷¹.

Дзеля аднаўлення доўгі час не было адпаведнага памяшкання, неставала разумення важнасці справы з боку мясцовых уладаў. Але ўрэшце новы дырэктар Сяргей Новік дамогся памяшкання. Слонімскае камітэт Беларускай на-

роднай самапомачы ўзяў на сябе абавязак аплочваць працу дырэктара, а гэтаксама Я. Стаброўскага, які лічыўся навуковым супрацоўнікам⁷².

11 кастрычніка 1942 г. музей быў зноў адкрыты для публікі⁷³. Месціўся на вул. Паркавай, 42. Адзначаўся як месца, дзе «сабрана многа важных і каштоўных экспанатаў»⁷⁴. «Ім цікавяцца ня толькі беларусы, а ўсе прыяжджаючыя ў Слонім і дзівяцца, якім чудам у цяперашні ваенны час багатыя зборы экспанатаў захаваліся ў невялікім акруговым горадзе»⁷⁵.

Захавалася досыць падрабязнае апісанне інтэр'еру музея з 1943 г.⁷⁶.

У першай і другой залах была размешчаная калекцыя неалітычных прыладаў працы, знойдзеных на Слонімшчыне. У асобных вітрынах экспанаваліся мінералы і метэарыты. На сценах віселі карціны з адлюстраваннем жыцця і побыту продкаў.

У трэцяй зале выстаўляліся прадметы этнаграфіі і гісторыі. Сярод найкаштоўнейшых з іх — Статут Вялікага Княства Літоўскага. Тут жа захоўваліся вайсковыя шаломы, панцыры, кальчугі, крамянёвая стрэльба, гарматныя кулі, турэцкія барабаны-літаўры.

Цэлая вітрына была прысвечаная Францішку Скарыну. Асобны куток расказваў пра ваяводу віленскага, слонімскага старасту Міхала Агінскага. Была ўшанаваная памяць канцлера літоўскага, слонімскага старасты Лява Сапегі. Апрача ягонага партрэта, дэманстравалася князева шахматная дошка, выявы палацаў Сапегаў у Дзярэчыне і Ражаной (Ружаных).

Сярод прадметаў этнаграфіі вылучаліся вышываныя жаночыя блюзкі, мужчынскія кашулі, руч-

нікі, якія ахвяраваў музею мастак Алесь Асіпчык.

Чацвёртая зала была прысвечаная беларускаму нацыянальнаму руху XIX — пачатку XX ст. Тут былі змешчаныя партрэты Кастуся Каліноўскага, Максіма Багдановіча. На адной сцяне вісеў партрэт Адольфа Гітлера, упрыгожаны нямецкім і беларускім сцягамі, а па баках яго — партрэты Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Францішка Багушэвіча.

У залачнай раме пад гербам Пагоня дэманстравалася трэцяя Устаўная грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі з 25 сакавіка 1918 г., побач з ёю — тэкст беларускага нацыянальнага гімну. Тут жа можна было ўбачыць партрэты Ігната Грынявіцкага, Адама Гурыновіча, Івана Луцкевіча, Пятра Крачэўскага, Вацлава Ластоўскага, групавыя здымкі паседжання Вялікай Беларускай рады з 15 кастрычніка 1917 г. ды першага ўраду БНР — Народнага Сакратарыяту. У асобнай шкляной шафе захоўвалася калекцыя беларускіх паштовых марак, праграмы і статуты розных нацыянальных арганізацыяў, кнігі з гісторыі краю.

Асобны куток займалі экспанаты, звязаныя з жыццём і творчасцю паэта Галляша Леўчыка: у шкляной шафе перахоўваліся ягоныя рукапісы, фатаграфіі. У іншай шафе былі сабраныя беларускія часопісы і газеты розных гадоў, у тым ліку падшыўка «Нашай Нівы».

Выказвалася пажаданне, каб у музеі быў адкрыты сельскагаспадарчы аддзел, а ў экспазіцыі з'явіліся калекцыі карысных выкапняў, флоры і фауны. Актуальны быў заклік вылучыць дадатковыя сродкі на «разгортаньне» музею, даць яму дадатковае памяшканне. Грамадскасць бачыла яго як цэнтр,

што меў заняцца аховаю і апісаннем мясцовых помнікаў археалогіі і дойлідства⁷⁷.

Слонімскаму музей меў архіў і бібліятэку з калекцыяй рукапісаў ад пачатку XVI ст., рэдкімі кнігамі, брашурамі, адозвамі, плакатамі, фатаграфіямі ды «рознымі паставамі ўсіх уладаў, якія былі ў Слоніме». Тлумачальныя надпісы ў музеі былі выкананыя беларускаю і нямецкаю мовамі. Дырэкцыя прасіла ўсіх грамадзянаў ахвяроўваць для экспазіцыі кнігі, газеты, часопісы, карціны, прадметы

штодзённага ўжытку, манеты ды інш.

З 11 кастрычніка 1942 г. да 17 ліпеня 1943 г. музей наведаў (паводле колькасці прададзеных білетаў) 3161 чалавек⁷⁸.

К 1944 г. тут была сабраная калекцыя твораў тагачасных беларускіх мастакоў: Р. Бялецкай, К. Хруцкай, Я. Кучара, А. Карніцага, А. Саўчука⁷⁹.

У музеі дзеяла нешта нахшталь лекторыю, дзе чыталіся навуковыя даклады. «На жаль, ваенны час абмяжоўвае гэтакі кірунак

працы», — адзначалася ў друку⁸⁰.

Яшчэ на пачатку 1944 г. музей існаваў⁸¹. Вядома, што ў канцы красавіка арганізоўваўся вываз яго збораў у Нямецчыну⁸². Ліквідацыя сховішча старасветчыны адбылася 24 траўня 1946 г. — музей быў рэарганізаваны ў Баранавіцкі абласны гістарычна-краязнаўчы. 27 верасня 1952 г. намаганнямі Я. Стаброўскага музей быў зноў адноўлены як Слонімскае раённае краязнаўчы⁸³.

ЗАЎВАГІ

¹ Мы гэтак шмат страцілі... // Літаратура і мастацтва. 1991. 26 ліпеня; Шукелойц А. Менск пад немцамі // Наша Ніва. 1992. № 9; Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. Warszawa — Vilnius, 2003; Гужалоўскі А. Музеі Беларусі пад нямецкай акупацыяй (1941 — 1944). Лёс музейных калекцый // Другая сусветная вайна: новыя аспекты даследаванняў: Матэрыялы міжнароднага навуковага семінара (Мінск, 1 верасня 2003 г.). — Мн., 2004. — С. 119—128.

² Менская газета. 1941. 21, 28 кастрычніка.

³ Вяртанне: Дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь. — Мн., 1992. — С. 107.

⁴ Мы гэтак шмат страцілі... Савецкія ўлады не парупіліся пра эвакуацыю галерэі. Яе дырэктар Мікалай Міхалап спрабаваў арганізаваць транспарт на вываз хаця б нейкіх экспанатаў, але марна. Разам з некалькімі супрацоўнікамі, што былі на той час у Менску, ён змушаны быў пакінуць музей, перад тым замкнуўшы яго, пад вечар 26 чэрвеня. 28 чэрвеня ў горадзе ўжо былі немцы (Усава Н. Першы дырэктар першага мастацкага музея // Мастацтва. 2004. № 4. С. 50).

⁵ Гужалоўскі А. Музеі Беларусі пад нямецкай акупацыяй... С. 121—122; Мальдзіс А. Трагічны лёс беларускіх музейных, бібліятэчных і архіўных збораў у час другой сусветнай вайны // Вяртанне-3: Зборнік артыкулаў і дакументаў. — Мн., 1996. — С. 8.

⁶ Halereja abrazou u Miensku // Раніца. 1942. № 1.

⁷ Вяртанне... С. 107.

⁸ Усава Н. Першы дырэктар першага мастацкага музея. С. 51.

⁹ Гужалоўскі А. Музеі Беларусі пад нямецкай акупацыяй... С. 123.

¹⁰ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сяння. — Мн., 1993. — С. 283; Зинич М. Деятельность оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // Отечественная история. 1999. № 4. С. 162.

¹¹ Холокост в Беларуси. 1941—1944. Документы и материалы. — Мн., 2002. — С. 18.

¹² Нямецчына ахоўвае культурныя каштоўнасці // Baranavickaja Hazeta. 1943. 1 śniežnia.

¹³ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 1356, а. 36, 28 адв.

¹⁴ Гл.: Зинич М. Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга... С. 161—169.

¹⁵ Никандров Н. Проблемы выявления культурных ценностей, принадлежащих одной стране и перемещенных на территорию другой страны в годы второй мировой войны // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты): Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася ў Мінску пад эгідай UNESCO 19—20 чэрвеня 1997 г. (Вяртанне-4). — Мн., 1997. — С. 65.

¹⁶ НАРБ, ф. 391, воп. 1, спр. 62, а. 1, 2.

¹⁷ Тамсама. Ф. 381, воп. 1, спр. 1, а. 33.

¹⁸ Вяртанне... С. 13.

¹⁹ Яніцка М. Стан музейнай справы ў БССР у 20—30-я гады // Вяртанне-2. — Мн., 1994. — С. 35.

²⁰ Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. С. 60—61.

²¹ НАРБ, ф. 370, воп. 6, спр. 49, а. 16.

²² Мы гэтак шмат страцілі...; Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. С. 61.

²³ Bielaruski Historyčny Muzej u Miensku // Раніца. 1942. № 1.

²⁴ Хяры Б. Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей... С. 193.

²⁵ Bielaruski Historyčny Muzej u Miensku; Вяртанне... С. 13; Мальдзіс А. Трагічны лёс... С. 8.

²⁶ Вяртанне... С. 145.

²⁷ Тамсама. С. 14, 60, 108—111.

²⁸ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 433, а. 15—16.

²⁹ Тамсама, а. 17.

³⁰ У 1944 г. ён быццам вывез забраныя з музею рэчы на Захад (Мы гэтак шмат страцілі...).

³¹ Жыровіцкая абіцэль. 2000. № 5. С. 27.

³² Хяры Б. Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію. С. 193.

³³ Bielaruski Historyčny Muzej u Miensku.

³⁴ НАРБ, ф. 370, воп. 6, спр. 49, а. 16; Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. С. 61.

³⁵ Беларускі Народны Календар на г. 1944. Мн., 1944. С. 95. Цікавая акалічнасць: у кастрычніку 1943 г. Савет Народных Камісараў БССР прыняў пастанову «Аб аднаўленні работы гістарычнага музея БССР», але яна не была выкананая (Скалабан В. Лёс вярнутых у Мінск каштоўнасцей // Голас радзімы. 2004. 17 чэрвеня).

³⁶ Сьвіслацкі У. Беларускія паясы // Новы Шлях. 1942. № 5. С. 20—21.

³⁷ Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. С. 61, 63—65.

³⁸ Тамсама. С. 67—68.

³⁹ Раніца. 1944. № 38; Вяртанне... С. 14.

⁴⁰ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 1356, а. 1.

⁴¹ Тамсама, а. 20, 28 адв.

⁴² Паводле фотаздымку супрацоўнікаў музею з 1943 г. вядома, што на той час у ім працавалі Леанід і Усевалад Каралі, вяртаўніком служыў Станіслаў Післевіч (гл.: Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. С. 62).

- ⁴³ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 1356, а. 24, 29 адв.
- ⁴⁴ Тамсама, спр. 430, а. 16; Кнатько Г., Крапивин С. Воры из шайки Розенберга // Народная газета. 1995. 8—10 ліпеня.
- ⁴⁵ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 432, а. 8.
- ⁴⁶ Тамсама, а. 24.
- ⁴⁷ Тамсама, спр. 1356, а. 36; спр. 22, а. 53.
- ⁴⁸ Тамсама, спр. 432, а. 28.
- ⁴⁹ Тамсама, а. 27.
- ⁵⁰ Кнатько Г., Крапивин С. Воры из шайки Розенберга.
- ⁵¹ Фрайтаг Г. Ахова помнікаў мастацтва ў амерыканскай зоне і палітыка рэстытуцыі // Вяртанне-3... С. 14.
- ⁵² Інфармацыя Віталія Скалабана.
- ⁵³ Пазыняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. С. 111; Гужалоўскі А. Музеі Беларусі пад нямецкай акупацыяй... С. 126.
- ⁵⁴ Никандров Н. Проблемы выявления культурных ценностей... С. 66—67.
- ⁵⁵ Скалабан В. Так ратаваліся каштоўнасці // Голас радзімы. 2004. 20 мая.
- ⁵⁶ Скалабан В. Лёс вернутых у Мінск каштоўнасцей.
- ⁵⁷ Паводле: Кар М. Заалёгічны музей // Беларуская Газэта. 1942. 6 жніўня.
- ⁵⁸ Гужалоўскі А. Музеі Беларусі пад нямецкай акупацыяй... С. 123.
- ⁵⁹ Баранавіцкі гарадзкі музей выяўленчых мастацтваў // Беларуская Газэта. 1942. 5 лютага.
- ⁶⁰ Прэнц К. Хроніка станаўлення і развіцця музейнай справы на Беларусі // Музейныя сшыткі. Беларускія музеі: Гісторыя. Хроніка. Сучаснасць. — Мн., 1998. — С. 85.
- ⁶¹ Гужалоўскі А. Музеі Беларусі (1918—1941 гг.). — Мн., 2002. — С. 159.
- ⁶² Беларускі Народны Календар на г. 1944. С. 95.
- ⁶³ Баранавіцкі гарадзкі музей выяўленчых мастацтваў.
- ⁶⁴ Выстаўка беларускага мастацтва // Новы Шлях. 1943. № 1. С. 9 (тут жа змешчаныя 4 ілюстрацыі: фрагмент экспазіцыі музея і драўляныя скульптуры хрысціянскіх святых).
- ⁶⁵ Баранавіцкі гарадзкі музей выяўленчых мастацтваў.
- ⁶⁶ Вяртанне... С. 13, 67, 70; Мальдзіс А. Трагічныя лёсы... С. 9.
- ⁶⁷ Прэнц К. Хроніка станаўлення і развіцця музейнай справы на Беларусі. С. 85; Гужалоўскі А. Музеі Беларусі (1918—1941 гг.). С. 135.
- ⁶⁸ Гужалоўскі А. Музеі Беларусі (1918—1941 гг.). С. 136.
- ⁶⁹ Яніцкая М. Стан музейнай справы ў БССР у 20—30-я гады. С. 32—33.
- ⁷⁰ М. К. Калі й вы будзеце ў Слоніме // Беларуская Газэта. 1942. 26 лістапада.
- ⁷¹ І. М. Слоніміскі музей // Новы Шлях. 1943. № 19. С. 12.
- ⁷² М. К. Калі й вы будзеце ў Слоніме.
- ⁷³ Раніца. 1942. № 43.
- ⁷⁴ Беларускі Народны Календар на г. 1942. Мн., 1942. С. 78.
- ⁷⁵ І. М. Слоніміскі музей. С. 12.
- ⁷⁶ Тамсама. С. 12—13 (тут жа змешчаныя 4 фотаздымкі экспазіцыі музея).
- ⁷⁷ І. Я. Калі й я быў у Слоніме // Беларуская Газэта. 1943. 1 траўня.
- ⁷⁸ І. М. Слоніміскі музей. С. 13. Узімку 1942—1943 гг. музей наведалі 2.382 чалавекі (І. Я. Калі й я быў у Слоніме).
- ⁷⁹ Мастацкае жыццё ў Слоніме // Раніца. 1944. № 3.
- ⁸⁰ І. Я. Калі й я быў у Слоніме.
- ⁸¹ Беларускі Народны Календар на г. 1944. С. 95.
- ⁸² Кнатько Г., Крапивин С. Воры из шайки Розенберга.
- ⁸³ Яніцкая М. Стан музейнай справы ў БССР у 20—30-я гады. С. 33.

Віктар КОРБУТ.
kaributas@tut.by

Выстаўная дзейнасць у Генеральнай акрузе «Беларусь» (1942—1944)

Найбольш значныя выставы на працягу ўсяго перыяду нямецкай акупацыі на тэрыторыі Генеральнай акругі «Беларусь» ладзіліся ў Менску, а гэтаксама ў Баранавічах і Слоніме.

Вядома, што на пачатку 1943 г. планавалася мастацкая выстава ў Вялейцы, якую арганізоўваў тамтэйшы акруговы аддзел Беларускай народнай самапомачы¹.

У Бабруйску ўзімку 1943 г. адбылася выстава мастака-самавука Марозава, сярод работ якога вылучаліся партрэт Адольфа Гітлера, батальныя сцэны з нямецка-савецкай вайны, краявіды Бабруйска і ваколіцаў².

Апрача беларускіх ладзіліся прапагандовыя нямецкія выставы. Прыкладам можа быць экспазіцыя «Нямеччына», што наведала ўвосень 1942 г. Баранавічы і Менск па дарозе ў Расею. На ёй экспанаваліся макеты сялянскага хутару і рабочага пасёлку, мадэль аднаго з камфартабельных караблёў таварыства «Сіла праз радасць», макет фабрыкі «*народных самаходаў*», фотаздымкі нямецкіх аўтастрад. Усё гэта мусіла паказаць жыхарам акупаваных абшараў перавагі нацыянал-сацыялістычнага ладу жыцця. У Баранавічах выстава «Нямеччына» была зладжаная з ініцыятывы мясцовых уладаў³. 22 кастрычніка 1942 г. экспазіцыя была разгорнутая ў Менску на пляцы перад будынкам генеральнага камісараў Беларусі⁴.

МЕНСК

Першая мастацкая выстава ў Менску адбылася ў лютым 1942 г. Яна размясцілася ў зале Беларускага народнага дому на вул. Рагнеды (Рэвалюцыйная), 2. Арганізатарам выступіў аддзел мастацтваў Менскага гарадскога камісарыяту. У экспазіцыі дэманстраваліся работы 17 мастакоў: Аляксандра Абрамава, Генрыха Бразоўскага, Надзеі Варвановіч, Анатоля і Валянціна Волкавых, Ібрагіма Гембіцкага, Мікалая Гусева, Паўла Гуткоўскага, Мікалая Дучыца, Барыса Казлоўскага, Антона Каржанеўскага, Мікалая Малевіча, Аляксандра Пашуты, Міхала Станюты, Анатоля Тычыны, Аўгена і Валянціна Ціхановічаў⁵.

За два тыдні выставу наведала 1.800 чалавек. Бальшыня работ, створаных пераважна ў 1941 г., была набытая. Між тым, як адзначала тагачасная прэса, займацца творчасцю ў Менску было няпроста: неставала патрэбных матэрыялаў⁶.

Другая мастацкая выстава ў сталіцы была запланаваная на восень 1942 г. Яе арганізацыяй заняўся аддзел мастацтваў Беларускай народнай самапомачы. Былі вылучаныя шэсць секцыяў: жывапісу, графікі, скульптуры, народнай мастацкай творчасці, мастацкага фота, дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва⁷. Адкрыццё выставы было прызначанае на 11 кастрычніка ў былым тэатры оперы і балету. У другой выставе

мелі ўзяць удзел 22 мастакі, 3 аматары, 7 вышывальніц з Менску і 3 мастакі з іншых гарадоў. У параўнанні з першаю выставаю, дзе былі паказаныя 124 работы, другая мела ўжо 292 творы⁸. Цікава, што, прыкладам, на падобнай да менскай выставе літоўскага мастацтва, што адбылася ў Вільні на пачатку 1944 г., былі прадстаўленыя 244 работы, выкананыя 68 мастакамі⁹. З гэтага відаць, што выстаўнай дзейнасці надавалася значная ўвага як беларускімі ды нямецкімі ўладамі краю, гэтак і грамадскасцю.

Адкрыццё выставы стала значнай падзеяй у сталічным жыцці. Будынак, дзе яна праходзіла, быў па-святочнаму ўбраны беларускімі й нямецкімі сцягамі. На ўрачыстасць прыбыў генеральны камісар Беларусі В. Кубэ, камісар Менску Янэцке, камісар Менскай акругі Кайзер, іншыя нямецкія цывільныя й вайсковыя ўрадоўцы¹⁰.

Выстава размясцілася ў пяці пакоях. Экспазіцыя прывабіла ўвагу не толькі шараговых гледачоў, але і крытыкаў. Былі станоўча адзначаныя эцюды М. Дучыца («Гарадскі сад увесну», «Вечар», «Хвоі», «Ля рэчкі»), у якіх выявілася «*вялікае замілаванне мастака да абразкоў беларускае прыроды, дасканальнае майстроўства адлюстроўваць на палатне настроі гэтае прыроды*». Пэўныя заўвагі былі да работ І. Гембіцкага («Разбуджаны мэтлік», «Елачкі»,

«Сцежка», «Пахмурны дзень»). Палатно, прысвечанае Менску, стварыў А. Каржанеўскі. Работы Н. Варвановіч, на думку крытыкі, характарызаваліся схільнасцю да фармалізму. Традыцыйна добра паказаў сябе *«лепшы наш партрэтнысты»* В. Волкаў, які прадставіў на палатне постаць Кастуся Каліноўскага. Удамылі былі названыя работы А. Волкава. Якасныя з мастацкага гледзішча творы прапанаваў М. Гусеў. *«Моцнае ўражаньне»* пакінулі пейзажы А. Ціхановіча («Возера ў Клінку», «Лясы ў Волме», «Зіма», «Раніца ў лесе»). Праявіў сябе гэты мастак і як добры графік («Партрэт старога»). Г. Віер адзначыўся карцінаю «Гістарычны музей». Сярод іншагародніх у выставе ўдзельнічалі М. Сяўрук («Партрэт старога», «Кудзельніца»), А. Шымановіч (эцюд «Стары»), Кірышчэня (эцюд «Кветкі»). Мастак-аматар Лубнеўскі даў замалёўку «Касцёл і вежа». Не прынялі з невядомай прычыны ўдзелу ў выставе М. Малевіч, А. Тычына і Чарняўскі. Крытыка адзначала брак твораў дойлідаў і разьбяроў¹¹.

6 верасня 1942 г. у памяшканні Менскага акруговага камісарыяту (цяпер — будынак Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі) адчыніла дзверы выстава народнага мастацтва Менскага раёну. Адкрывалі экспазіцыю камісар Менскай акругі Кайзер і бурмістр Менскага раёну Контаўт¹².

Адметнасцю выставы было тое, што прапанаваныя на агляд рэчы рабіліся не на продаж, а для хатняга ўжытку. Тут можна было пабачыць вышываныя посцілкі, дываны, адзенне вяскоўцаў, ганчарныя вырабы. Экспазіцыю дапаўнялі дажыначныя вянкi, адмыслова прывезеныя са свята

заканчэння збору ўраджаю з Кура-соўшчыны. Адзін пакой займала галерэя партрэтаў менскіх нямецкіх урадоўцаў, выкананая мастаком Астравумавым. Дапаўнялі выставу малюнкi, сярод якіх варта адзначыць работы А. і В. Волкавых¹³. Найцікавейшымі экспанатамі, як адзначалася ў друку, былі ручнікі і паясы, аздобленыя традыцыйным беларускім арнамантам¹⁴.

Апошняй вядомай выстаўнай акцыяй на Меншчыне стала зладжаная ў другой палове траўня 1944 г. перасоўная экспазіцыя карцінаў і малюнкаў найлепшых беларускіх мастакоў. Жыхары Койданава, Смалевічаў, Рудзенска і Заслаўя ў рамках тыдня беларускай культуры змаглі пазнаёміцца з пейзажамі і партрэтамі А. Каржанеўскага, В. Волкава, Б. Казлоўскага, І. Гембіцкага, М. Дучыца, Н. Варвановіч¹⁵.

Улетку 1944 г. мела адкрыцца выстава-атэлье, *«дзе кажны мастак будзе мець магчымасць выставіць свой новы твор»*¹⁶. Аднак гэтым планам не было наканавана спраўдзіцца.

БАРАНАВІЧЫ

2 жніўня 1942 г. у залах 7-й беларускай школы ў Баранавічах адкрылася першая гарадская выстава народнай творчасці¹⁷. Экспанаваліся вырабы сялянаў: ручнікі, паясы, абрусы, тканіны, вышытыя традыцыйнымі ўзорамі. Выставу наведала больш за 5.000 чалавек, яна атрымала станоўчы водгук у прэсе: *«Дарма, што гэта была першая спроба, выстаўка была вельмі ўдалай і зрабіла на наведвальнікаў глыбокае ўражаньне»*¹⁸.

Апрача народнага мастацтва на выставе былі паказаныя творы прафесіяналаў — М. Сеўрука,

А. Шымановіча ды інш., а таксама нясмелыя работы мастакоў-самавукаў. Гэта была папраўдзе комплексная выстава, дзе, як адзначаў карэспандэнт сталічнае газеты, *«дэманстравалася ўсё — ад дзедаўскага лапця — да мікромэтра, які сяненья вырабляюць у Клецку вучні тэхнічнае школы»*¹⁹.

25 снежня 1943 г. адкрылася выстава мастакоў Баранавічаў. На ёй былі прадстаўленыя творы А. Шымановіча, Казака, Максімцава, Мальца, Раздзялоўскай ды інш.²⁰.

Беларускае культурнае згуртаванне ўвесну 1944 г. запланавала на канец лета выставу выяўленчага мастацтва Баранавіцкай акругі. Прапаноўвалася да 1 жніўня дасылаць свае творы не толькі мастакам-прафесіяналам, але і самавукам, а гэтаксама архітэктарам, разьбярам, ткачам. Адкрыццё выставы было прызначанае на 15 жніўня²¹. Але на той час у Баранавічы ўжо вярнулася савецкая ўлада.

Не адбылася, відаць, і выстава найлепшых работ гадаванцаў баранавіцкай мастацкай школы, якую ў чэрвені 1944 г. рыхтавала кіраўніцтва навучальнай установы на чале з дырэктарам Луцкевічам²².

СЛОНІМ

У жніўні 1942 г. у Слоніме прайшла выстава мясцовага рамяства. Яна заняла дзесяць залаў трохпавярховага будынку Беларускага народнага дому і дэманстравала дасягненні слонімскіх рамеснікаў за мінулы год. Апрача рамесных вырабаў тут экспанаваліся 40 карцінаў і малюнкаў розных мастакоў²³.

5 сакавіка 1944 г. у Слоніме адкрылася першая гарадская вы-

става мастакоў²⁴. Яе арганізавала Беларускае культурнае згуртаванне. Узялі ўдзел 10 аўтараў: Клаўдыя Хруцкая, Аркадзь Бенікаў, Рыгор Чарнышоў, Юры Любанскі, Грудкоўскі, Ніна Калюцік-Шташэўская, Ніна Жыткевіч, Фэлікс Засадскі, Наўленка, 13-гадовы скульптар Валянцін Філіповіч выставіў шэсць дасканалых маляўніцкіх алоўкам. Агулам увазе гледача было прапанавана 76 карцінаў, з іх 15 графічных работ і адна вышыванка «Жніво», 6 работ скульптараў-самавукаў. За некалькі першых дзён выставу наведвала амаль тысяча чалавек, яна мела доўжыцца да 12 красавіка (на гэты дзень было запланаванае адкрыццё пасмяротнай выставы мастака Антона Карніцага)²⁵.

ЗАЎВАГІ

- ¹ Беларуская Газэта. 1943. 28 студзеня.
- ² Беларуская Газэта. 1943. 10 лютага.
- ³ Б. Д. Гэтага мы ня бачылі... // Беларуская Газэта. 1942. 17 кастрычніка.
- ⁴ У. К. На выстаўцы «Нямеччына» // Беларуская Газэта. 1942. 28 кастрычніка; параўн.: Михайлов В. Хранить вечно! // Советская Белоруссия. 2004. 15 июня.
- ⁵ Улад. Адкрыццё Беларускай мастацкай выстаўкі ў Народным ДOME ў Менску // Беларуская Газэта. 1942. 20 лютага.
- ⁶ Vystauka plastyčnaha mastactva u Miensku // Раница. 1942. № 8; Унікалі выстаўкі plastyčnaha mastactva // Раница. 1942. № 13.
- ⁷ НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 423, а. 31
- ⁸ М. Б. Другая мастацкая выстаўка // Беларуская Газэта. 1942. 11 кастрычніка.
- ⁹ А. Вітаем цябе, Вільня! (ад нашага спецыяльнага карэспандэнта) // За Праўду. 1944. 16 красавіка.
- ¹⁰ Ул. К. Мастацтва народу (на адкрыццё 2-ога мастацкага выстаўкі ў Менску) // Беларуская Газэта. 1942. 15 кастрычніка.
- ¹¹ М. Б. Перамога мастацтва // Беларуская Газэта. 1942. 6 лістапада.

Другую выставу мастакоў Слоніму, як і першую, зладзіла Беларускае культурнае згуртаванне. Экспазіцыя адкрылася 14 траўня 1944 г. і была даступная для агляду два тыдні. У ёй узялі ўдзел 7 мастакоў, як прафесіяналы, гэтак і аматары: К. Хруцкая, Ю. Любанскі, А. Паўленка, Ф. Засадскі, А. Гайдук; свае работы выставілі два мастакі, што ўцяклі з занятай саветамі Смаленшчыны, — А. Бенікаў і Р. Чарнышоў. Усяго на выставе дэманстравалася 71 маляўніцкая пераважна пейзажы²⁶.

2 красавіка 1944 г. адкрылася выстава, на якой было рэпрэзентаванае майстэрства ткацтва Слонімскай акругі. Свае найлепшыя вырабы паказалі сялянкі з вёсак Казлоўшчына, Азярніцы,

Мідвінавічы, Пляшкі, Парэчча, Хадзевічы. Была прадманстраваная толькі частка багатай ткацкай спадчыны Слонімскай акругі. «Ваенны час, — адзначаў карэспандэнт, — не дазваляе шырэй і больш поўна разгарнуцца выстаўцы»²⁷.

9 красавіка 1944 г. адкрылася выстава-продаж вышыванак, пра ладжанне якой парупілася Беларускае культурнае згуртаванне. Вылучаліся вышываныя кашулі работы Алеся Асіпчыка. Вялікае зацікаўленне выклікала экспазіцыя з боку немцаў²⁸.

На другую палову 1944 г. была запланаваная чарговая выстава мастакоў Слонімскай акругі, якая ўжо не магла адбыцца дзеля змены ўлады ў краі.

¹² Пераканайцеся // Беларуская Газэта. 1942. 6 верасня.

¹³ Адчыненне выстаўкі народнага мастацтва // Беларуская Газэта. 1942. 13 верасня.

¹⁴ Багушэвіч Н. Тое, што захавалася // Беларуская Газэта. 1942. 17 верасня.

¹⁵ Перасоўная выстаўка абразоў менскіх мастакоў (тыдзень Беларускае культуры у Менскай акрузе) // Беларуская Газэта. 1944. 7 чэрвеня.

¹⁶ 3 культурнага жыцця сталіцы // За Праўду. 1944. 18 чэрвеня.

¹⁷ Спачатку мясцовыя акруговыя камітэты Беларускай народнай самапомачы планавалі адкрыць выставу на першую гадавіну «vuzvalehnia piatmieskaj armijaj Bielarusi ad balšavikou» (Раница. 1942. № 20).

¹⁸ Выстаўка народнае творчасці // Беларуская Газэта. 1942. 9 жніўня.

¹⁹ Залуцкі М. Тры дні ў Баранавічах: жыццё, народжанае на руінах вайны (ад нашага спецыяльнага карэспандэнта) // Беларуская Газэта. 1942. 10 верасня.

²⁰ Раница. 1944. № 3.

²¹ Мастакі Баранавіцкае і іншых акругаў Беларусі // Пагоня. 1944. 27 траўня.

²² М. Я. Мастацкая школа рыхтуе выстаўку // За Праўду. 1944. 29 чэрвеня.

²³ Раница. 1942. № 36.

²⁴ Трэба меркаваць, што рыхтавалася яна з восні 1943 г. (паводле: Праект выстаўкі выяўленчага мастацтва ў Слоніме // Беларуская Газэта. 1943. 27 лістапада).

²⁵ На выстаўцы слоніmsкіх мастакоў // Пагоня. 1944. 18 сакавіка; С. Х. Мастацкая выстаўка ў Слоніме: адкрыццё выстаўкі // Слоніmsкі Кур'ер. 1944. 21 сакавіка; Горэнько А. Выстаўка слоніmsкіх мастакоў: крытычны агляд // Слоніmsкая Газэта. 1944. 25 красавіка.

²⁶ Другая выстаўка працаў слоніmsкіх мастакоў у 1944 г. // Слоніmsкая Газэта. 1944. 23 траўня.

²⁷ Раница. 1944. № 20.

²⁸ Выстаўка вышыванак // Слоніmsкая Газэта. 1944. 25 красавіка.

²⁹ Мастацкае жыццё ў Слоніме // Раница. 1944. № 3.

Пачаткі кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага

Артыкул другі

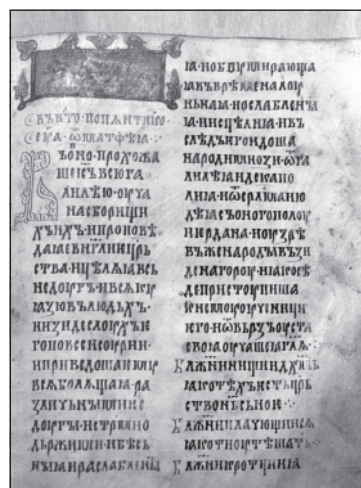
У «Спадчыне» № 5—6 (150) за 2002 г. быў надрукаваны артыкул М. Нікалаева «Пачаткі кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага». Прапануем увазе чытачоў працяг гэтага артыкулу, у якім зроблена спроба аналізу кніжнасці наступнага гістарычнага перыяду — эпохі Гедыміна і Альгерда. Праца напісаная двума аўтарамі — супрацоўнікамі Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбурзе Міколам Нікалаевым і Валерыем Антонавым.

Зразумела, смутная і крывавае пераходная эпоха Міндоўга—Войшалка была маласпрыяльнай для захавання існуючых альбо ўзнікнення новых помнікаў культуры. Таму наўрад ці мае рацыю В. Насевіч, калі кажа аб «бясспрэчным дамінаванні» Русі над Літвой у культурнай сферы ў другой палове XIII ст.¹ Культурнае дамінаванне мае перадумовай, па-першае, пэўную нутраную сілу, перакананасць, калі хочаце, агрэсіўнасць паноўнай культуры, па-другое, адзіную прастору культурнага ўзаемадзеяння, якая забяспечваецца найперш адзінствам дзяржаўнай улады і тэрыторыі. У XIII ст. нічога такога, вядома ж, яшчэ не было. Разрозненыя беларускія гарады пад заўсёднай пагрозай мангольскага ці галіцкага нашэсця маглі думаць толькі пра ратаванне рэшткаў старога культуры. Практычна адзінае паведамленне наконт кніг гэтага часу змешчана ў Галіцка-Валынскім летапісе, дзе апісваецца, як князь Уладзімір Васількавіч заснаваў «многія горады», у Камянцы паставіў царкву Дабравешчанна Багародзіцы і

«положи» ў ёй апракасныя (г. зн. з тэкстам у паслядоўнасці прыбогаслужэнні) Евангелле і Апостал, а таксама Парэміянік (богаслужбовыя тэксты Старога Завету) і трохі загадкавы «сборник отца своего». У Брэсце «постави ж церков святого Петра, и еуагелие да опракос оковано сребром... туто положи», і ў Бельску «поустрои церков иконами и книгами»². Звесткі, безумоўна, выключна каштоўныя, але ў тым і справа, што іх у большай меры трэба залічыць да культуры, так бы кажучы, «антылітоўскай» — усе гэтыя гарады будаваліся ці ўзмацняліся ў 1270—1280-я гг. на паўночных крэсах Галіцка-Валынскай дзяржавы якраз супроць літоўскіх нападаў.

Да гэтага ж класу з'яваў трэба аднесці і факты вядзення пінскіх летапісных запісаў альбо нават стварэння найпазнейшай, пятай, рэдакцыі Галіцка-Валынскага летапісу (1292) дзесьці ў Пінскай зямлі, верагодна, у самім Пінску³. Апошняя гіпотэза грунтуецца, мяркуючы па ўсім, толькі на ўпамінанні пінскіх князёў у апі-

санні паходу на Літву пад 1274 г. («идоша же с ними князи Пиньские и Туровские»⁴), што наўрад ці можа лічыцца пераканальным довадам. Па праўдзе кажучы, яшчэ ў XIX ст. М. Каяловіч упэўнена пісаў, што «рускія ўцекачы ад татарскіх гвалтаў зносілі з сабой у Літву сярод сваёй маёмасці і кнігі, у тым ліку невялікую колькасць летапісаў, і, у кожным выпадку, прыносілі ў Літву ўмельства і звычку да пісання летапісаў і чытання іх»⁵. Няясна, чаму вучоны зрабіў гэтую выснову, — у крыніцах няма звестак пра падобных уцекачоў, ратаванне імі помнікаў кніжнасці і да т. п., але тут не варта чапляцца да шанюўнага гісторыка: такое цалкам магло быць. Важна іншае — усе гэтыя факты і гіпотэзы адназначна паказваюць на тое, што ў эпоху набліжэння заняпаду Галіцка-Валынскага кня-

Полацкае Евангелле XII ст.

Лаўрышаўскае Евангелле – поўны апракас (лекцыянар), Кракаў, бібліятэка імя Чартарыйскіх. Пачатак – першая палова XIV ст. Выява арханёла Міхаіла на першай старонцы рукапісу. Абапал – укладныя надпісы.

ства на нейкі момант адбылося ўзмацненне культурнага ўплыву яго паўночнай перыферыі, ад Бельска да Пінска, г. зн. тых земляў, якія неўзабаве ўвойдуць у склад ВКЛ. Ужо фармуецца фонд кніжных помнікаў, з якім Вялікае Княства ўступіць у перыяд свайго аформленага і стабільнага існавання. Пэўную ролю адыгралі ў гэтым і сувязі з Паўночна-Усходняй Руссю.

Ад канца стагоддзя да нас дайшлі два помнікі, адносна якіх можна дапусціць магчымасць іх пабытвання на землях ВКЛ у даволі ранні час. Евангелле 1270 г. (яно ж Евангелле Латыша, Сіманнаўскае, Гарадзецкае)⁶ уяўляе сабой ілюмінаваны апракас, дзе акрамя традыцыйных мініятураў з выявамі евангелістаў маецца рэдкая ў кніжным мастацтве гэтага перыяду выява св. Сімона — патрона заказчыка кнігі. Кодэкс

мае чатыры запісы і паметы перапісчыка Георгія⁷; выхадны запіс, датаваны 23 сакавіка 6778 (1270) г., у прыватнасці, кажа: «Писах же книги сия аз, Гюрги, сын попов, глаголемаго Лотыша с Городища, стяжаниемъ Симона черныца от святого Георгия, собе на спасение и всем крестияном на утеху»⁸. Кнізе нязменна прыпісваецца наўгародскае паходжанне (здаецца, толькі В. Ластоўскі знаходзіў у яе мове некаторыя віцебскія асаблівасці⁹); па ніжніх палях яе першых аркушаў ідзе пазнейшы ўладальніцкі (ці, больш дакладна, укладны) запіс скорапісам XVI ст.: «А си книга глаголима еуангелия на престолное Василя Слеповронскаго», і далей, пасля выскрабенага месца, дата: «1555 месяца июня двацат третего дня»¹⁰. Як адзначалася ў літаратуры, і летапізнне ад Нараджэння Хрыстовага, і характар графікі і мовы (канчаток *-ия* ў назоўным склоне: *еуангелия*) сведчаць пра бытаванне рукапісу «дзесьці на тэрыторыі сучаснай Украіны ці Беларусі»¹¹. Варта заўважыць таксама, што адзіны ўкладны запіс з'явіўся амаль праз трыста гадоў пасля выхаднога. Гэта сведчыць пра рэдкія выпадкі змены ўладальнікаў рукапісу і, ускосна, пра адносна доўгі тэрмін яго бытвання ў ВКЛ.

Другі падобны прыклад з яшчэ больш складанай і блытанай гісторыяй (і гістарыяграфіяй) — Псалтыр з дадаткам 1296 г.¹². Гэта буйны кодэкс у 338 аркушаў, з вялізным выхадным запісам пісца Захарыі¹³, які жыў дзесьці «на Волочце» і прафесійна, ледзь не з дзіцячых гадоў («из детьска обычая»), займаўся перапісваннем кніг.

У навуковай літаратуры Псалтыр 1296 г. вядомы ад пачатку XIX ст. У 1896 г. Я. Карскі асцярожна дапусціў: «Па ўсёй верагоднасці, перапісчык... калісьці жыў у межах Заходняй Русі», а крыху пазней адзначыў, што ў мове помніка «сустрэкаюцца некаторыя тыповыя заходнерускія рысы... але ёсць і рысы наўгародскія...»¹⁴. Аднак ужо ў 1910-я гг. было ўстаноўлена (а ў нядаўні час падтрымана і развіта ў працах Л. Сталяровой), што апошнія два аркушы кодэксу з запісам Захарыі «першапачаткова не належалі да асноўнай часткі Псалтыра, а былі ўстаўлены ў яго пазней», а асноўная частка атрыбуецца паводле малітоўнага і ўкладнога запісаў на папярэднім аркушы з імем пскоўскага баярына Кюра Канстанцінавіча, які вядомы па летапісах (загінуў у 1343 г.). Гэтым перыядам, такім чынам, і трэба датаваць увесь Псалтыр, акрамя двух аркушаў Захарыі¹⁵, і, такім чынам, менавіта да пскоўскага рукапісу сярэдзіны XIV ст. адносяцца ўсе заўвагі наконт яго мовы і паходжання. Урэшце, такая выснова не выклікала агульнага прызнання. Яе ў сутнасці праігнаравалі аўтары Зводнага каталогу славяна-рускіх рукапісных кніг XI—XIII стст., не прыняў М. Розаў¹⁶, а М. Шчэпкіна катэгарычна заявіла, што ўсе запісы кодэксу выкананы «почыркам таго ж перапісчыка»¹⁷. Вырашэнне пытання ляжыць у галіне палеаграфіі; але нейкія, хоць даволі слабыя, заходнерускія магчыма знайсці і ў тэксце запісу Захарыі — як, напрыклад, напісанне *погынет* («венец цесарев скоро истлеет и сам погынет»¹⁸), больш блізкае да перакладаў Псалтыра ў ВКЛ, чым да агульнарускай традыцыі¹⁹. Канечне, моў-

Лаўрышаўскае Евангелле. Выявы евангелістаў Іаана й Лукі.

ныя асаблівасці могуць адлюстроўваць паходжанне самога перапісчыка, а не рукапісу.

Вось, бадай, і ўсе канкрэтныя факты і помнікі кніжна-пісьмовай культуры, што існавалі ў межах літоўскіх заваяванняў да таго моманту, калі вялікакняскі сталец заняў Гедымін, які паклаў пачатак новай і, галоўнае, адзінай дынастыі Літвы²⁰. Амаль бесперапынны перыяд панавання Гедыміна

(1316—1341) і яго трэцяга сына Альгерда (1345—1377) стаўся перыядам напружаных пошукаў новай дзяржавай культурнай самаідэнтыфікацыі — і ўнутры сябе, і ў стасунках з навакольным светам. Гэтыя пошукі, што даходзілі часам да сутаргавых кіданняў, прымалі, натуральна, форму выбару рэлігіі — выбару паміж праваслаўнай і рымскай царквой. Прычым сам рэлігійны пачатак доўга заставаўся выключна ў плане формы, нейкай фармавальнай мадэлі — гэта якраз з тых выпадкаў, пра якія казаў П. Мілюкоў, калі рэлігія «ацэньвалася не згодна з унутраным сваім значэннем, а як сімвал грамадскай адасобленасці насельніцтва, што яе вызнавала»²¹. Толькі ў нашым выпадку трэба дадаць: і адасобленасці дзяржаўнай. Скажам, забягаючы наперад: задача гэтая ў поўным аб'ёме выканана не была — на Літве не знайшлося палітыка, роўнага Уладзіміру Святому. Пры канцы XIV ст. краіна стала аб'ектам барацьбы абедзвюх цэркваў, якая завяршылася (да часу, зразумела) своеасаблівым падзелам сфераў уплыву. Усё гэта мела вельмі сур'ёзныя наступствы, і культурныя таксама.

Звычайна падаюць справу такім чынам, што Гедымін нібыта больш сімпатызаваў каталікам, у той час як Альгерд схіляўся да праваслаўя, і каб не ягоная смерць, то... і г. д. Слушнасьць тут ёсць, хоць рэальная карціна выглядае больш супярэчліва. Сапраўды, у перапісцы Гедыміна не раз упамінаецца пра касцёлы ў Вільні й Наваградку, якія ён будаваў альбо пасля войнаў адбудоваў²². Але з самым пачаткам княжання Гедыміна супадае і небывалая да таго падзея ў гісторыі

праваслаўнае царквы — у 1316 ці 1317 г. канстанцінопальскі патрыярх Іаан Гліка ставіць асобнага мітрапаліта для Літвы. Мітрапаліт Феафіл прыязджае ў Літву і размяшчае сваю катэдру ў Наваградку. Першы раз мітраполія праіснуе нядоўга, да смерці Феафіла (мусіць, у 1330 г.); паводле думкі некаторых гісторыкаў, яна не была скасавана, а проста «не змяшчалася» ў складанай гульні канстанцінопальскай палітыкі. У далейшым Альгерд адноўвіць барацьбу за мітраполію і паспрабуе захапіць нават кіеўскую катэдру, але ўся бурная гісторыя яго стаўленікаў — мітрапалітаў Феадарыта і Рамана — не можа засланіць той факт, што мітрапаліт у Наваградку не мог з'явіцца без згоды Гедыміна, а хутчэй за ўсё, і пастаўлены быў на яго патрабаванне. З іншага гледзішча, Альгерд быццам і сапраўды быў блізка да рускай царквы. Абедзве яго жаніцьбы на праваслаўных рускіх князёўнах, знаходжанне пры другой яго жонцы, Уляне Цвярской, у якасці духоўніка, самога кіева-пачэрскага архімандрыта склалі яму трывалую рэпутацыю абаронцы праваслаўя²³. Хроніка Быхаўца (XVI ст.) пераконвае, што Альгерд ахрысціўся яшчэ ў маладосці²⁴, хоць тут жа апавядае, як ён пасадыў за ваяводу ў Вільні каталіка Пятра Гаштольда, які адразу прывёў «z Lachow 14 mnichow franciszkan, u zalozy klasztor Matki Bozowej...»²⁵. Альгерду належаць і такія сумніўныя, з праваслаўнага гледзішча, подзвігі, як расправа з «трыма літоўскімі пакутнікамі» (1347) і пакаранне смерцю 500 віленскіх мяшчанаў за забойства сямі францысканцаў. Думаем, лепшыя аўтарытэты ў гэтым пытанні — самі царкоўныя ўлады. І ў

Канстанцінопалі, і ў Маскве, з якімі Альгерд часта знаходзіўся ў вострых канфліктах, яго шмат лаялі і бязбожным, і паганым, і вогнепаклоннікам, аднак ні разу не паўставала пытанне аб яго царкоўным асуджэнні, адлучэнні, нарэшце. Немагчымая, калі б Альгерд быў хрысціянінам, была б і кананізацыя — пры яго жыцці, у 1374 г.! — пакараных на яго загад «трох пакутнікаў». Але для Альгерда, як і для яго бацькі, язычніцтва ўжо не натуральны светапогляд племяннога грамадства, а хутчэй палітычная маска, спосаб уплыву і адначасова захавання «свабоды рук». Адсюль і своеасабліва талерантнасць, вядома, у паняццях XIV ст., калі для аховы чужога культу можна дэманстравалі адправіць на той свет паўтысячы суайчыннікаў²⁶. І калі язычнік Гедымін будзе каталіцкія храмы ў Вільні і Наваградку, а язычнік Альгерд — праваслаўныя ў Віцебску²⁷, гэтак язычніцтва, як неба ад зямлі, далёка ад язычніцтва Віцены, які ўсяго за 20 гадоў да таго, захапіўшы падчас нападу на Польшчу мноства царкоўных адзенняў і пасудзін, загадаў, паводле слоў храніста, у знак пагарды «ўжываць іх кашчунным чынам»²⁸.

Да эпохі Гедыміна і Альгерда належыць і першы бясспрэчны кніжны помнік ВКЛ — вялікае ілюмінаванае напастольнае Евангелле, Лаўрышаўскае²⁹, з'яўленне якога ў Наваградку, цэнтры праваслаўнае Літвы, звязана, верагодна, з дзейнасцю мітрапаліта Феафіла і наваградскага князя Карыята Міхаіла, сына Гедыміна. Кніга датуецца пачаткам ці першай паловай XIV ст. і знаходзіцца ў Бібліятэцы імя Чартарыйскіх у Кракаве³⁰. Адносна

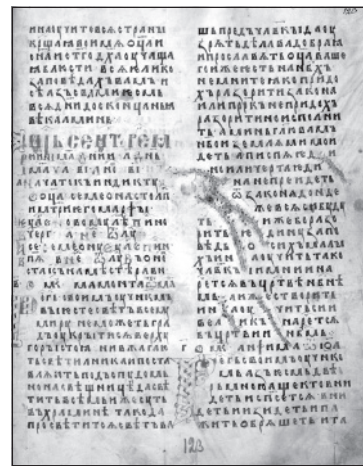
асабліва сярэдняй мовы і арфаграфіі помніку існуюць розныя погляды: аўтары пачатку XX ст. згодна бачылі ў іх рысы ўласна крыўскія, з Паўночна-Усходняй Беларусі, у найноўшай жа літаратуры найперш падкрэсліваюцца яго паўднёварускія карані³¹.

Гісторыя рукапісу, і ў параўнальна нядарна перыяд, досыць цяжкая. Час і абставіны, пры якіх ён апынуўся ў Чартарыйскіх, невядомыя. У 1842 г. акадэмік А. Вастокаў зрабіў першае навуковае апісанне Лаўрышаўскага Евангелля, апублікаваў шэраг прыпісак на ім і зазначыў: «...Евангелле разам з Пулаўскай бібліятэкай кн. Чартарыйскага перавезена ў С.-Пецябург і знаходзіцца цяпер у імператарскай Публічнай бібліятэцы»³². Частка Пулаўскай бібліятэкі, сапраўды, увайшла ў 1833 г. у склад фондаў Публічнай бібліятэкі ў Пецябурзе³³, але ніякіх іншых звестак пра паступленне настолькі рэдкага помніку няма, і самой кнігі ў Рукапісным аддзяленні бібліятэкі, здаецца, ніколі не было. Мажліва, яна знікла разам з тымі рукапісамі і старадрукамі, адсутнасць якіх выявіла «бутурлінская» рэвізія 1843—1844 гг. (што і стала, дарэчы, прычынай адстаўкі Вастокава)³⁴. Ва ўсялякім разе, у 1882 г. рукапіс ужо ў Кракаве, на сённяшнім месцы захавання³⁵.

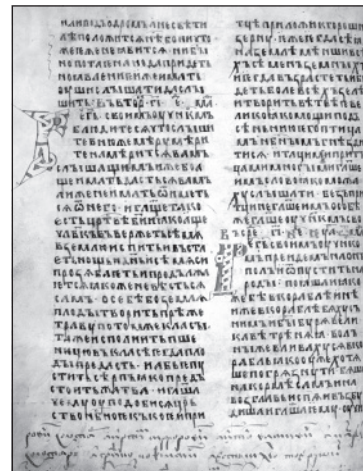
Лаўрышаўскае Евангелле ўяўляе тып гэтак звананага поўнага апракаса (лекцыянара), г. зн. змяшчае богаслужбовыя евангельскія чытанні на кожны дзень году, апроч шасці тыдняў Вялікага посту, для якіх прыводзяцца толькі суботнія і нядзельныя тэксты. Кніга складаецца з дзвюх частак. Першая ўключае чытанні ў парадку літургічнага году — ад

Вялікадня да Вялікае суботы — і займае с. 3—320 рукапісу (на с. 1 і 2 знаходзяцца мініятуры). Другая частка значна меншая: с. 320—366. Тут змешчаны чытанні (альбо паказанні на адпаведныя месцы ў першай, асноўнай частцы) па днях каляндарнага вераснёвага году — ад 1 верасня да 29 жніўня (аркушы з тэкстамі на 30 і 31 жніўня не захаваліся).

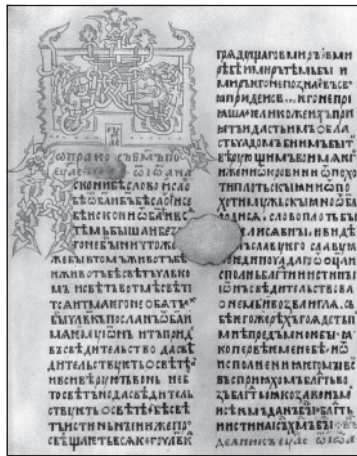
Увогуле, поўны апракас — самая пашыраная разнавіднасць евангельскіх рукапісаў сярод стараславянскіх і рускіх кнігаў X—

Полацкае Евангелле XIV ст. Расейскай нацыянальнай бібліятэкі ў Санкт-Пецябурзе.

XIII стст. Але мастацкая аздоба Лаўрышаўскага кодэксу робіць больш складанае ўражанне і ў некаторых сваіх тэндэнцыях нават процістаіць мастацтву кнігі дамангольскай эпохі. Рукапіс мае 18 мініятураў; пры пачатку працы іх меркавалася большая колькасць, для чаго было пакінута свабоднае месца. Маскоўская даследніца Л. Яўсеева, якая правяла скрупулёзны аналіз і рэканструкцыю працы мініятурыста, прыйшла да высновы, што паказ евангельскіх сюжэтаў узыходзіць да візантыйскага мастацтва, хоць «прыёмы іх выканання вельмі спрощаныя... Групоўка трохі выцягнутых фігураў у мініятурах Лаўрышаўскага Евангелля, агульная разрэджанасць кампазіцыяў, а таксама дынаміка і маштабнасць сцэнаў захоўваюць асаблівасці камінаўскіх манументальных ансамбляў, як мы іх бачым у мазаіках XII ст. на Сіцыліі»³⁶. Аднак пры гэтым адзначаецца: «Тэхніка мініятураў Лаўрышаўскага лекцыянару ўяўляе пераважна контурны малюнак пяром», што падобна да тэхнікі найдаўнейшых заходніх іканаграфічных узораў X—XIII стст. — у эльзаскай кнізе апошняй чвэрці XII ст., Вольфэнбютэльскіх аркушах каля 1230 г. і інш.³⁷ Такая даволі нечаканая арыентацыя на заходнеўрапейскія ўзоры выразна сведчыць пра пачатак нейкага культурнага павароту, аслабленне аўтарытэту старажытнарускіх і візантыйскіх стэрэатыпаў, пошукі новых вобразаў і сродкаў выяўлення. Натуральна, гэта яшчэ не быў і не мог быць разрыў са старажытнаруускай традыцыяй — нясмелыя прыкметы культурнай самастойнасці Літоўскай Русі спарадзіліся, вядома, не ўздымам спецыфічнай

Друцкае Евангелле-апракас, XIV ст., пазней укладзенае ў віленскую царкву Уваскрэсення Хрыстовага.

заходнерускай культуры, а, наадварот, найцяжэйшым крызісам усёй рускай культуры і ментальнасці. У такіх выпадках радасць вызвалення непарыўна пераплятаецца з настальгіяй па страчанай супольнасці, адкінутае старое зноў пачынае прыцягваць да сябе і набываць каштоўнасць, а тое, што гэта ўжо каштоўнасць не жывога жыцця, а антыкварыяту, усведамляецца часам праз шмат дзесяцігоддзяў ці стагоддзяў. І таму характэрна, што ў малюнках Лаўрышаўскага Евангелля мы адначасова бачым відавочныя сувязі з паўночнарускім мастацтвам, як, напрыклад, у мініятурах, што ілюструе «прытчу аб слодычы гэтага свету»: чалавек на дрэве, якое вырастае з пашчы пачвары і якое грызуць белая і чорная мышы, сімвалы дня і ночы. Вельмі падобная па сюжэце выява змешчана на гэтак званых Васілеўскіх варотах 1336 г. — медных царскіх варотах наўгародскага Сафійскага сабору³⁸.

Калі пра мастацкія асаблівасці рукапісу мы гаворым з вялікай асцярогай, падкрэсліваючы, што гутарка можа ісці толькі пра са-

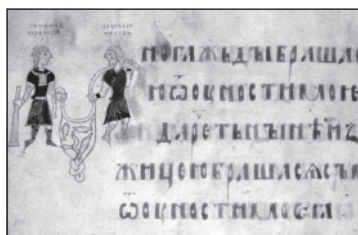
мыя раннія стадыі працэсу культурнай дывергенцыі, то палітычны складнік выяўлены тут зусім адкрыта. Як сказана вышэй, Лаўрышаўскае Евангелле — першы кніжны помнік літоўскай дзяржаўнасці. Пачынае кнігу выдатная выява арханёла Міхаіла — апекуна вялікакняскай улады. Адна з прыпісак на кнізе сведчыць пра пабудову праз нейкага Юрыя Ваўковіча царквы і алтара св. Мікалая «повеленьемь благовернаго і христороубиваго князя великого Михаила Кедиминовича» у 1329 г.³⁹ Сам Юры Ваўковіч, ужо зыходзячы з наяўнасці фамільнага імя, наўрад ці быў сучаснікам Гедыміна. Запіс, верагодна, зроблены не раней XV ст. і мае на ўвазе якую-небудзь новую адбудову тае царквы. Тым не менш яго тэкст дазваляе меркаваць, што яшчэ пры жыцці Гедыміна яго сын Карыят Міхаіл, які атрымаў ад бацькі наваградскі сталец, быў сур'ёзным прэтэндэнтам на вялікае княжанне і абпіраўся пры гэтым на сваіх праваслаўных падданных. Прыпіскі на першай старонцы, якраз вакол выявы арханёла, паказваюць, што сярод укладчыкаў у Лаўрышаўскі манастыр былі праваслаўныя літоўскія князі — «великий князь Дмитрий Олгирдовичь», г. зн. альбо другі сын Альгерда Дзмітрый Бранскі, які загінуў у бітве на Ворскле ў 1399 г., альбо, больш верагодна, трэці сын ад другога шлюбу Карыбут Дзмітрый, а таксама ўнук Альгерда Аляксандр (Алелька) Уладзіміравіч, з 1440 г. князь кіеўскі, і невядомы князь Андрэй (?) Барысавіч, імя якога на краі старонкі практычна не чытаецца⁴⁰.

Усяго кодэкс уключае 14 укладных запісаў; дзевяць з іх змяшчаюць непасрэдныя ўказанні на

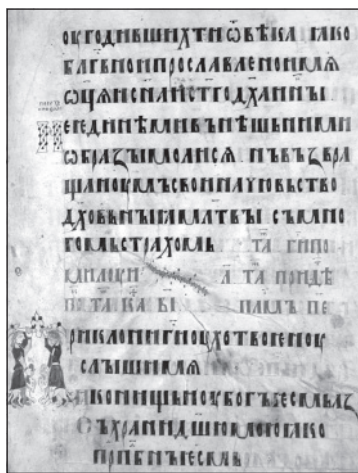
Лаўрышаўскі манастыр як на адрасата ўкладу; астатнія пяць альбо паводле зместу і сэнсу таксама маюць дачыненне да Наваградскай зямлі, альбо значна пашкоджаныя (як названыя запісы князёў Дзмітрыя Альгердавіча і Андрэя Барысавіча). Такое досыць рэдкае геаграфічнае адзінства запісаў сведчыць на карысць наваградскага паходжання кнігі і, адпаведна, на карысць сувязі яе стварэння з узнікненнем наваградскай мітрапаліцкай катэдры. Гэтану нікольнікі не супярэчаць вядомыя ў літаратуры асобныя паўднёварускія рысы тэксту⁴¹, таму што, як мы ўжо бачылі, раёны Заходняй і Паўднёвай Беларусі знаходзіліся ў гэты час пад значным культурным уплывам Галіцкай Русі, істотна мацнейшым, чым сувязі з Полацкам ці Смаленскам.

Да кніг, што так ці інакш звязаныя з Літоўскай мітраполіяй, можна залічыць Евангелле-апракас сярэдзіны XIV ст. з Расейскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве⁴². Яно перапісана добра выпрацаваным паўуставам некалькімі почыркамі, мае дзве мініятуры з выявамі евангелістаў Іаана (уклейка перад арк. 1) і Мацея (арк. 37 адв.). Мініятуры рознага фармату (Іаан значна меншы, уклеены), але па прыёмах пісьма яны падобныя. Праўда, мініятура з выявай Іаана (з подпісам: «п(и)саль Микита рукою гр(е)шною»⁴³) значна папсаваная — частка фону, стол, пюпітар евангеліста запісаны зялёнай фарбай. Можа, майстар сам хацеў перапісаць, падправіць мініятуру і не закончыў працу. Мініятуры (асабліва Мацея) напісаны шырока, шчыльным слоём фарбаў, з вялікай колькасцю бялілаў; формы масіўныя; адзенне, вэлюм выпісаны цяжка,

матэрыяльна. Прыёмы пісьма (асабліва ў адзенні) блізкія да фрэскі. Стыль мініятураў пры падабенстве многіх рысаў з наўгародскім жывапісам мае таксама і шэраг адрозненняў ад яго — манера класці прабелы, характар размяшчэння складак адзення, згушчаны і цяжкаваты жывапісны строй і інш.⁴⁴. Сярод сюжэтных матываў часта сустракаецца крылаты сабака — сенамурф (арк. 92 адв., 109 адв., 158 адв., 187 адв.), нярэдка выявы галавы чалавека (маскароны), выкананыя не простым контурам, а жывапісна, з прымяненнем святлацені, якая перададзена тут зялёным колерам (арк. 18, 33, 136 адв.). Кнігі ўпрыгожаны арнаментамі: жгутавым,

Псалтыр Ульяны і Глеба Смаленскіх 1431 г. з Расейскай нацыянальнай бібліятэкі. Дыялог двух рыбакоў, якія разам з поўнай сеткай рыбы ўтвараюць ініцыял «М». («Потяни корвин сын — сам еси таков»).

раменным пляценнем, радзей сустракаюцца спрошчаныя старавізантыйскія кампазіцыі. Арнаменты выканалі, верагодна, два майстры. Галоўны намалёваў большасць аздобы. Яго асноўныя колеры — бледна-зялёны і маркоўны, у кампазіцыі цяжкаватыя формы, часам блізкія да раманскай скульптуры. Другі майстар розніўся графічнасцю сваёй манеры. Праца некалькіх перапісчыкаў і некалькіх мастакоў сведчыць пра вытворчасць кнігі ў вялікай майстэрні, якой мог быць скрыпторый літоўскіх мітрапалітаў.

Трохі інакш аздоблена гэтак званае Евангелле з Каўрова — поўны апракас XIV ст. са збораў Пушкінскага Дому⁴⁵. На першым аркушы тут толькі накід сцэны з 12 апосталамі, а загалова мініятура — выява Іаана Багаслова, які на востраве Патмас нагаворвае свяшчэнны тэкст свайму вучню Прохару, — змешчана на адгорце першага аркушы. У мове помніку выразна прысутнічаюць агульныя заходнерускія рысы, таму некаторыя аўтары бачаць тут украінскае паходжанне. Аднак памянёны ў старэйшай (канец XIV ст.) прыпісцы на кнізе Святы Спас на востраве⁴⁶ досыць пераканальна ўказвае на адзін з храмаў вядомага Полацкага Прадцечанскага «на востраве» манастыра і, значыць, на бытаванне там гэтай кнігі ў XIV ст.

Важным помнікам, які паказвае шлях перамяшчэння кніг з правінцыі ў сталіцу, ёсць Друцкае Евангелле-апракас⁴⁷. Перапісана яно было на загад князя Васіля Міхайлавіча і княгіні Васілісы для друцкае царквы Багародзіцы ў XIV ст. Праз сто гадоў («пры великом кн(я)зи Казимире королевичи, перваг(о) году кн(я)женья

ег(о)», як сказана ў прыпісцы⁴⁸⁾ Друцкі кодэкс быў укладзены ў віленскую царкву Уваскрэсення Хрыстовага. Як кніга апынулася ва ўкладчыка — віленскага месціча «раба Божлага Конана», — невядома. Нельга выключыць, што ён зрабіў уклад з ведама друцкіх князёў, — бо тады ўкладная прыпіска пра значны княскі дар для Багародзіцкае царквы («село Моравьиничи и съ людьми и со всеми пошлинами, и с медовою данью, и съ селищи и с пожнями»⁴⁹⁾) траціла сувязь з друцкай маёмасцю, што патэнцыйна аблягчала яе перадазел.

Мы закранулі толькі чатыры помнікі эпохі Гедыміна і Альгерда — шмат якія з іх, падобна Мінскаму Евангеллю⁵⁰⁾, не дайшлі да нас, паходжанне іншых ледзь паддаецца дакладнай лакалізацыі. Але і разгледжаны матэрыял паказвае, з якою лёгкасцю Вялікае Княства ўспрымала рускую пісьмовую культуру, з якой нязмушанасцю і натуральнасцю прызнала яе сваёй, не аглядаючыся ні на Маскву з Ноўгарадам, ні на ўласнае нярускае ці нехрысціянскае жыхарства. Ацаніць гэты факт магчыма толькі з улікам шэрагу чыннікаў знешнепалітычнай і царкоўнай гісторыі. Тут, аднак, патрэбна пэўнае адступленне.

Ва ўсіх нас глыбока ўкаранілася перакананне, падмацаванае і школьнай, і вышэйшай адукацыяй, што, напрыклад, Цвер, Смаленск, Рязань, не кажучы пра свабодалюбныя Ноўгарад і Пскоў, у ходзе гістарычнага развіцця XIV—XV стст. змагаліся за сваю самастойнасць, самабытнасць, хай нават у адмоўным сэнсе, асобнасць, — Масква ж спрадвечу імкнулася падпарадкаваць сабе найперш усіх непасрэдных сусе-

дзяў, потым усе велікарускае землі, а там ужо і ўсю «спадчыну Манамаха» — да Кіева, Вільні і Юр'ева-Лівонскага ўключна, што і было здзейснена ў XVII—XVIII стст. Такое ўяўленне аб іманентнай імперска-агрэсіўнай сутнасці Маскоўскае Русі, вельмі жывое і сёння⁵¹⁾, адыходзіць каранямі ў старую расейскую і савецкую гістарыяграфію, нават не столькі гістарыяграфію, колькі выкладанне гісторыі, дзе тэма «Узвышэнне Масквы» арганічна перацякала ва «Утварэнне Рускай цэнтралізаванай дзяржавы», а тая, у сваю чаргу, ва «Уз'яднанне ўкраінскага і беларускага народаў» і да т. п. Натуральна, гэтая тэза бліскуча ўгрунтавалася ў польскай, а пасля і ў маладой украінскай і беларускай гістарычнай думцы — тым больш што падзеі XIX—XX стст. давалі багата цверджанняў на надзённым матэрыяле. Ідэалагічнае напаўненне яго аказвалася палярна процілеглым — ад ганарлівага ўсведамлення вялікадзяржаў Расіі да пафаснага выкрыцця спрадвечнай злачыннасці яе знешняй палітыкі.

Гэтыя палітычная тэорыя і псіхалогія своеасаблівага расейскага ірэдэнтызму сапраўды існавалі, але склаліся ўжо падчас манархіі Івана III, не раней канца XV ст., і праецыраваць іх на Маскоўскае княства XIV ст. было б сур'ёзнай памылкай. Няма ніводнага сведчання, што Сямён Горды ці Дзмітрый Данскі глядзелі на Кіеў ці Полацк як на свае вотчыны альбо імкнуліся забіраць іх узброенай рукой. Пасля выдатнага поспеху Івана Каліты, які забяспечыў вечную асабістую унію з Ноўгарадам, Масква надоўга замыкаецца ў абарончым становішчы. Фактычныя кіраўнікі маскоўскай

знешняй палітыкі за сыноў і ўнука Каліты мітрапаліты Феагност (да 1353 г.) і Алексій (у 1354—1378 гг.) выказваюць поўную абыякавасць да заходніх епархіяў: Феагност быў там, здаецца, аднойчы, Алексій — дакладна толькі адзін раз (у 1359 г.), прычым не абышлося без нейкага цяжкага канфлікту з Альгердам і мітрапалітам Раманам. Са свайго боку, Альгерд, нават калі збіраўся ў паход «пастукаць чырвоным яйкам» аб крамлёўскія мury, быў цалкам далёкі ад усведамлення якой-небудзь маскоўскай пагрозы, а больш таго — небяспекі ад рускай мовы ці праваслаўнай культуры. Наадварот, пасля смерці ў 1361 г. мітрапаліта Рамана ён закідвае Канстанцінопаль просьбамі пра новага мітрапаліта, аднак каб пад яго ўладай знаходзіліся ўжо не адна Літва з яе трыма епархіямі (мітрапаліцкая ў Наваградку, Тураўская і Полацкая), а таксама Кіеў, Смаленск, Цвер, Малая Русь, Навасіль і Ніжні Ноўгарад!⁵²⁾ Як бачым, гэта не сепаратызм і не раскол — гэта праграма акружэння і ўдушвання Масквы, яе па-свойму царкоўнай аблогі. Не менш значна тое, што на Маскву з Уладзімірам Альгерд зусім не прэтэндуе, інакш кажучы, яго ніколі не хвалюе ні царкоўнае адзінства старой Кіеўскай мітраполіі, ні ідэі ўз'яднання рускіх земляў, хай і з цэнтрам у Вільні, — ён проста ўсімі сіламі змагаецца з суседам — ворагам, мажліва, і моцным, але які не мае аніякага нутранага апірышча ў ВКЛ. Шмат мусіла вады сплыць, каб у 1489 г. імперскі рыцар Мікалай Попель змог нашэптаць Івану III, што «ляхі вельмі баяцца, што калі ты будзеш кароль (г. зн. прыняўшы ад рымскага імператара

тытул караля маскоўскага. — **М. Н., В. А.**), то ўся Руская зямля, якая цяпер пад каралём польскім, адступіць ад яго і пакарыцца табе», а той спагадліва слухаў і рабіў перспектыўныя высновы наконт «сваёй отчыны, Вялікага Княства Кіеўскага і іншых рускіх земляў, якія трымае за сабой Казімір»⁵³. Зыходныя ж пасылкі, што прывялі да такога стану рэчаў, належаць, сапраўды, да XIV ст. Адны з іх — Крэўская унія 1385 г. і непасрэдна звязаны з ёй каталіцкі хрост Літвы — шырока вядомыя; другі ж фактар часта застаецца ў цяні, і на ім трэба спыніцца.

Мы ўжо не раз успаміналі працесныя кантакты ВКЛ з Галіцка-Валынскай дзяржавай. У сярэдзіне XIV ст. яны набылі характар непасрэднай палітычнай уніі: у выніку «баярскай рэвалюцыі» 7 красавіка 1340 г. быў забіты апошні прадстаўнік дынастыі Рамана Галіцкага князь Юры Баляслаў і на сталец запрошаны адзін з малодшых сыноў Гедыміна Любарт Дзімітры. Падчас наступных войнаў з польска-венгерскай каліцыяй былі страчаны Галіч і ўсходнія раёны Валыні, але Луцкая зямля трывала ўвайшла як

адзін з удзелаў у склад ВКЛ. Гэта быў толькі першы крок экспансіі Вялікага Княства на поўдзень і паўднёвы ўсход. Прыкладна ў канцы 1350-х гг. Альгерд захоплівае (у смаленскіх князёў) Бранск, потым прыходзіць чарга Ноўгарад-Северскага, Навасіля, Чарнігава, г.зн. усяго дняпроўскага левабярэжжа. Урэшце, у 1360-я гг. адбываецца ключавая падзея ўсяго працэсу — падае Кіеў: Альгерд выганяе адтуль нейкага сумніўнага князя Фёдара (верагодна, намесніка ўладаў Залатой Арды) і саджае на ўдзел свайго сына Уладзіміра⁵⁴. Уладанне Кіевам — не проста старажытнай сталіцай, а катэдрай мітраполіі⁵⁵, цэнтрам і сымбалам адзінства ўсяе Русі — не магло не адбіцца на царкоўнай і палітычнай ідэалогіі краіны і на духоўнай сферы ў самым шырокім сэнсе слова. Па праўдзе сказаць, ні асабіста Альгерд, у рэлігійных дачыненнях, відавочна, даволі індыферэнтны, ні Вялікае Княства яго часоў, дзяржава ў сутнасці свецкая і талерантная, яшчэ не былі гатовыя ўспрыняць усе глабальныя высновы з «кіеўскай ідэі». Вядома, Альгерд выдатна разумее палітычнае і царкоўна-палітычнае значэнне Кіева і ў

дачыненнях з Канстанцінопальскай патрыярхіяй стала высоўваць сваё дзяржаўнае валоданне Кіевам як лепшы аргумент на карысць яго падпарадкавання сваім літоўскім мітрапалітам альбо ўвогуле вяртання мітрапаліцкай рэзідэнцыі з Масквы ў Кіеў⁵⁶. Але гэтыя дамаганні мелі зусім канкрэтныя мэты: асобная, памесная праваслаўная царква здавалася неабходнай умовай дзяржаўнага суверэнітэту, а недапушчэнне знаходжання якой-небудзь часткі сваёй тэрыторыі пад духоўнай уладай маскоўскага (*de facto*) мітрапаліта — патрабаваннем дзяржаўнай бяспекі. Думкі аб наддзяржаўнай і наддынастычнай супольнасці ўсёй Русі, тым больш візантыйскай ідэалогія «кідэмоніі» — імперска-царкоўнага адзінства краіны пад уладай адзінага валадара і адзінага вярхоўнага архірэя — былі Альгерду, як і яго маскоўскім сучаснікам, абсалютна чужыя. Для іх успрымання і спробаў рэалізацыі патрэбны былі новыя людзі, пазбаўленыя сувязяў з руска-літоўскай традыцыяй XIII—XIV стст., а для іх з'яўлення на сцэне — параўнальна рэзкая змена дэкарацыяў. Гэта і адбылося ў канцы 1370-х гг.

ЗАЎВАГІ

¹ Насевіч В. Пачаткі Вялікага Княства Літоўскага. Людзі і падзеі. — Мн., 1993. — С. 60.

² Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). Т. 2. — М., 1998. — Стб. 925, 927; Библиотека литературы Древней Руси (далее — БЛДР). Т. 5. — СПб., 1997. — С. 346, 348.

³ Приселков М. История русского летописания XI—XV вв. — СПб., 1996. — С. 294; Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Процес складання; редакції і редактори). — Київ, 1958. — С. 30—31.

⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 872; БЛДР. Т. 5. С. 306.

⁵ Коялович М. История русского самознания по историческим памятникам и на-

учным сочинениям. 4-е изд. — Мн., 1997. — С. 63—64.

⁶ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. — М., 1984 (далее — Сводный каталог XI—XIII вв.). — № 180.

⁷ Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков. — М., 2000. — № 106—109.

⁸ Тамсама. С. 123. «Што азначае антрапонім «Лытыш», — піша публікатар, — няясна. У слоўніках старажытнарускай мовы гэтая лексема адсутнічае». Аднак яна вядомая ў пскоўскіх гаворках (гл.: Розов Н. Искусство книги Древней Руси и библиогеография (по новгородско-псковским материалам)

// Древнерусское искусство. Рукописная книга (далее — ДИРК). [Сб. 1]. — М., 1972. — С. 26) і зафіксаваная ў старабеларускай мове (Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 17. — Мн., 1998. — С. 123).

⁹ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца Х да пачатку XIX стагоддзя. — Коўна, 1926. — С. 84. Мяшанне *ц* і *ч*, якое адзначаў Ластоўскі, уласціва і для наўгародскай гаворкі.

¹⁰ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея. — СПб., 1842. — С. 175.

¹¹ Сводный каталог XI—XIII вв. С. 204.

¹² Тамсама. № 188.

¹³ Столярова Л. Свод записей... № 122.

¹⁴ Карский Е. Западнорусские переводы Псалтыри в XV—XVII веках. — Варшава, 1896. — С. 22; Ён жа. Белорусы. Т. 1. — Варшава, 1903. — С. 370.

¹⁵ Столярова Л. Свод записей... С. 261—263.

¹⁶ Розов Н. Книга Древней Руси XI—XIV вв. — М., 1977. — С. 105.

¹⁷ Щепкина М. Возможность отождествления почерков в древнерусских рукописях // ДИРК. Сб. 2. — М., 1974. — С. 8.

¹⁸ Столярова Л. Свод записей... С. 150.

¹⁹ Карский Е. Западнорусские переводы Псалтыри в XV—XVII веках. С. 359; параўн.: Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 15. — М., 1989. — С. 185.

²⁰ Мы кажам пра новую дынастыю ад Гедыміна, не ўнікаючы ў старадаўнюю вучоную спрэчку, ці даводзіўся ён свайму папярэдніку Віцено сынам, братам, ці быў яго стайнікам (і забойцам). Крыніцы апавядаюць рознае, але цікава, што апошняю, такую непахвальную для дынастыі версію зусім пэўна выкладае Ян Длугаш (Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Liber 10. — Varsaviae, 1985. — P. 92), і, як абсалютна справядліва заўважыў яшчэ Карамзін, нельга спасцігнуць, навошта храніст, што жыві і пісаў у часы Казімера Ягелончыка — роднага праўнука Гедыміна, — выдумляў бы «байку, настолькі абразліваю для гонару каралеўскага роду» (Карамзін Н. История государства Российского. Т. 4. — М., 1992. — С. 280). Той жа «ўдар перуна», ад якога, паводле Хронікі Быхаўца, памёр (надзіва дарэчы) Віцень (ПСРЛ. Т. 32. — М., 1975. — С. 136), нагадае, як дзве кроплі вады, «апаплексічныя удары» і «гемаідаальныя колікі», што здараліся з манархамі наступных стагоддзяў. Урэшце, паўторым, гэтыя падрабязнасці вялікага значэння не маюць: роля Гедыміна як заснавальніка дынастыі вызначана ўжо яе назвай, а таксама тым, што менавіта з яго часу знікае, быццам ад чараў, уся бытанія і фантастыка, якой праз край поўная генеалогія і храналогія літоўскіх князёў XIII ст.

²¹ Милуков П. Очерки по истории русской культуры. Т. 3. — М., 1995. — С. 13.

²² Послания Гедимины. — Вильнюс, 1966. — С. 25, 31, 45, 53, 55.

²³ Гэтая рэпутацыя захоўваецца і да сёння. Зводку доказаў на карысць праваслаўя Альгерда (пры ігнараванні шматлікіх сведчанняў супроць) гл.: Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. — Мн., 2000. — С. 194—195.

²⁴ ПСРЛ. Т. 32. С. 139. Хроніка прыводзіць таксама адказ Альгерда маскоўскаму вялікаму князю Дзмітрыю на яго абвешчэнне вайны: «А ја даст' бох в него буду на велик ден, а росолиу іeho кrasнум јajсom czeraz szczyt sulicoiu...» (Тамсама. С. 140). «Чырвоная яйка» больш дарэчы, бадай, у выснах

хрысціянна, але не выклікае сумневу фальклорны характар апаведу.

²⁵ Тамсама.

²⁶ Выказвалася гіпотэза, што тры пакутнікі былі змоўшчыкамі і хацелі забіць Альгерда менавіта за яго верацярпліваасць, якая злавала і хрысціянаў, і язычнікаў (Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. księcia Litwy. — Lwów, 1870. — S. 120—121). Аднак рускія летапісы зладжана кажуць пра пакутніцтва толькі за веру (звод сведчанняў гл.: Baronas D. Trys vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija: (Istorinė studija ir šaltiniai). — Vilnius, 2000. — P. 304—314), не ўпамінаючы пра якія-небудзь іншыя, хай фальшывыя, абвінавачанні.

²⁷ Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. С. 139, 195.

²⁸ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. — М., 1997. — С. 149.

²⁹ Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. Вып. 1. — М., 1976. — № 32.

³⁰ Пры апісанні помніку мы абаяраем ся ў асноўным на працы польскіх даследніц: Friedelówna T. Ewangeliarz ławryzewski: Monografia zabytku. Wrocław etc., 1974; Smorag-Różycka M. Miniatura «Ewangeliarza ławryzewskiego». Zagadnienie stylu // Folia historiae artium. Т. 28. Kraków, 1992.

³¹ Friedelówna T. Ewangeliarz ławryzewski. S. 228.

³² Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея. С. 124.

³³ Императорская Публичная библиотека за сто лет. 1814—1914. — СПб., 1914. — С. 109.

³⁴ Голубева О. Хранители мудрости. — М., 1988. — С. 231—232.

³⁵ Отчет ординарного профессора императорского Варшавского университета И.И. Первольфа о научных занятиях за границей с 20 мая по 20 сентября 1882 г. // Варшавские университетские известия. 1883. № 2. С. 23—24 2-й паг.

³⁶ Евсеева Л. Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника. — М., 1998. — С. 109.

³⁷ Тамсама. С. 112.

³⁸ Лазарев В. Русская средневековая живопись: Статьи и исследования. — М., 1970. — С. 206.

³⁹ Friedelówna T. Ewangeliarz ławryzewski. S. 71.

⁴⁰ Ibidem. S. 66—67; Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописи... Вып. 1. С. 79—80.

⁴¹ Friedelówna T. Ewangeliarz ławryzewski. S. 113—125, 167, 220, 228.

⁴² Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век (далее — Свод-

ный каталог XIV в.). Вып. 1. — М., 2002. — № 135.

⁴³ Тамсама. С. 257. У «Свод...» Л. Сталяровай гэты запіс чамусьці не трапіў.

⁴⁴ Стылістычную паралель гэтым мініятурам уяўляюць мініятуры Евангелля XIV ст. са збораў Гістарычнага музею ў Маскве (Сводный каталог XIV в. Вып. 1. № 133).

⁴⁵ Тамсама. № 152; Запаско Я. Пам'яткі книжковага мистецтва. Украінська рукописна книга. — Львів, 1995. — № 53.

⁴⁶ Жуковская Л. Пергаменная рукопись XIV в. из собрания Пушкинского Дома (Новое приобретение) // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 23. — Л., 1968. — С. 310.

⁴⁷ Сводный каталог XIV в. Вып. 1. № 187; Тихомиров М.Н. Описание Тихомировского собрания рукописей. М., 1968. № 1— Вучань акадэміка Ціхамірава вядомы славіст А. Рогаў распавядаў у свой час пра тое, што той хацеў аддаць Друцкае Евангелле разам з некаторымі яшчэ помнікамі кніжнасці ВКЛ са свайго збору ў бедны на старажытную кнігу Мінск, але разбурэнне ў 1961 г. беларускімі ўладамі віцебскай Дабравешчанскай царквы XII ст. прымусіла яго змяніць намер, і ў выніку рукапіс трапіў у Новасібірск.

⁴⁸ Сводный каталог XIV в. Вып. 1. С. 331.

⁴⁹ Тамсама. С. 330.

⁵⁰ Драй-Хмара М. Фрагменты Менскаго пергаменоваго апракоса XIV в. // Збірнік Комісії для даследавання історыі украінскай мовы. Т. 1. Київ, 1931.

⁵¹ Параўн.: «Палітыка Савецкай дзяржавы, пачынаючы ад ленінскіх заклікаў да "сусветнай грамадзянскай вайны" і заканчваючы ўварваннем савецкіх войскаў у Афганістан, заўсёды была па-воучаму агрэсіўная, заўсёды накіраваная на знешнюю агрэсію, заўсёды пагражала міру, прычым амаль з непракрытай шчырасцю» (Буніч І. Операція «Гроза», или Ошибка в третьем знаке: Историческая хроника. Кн. 1. — Киев; СПб., 2000. — С. 58) — што гэта, як не рэфлекс тае самае ідзі?

⁵² Голубинский Е. История русской церкви. Т. 2, ч. 1. — М., 1997. — С. 209—211.

⁵³ Цыт. паводле: Соловьев С. Сочинения. Кн. 3. — М., 1989. — С. 132, 134.

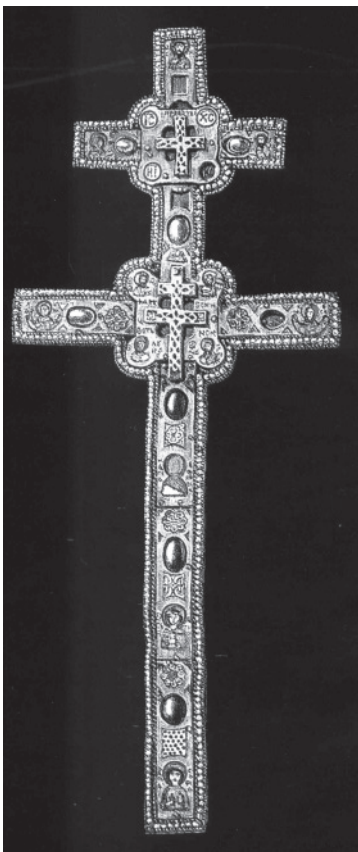
⁵⁴ Больш падрабязна гл.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. — Київ, 1993. — С. 65—78.

⁵⁵ Кіеў заставаўся катэдрай рускіх мітрапалітаў і пасля фактычнага (у 1299 г.) і фармальнага (у 1354 г.) перанясення іх сталай рэзідэнцыі ва Уладзімір і Маскву.

⁵⁶ Тамсама. Т. 5. — Київ, 1994. — С. 389—390.

Мікола НІКАЛАЕЎ,
Валерыі АНТОНАЎ.

Беларускія засьцерагальныя надпісы на кнігах у XVI—XVIII стст.*

Крыж Эўфрасіньні Полацкай.

Тэма праклённых інскрыпцыяў дагэтуль не прыцягвала ўвагі беларускіх гісторыкаў кнігі, што і змусіла нас зьвярнуцца да іх разгляду ў прапанаваным артыкуле. Пасьля дасьледаваньняў, праведзеных намі на падставе збораў Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лёндане, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі,

Фундаментальнай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Нацыянальнага музэю гісторыі й культуры Беларусі ў Менску, а таксама з выкарыстаньнем каталёгаў калекцыяў замежных бібліятэк¹, удалося выявіць шэраг беларускіх надпісаў засьцерагальнага характару на кнігах. Трэба зазначыць, што разглядалі мы пазнакі зробленыя на старабеларускай мове або на царкоўна-славянскай з элемэнтамі беларускай (а ў адным выпадку — на польскай з элемэнтамі беларускай), бібліятэкі і карысталіся пры адборы, галоўным чынам, выданьнямі кірылічнымі. Заўважым тут, што пры разрозьненні надпісаў беларускага і ўкраінскага паходжаньня на царкоўна-славянскай мове, часам паўставалі пэўныя праблемы з увагі на шэраг супольных граматычных рысаў. Сабраны матэрыял дазволіў заўважыць і вылучыць пэўныя заканамернасьці, што прысутнічалі ў спосабе складаньня беларускіх праклённых інскрыпцыяў разгляднага пэрыяду.

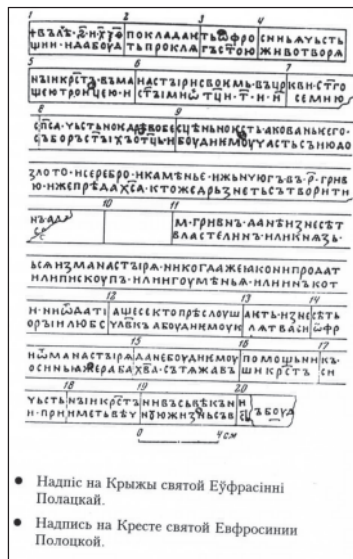
Засьцерагальныя надпісы не прылічаюцца да часта сустраканых у Беларусі ўвогуле, робяцца яны тут пашыранымі даволі позна — толькі стагодзьдзі ў XVI—XVII, то бо калі заходнеэўрапейскія «анатэмы» мелі за сабой вякі гісторыі і пачалі ўжо адміраць. Зазначым, аднак, што нават гаво-

рачы наагул пра ўсходняе славянства ў цэлым, цяжка знайсці праклённыя запісы, якія б паходзілі з больш раньняга пэрыяду. Напрыклад, у грунтоўнейшых каталёгах, складзеных дасьледніцай кніжных інскрыпцыяў Л. Сталяровай: *Древнерусские надписи XI—XIV веков на пергаменных кодексах* [Москва, 1998] ды *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков* [Москва, 2000] — не пададзена аніводнага надпісу-праклёну. Кніжныя запісы гэтага пэрыяду нясуць толькі зьвесткі пра час ды ўмовы напісаньня кнігі, зьмяшчаюць звароты да Госпада і сьвятых, нарэшце прытачаюць пакорлівую просьбу перапішчыка да чытачоў ня клясьці яго за дапушчаныя памылкі. Але ўсе гэтыя нататкі — на адрознасьць ад інскрыпцыяў у шматлікіх заходнеэўрапейскіх манускрыптах — ніколі не грозяць чытачу карай за скраданьне ці пашкодваньне кнігі. Верагодна, гэта можна вытлумачыць тым, што ў той час кніга на ўсходнеславянскіх землях была ўсё ж значна больш рэдкай зьявай, чым на Захадзе, і перапісвалася найчасцей на канкрэтную замову таго ці іншага князя зь ягоным сямействам або царкоўнага герарха. Пра манастырскія ж бібліятэкі таго часу — асабліва на пачатку пэрыяду — мы маем толькі ліча-

* Гэтая публікацыя ёсьць беларускай вэрсіяй нашага артыкулу *Belarusian Warning Inscriptions in Old Printed Books of the 16th—18th Centuries* у гадавіку *New Zealand Slavonic Journal*.

ныя ўзгадкі ў крыніцах, што сведчыць пра невялікую іх колькасць. У такіх умовах патэнцыйныя кніжныя злодзеі сваім злачынствам аўтаматычна выстаўляў сябе на небяспеку княжага гнева і перапішчыку проста ня было патрэбы пагражаць яму праклёнам — карай значна менш матэрыяльнай, а значыць, і больш няпэўнай. Зь іншага боку, сама кніга на ўсходнеславянскіх землях мела адрознае ад заходнеўрапейскага ўспрымання чытачом ці карыстальнікам: калі ў лацінскім свеце кніга заставалася перадусім каштоўнай рэччу, дык на ўсходзе Эўропы яна набывала сакральнае значэнне, што ўжо само па сабе вылучала яе з шэрагу побытавых прадметаў і фактычна ператварала крадзеж яе ў сьвятакрадзтва (гэты матыў часам праяўляецца ў кніжных інскрыпцыях яшчэ нават у XVII ст.).

Увогуле ж ня трэба думаць, што на кнігу ў той час ня было попыту: шматлікія знаходкі пісалаў (стыласаў), а таксама надпісы на побытавых прадметах, адкрытыя падчас археалагічных раскопак у шэрагу беларускіх местаў, гавораць пра высокі ўзровень пісьменнасці месцічаў; знойдзеныя ў культурным пласце мэталёвыя кніжныя зашчакі беспасярэдна сведчаць пра шырокае бытаванне кнігі². Ня была незнаёмай продкам сучасных беларусаў і сама ідэя засьцерагальнага надпісу-праклёну. Старажытны прыклад такога надпісу — укладная інскрыпцыя на крыжы, зробленым у XII ст. для беларускай асьветніцы, князёўны-мнішкі Эўфрасіньні Полацкай майстрам Лазарам Богшам; вось ейны фрагмент: «Да не ізнесет//ься із манастыря [крестъ] нікогда же, яко ні продат

Засьцерагальны надпіс на крыжы (прарысоўка).

//і ні отдати. Аще се кто преслушаеът ізнесетъ // і от манастыря, да не боуді емоу помощнікъ // чьстный кр[е]стъ ні въ се век, ни [в]ъ боуд[оу]//щїі і да боуд[е]тъ проклятъ С[в]я[т]ою Жівотворя[т]цею Троицею и с[в]я[т]ыми отці Т і [А]И, [і] семію // събор с[в]я[т]ыхъ отецъ, і боуді емоу часть съ Іюдо //ю, іже преда Х[р]і[ст]а. Кто же дръзнетъ сътворити се (...) властелін, ілі князь, ілі піскоупъ, ілі ігоуменья, ілі інъ который любо ч[е]лов[е]къ, а боуді емоу клятвасі³. Цікава адзначыць, што хоць у гэтым старажытным надпісе і ўжыта напачатку адмыслова складзеная для крыжа праклённая формула, іншыя выкарыстаныя формулы больш традыцыйныя і могуць быць сустрэтыя ў кніжных інскрыпцыях пазнейшага часу. Несумненна, яны ў большыні трансляваныя з культуры бізантыйскай, аднак, на жаль, невялікі аб'ём дасьледавання не дазваляе нам прыгледзецца тут да іхнага паходжаньня больш уваж-

ліва. Гэтыя формулы прадстаўляюць: 1) тэму праклёну патэнцыйнага злодзея Богам (у гэтым выпадку, адзіным у трох асобах — Сьв. Тройцай); 2) тэму праклёну злодзея айцамі 1-га Сусветнага Сабору ў Ніцэі; 3) тэму Юдавай кары; і, урэшце, 4) абагулены праклён (як «а боуді емоу клятвасі»).

Вельмі характэрна, што, падобна як у надпісе на крыжы, у большасьці выпадкаў праклённую формулу зьмяшчаюць менавіта ўкладныя ці дароўныя запісы, то бо зробленыя дароўцамі інскрыпцыі, якія сьцьвярджаюць прыналежнасьць гэтае кнігі да пэўнае асобы ці інстытуцыі (найчасцей да тае ці іншае бажніцы). Цікава, што такія надпісы нярэдка паводле сваёй структуры ў значнай меры насьледуюць актавыя дакумэнты. Дароўныя інскрыпцыі на кнігах могуць зьмяшчаць па-рознаму ўкладзены комплекс наступных элементаў:

— інвакацыя (напрыклад, «в імя отца і сына і святого духа» і інш.);

— дыспазыцыя (напрыклад, «Сія кн[і]га Гл[аго]лемая Ап[остол]ль // Надана и оферована»);

— нарацыя (напрыклад, «за п[а]нованя его м[і]л[ост]і п[а]на Богдана Стеткевіча подкоморог[о] Мстіславског[о]», «і дал за ню золотых 184»);

— інтытуляцыя (напрыклад, «раб божій священнік іерей Філіпп Нестеровіч», «от п[а]на омеяна Івановича мещаніна дашковског[о]»);

— інскрыпцыя (як тэрмін дыпляматыкі, а не бібліялёгіі; напрыклад, «до ц[е]ркви Преображенія г[о]с[по]да н[а]шег[о] Іс[у]с[а] Х[р]іст[а] ц[е]ркви Дашковское»);

— арэнга (напрыклад, «за отпушчэніе грехов всех труждающія рабов божіх по іменам іх»);

— санкцыя (напрыклад, «а хто бы ее мел отделіті от тог[о] храму то на страшныі суд его вызываю», «да буді проклят в сей век і в будучіі» і інш.);

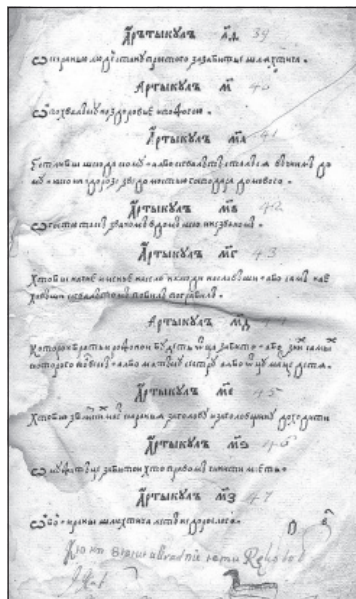
— датацыя (напрыклад, «Року 1650», «в рокъ АХЛФ м[е]с[я]ца августа ФІго дні», «В лето от сотворенія света сед[е]мь тисячей сто пятьдесят третьяго а от еже по плоти рожества Х[р]істо[ва] року тісеча шестсот ч[е]тырдесят пятаго м[е]с[я]ца септемврія осмого дня в ден[ь] Рожества пречыстоі пребл[а]гословенной Девы Марыі» і т. п.);

— апрэкацыя (заклучнае «Амінъ»).

Найбольш зьменлівую і цікавую частку ў падобнага роду надпісах якраз і складаюць размаітыя формулы санкцыі, уласна праклёны, якія ўмоўна можна падзяліць на некалькі групаў.

Формула праклёну Богам.

У такім выглядзе, як на крыжы Эуфрасіньні Полацкай, гэтая формула больш нідзе не сустракаецца (ці, прынамсі, не была сустрачана). Што, зрэшты, і нядзіўна: яна ўпрост супярэчыць асноўнай ідэі хрысьціянства — ідэі літасьцівага Бога, які памірае за чалавечыя грахі. У цытаваным вышэй «крыжовым» надпісе, бадай, адлюстраваліся перажыткі паганскага сьветагляду, несумненна, яшчэ вельмі жывыя ў Беларусі ў сярэдзіне XII ст.⁴ Натуральна, з часам падобная формула не магла не быць трансфармаваная дзеля большае адпаведнасьці хрысьціянскай дагматыцы, таму ў пазьнейшыя часы яна прыбірае на ўсходнеславянскіх землях кшталт пагрозы пазваньнем суд Божы ці, іначай,

Надпіс на Статуце, каля 1594 г.

на Страшны Суд. Найбольш выразна гэта відно на ўкладным запісе зь *Мінеі службоўнай* маскоўскага выданьня 1607 г., які прыпісваў кнігу да царквы Ільі-прарока ў мястэчку Бялынічы: «[Сію кнігу] ц[е]ркві б[о]жеі потрібную положі і надал ку храму ц[е]ркві с[вя]т[о]го прор[о]ка Іліі мешанін бялыніцкэй Онікей Таренісовіч ні за которую то Менею золотых десять полскіх дал за державы г[осу]д[а]ря велікого короля полскаго Владыслава Четвертог[о] с[ы]на короля Жігмунта Третега і за державы тое маетності места бялыніч п[а]на Дедічного Его м[і]л[о]сті п[а]на Казімера Леоновіча Сапегі пісара ... старосты городенского, волпенского и любошанского, котораа то кніга менаваная Менея сентябровая прі тоі ц[е]ркві с[вя]т[о]го прор[о]ка Іліі вечне пре[б]ываті мает і отдалена быть не мает от тое ц[е]ркві бялыніцкое а с[вя]щенніцы прі тоі ц[е]ркві будучі со которых прошу мают Г[оспод]а

Б[о]га просіт за мене і отпушчэніе грехов моіх. А если бы хто важілся тую кнігу от ц[е]ркве тое отдаліті перед Г[осподо]мъ Б[о]гом зо мною розсоудіться. Деялося в Бялынічах рокоу 1634 м[е]с[я]ца апреля 27дня»⁵.

А, напрыклад, на паасобніку *Эвангелья* Мамонічаў 1600 г. прысутнічае такі надпіс: «...наданая до ц[е]ркві Преображенія г[о]с[по]да н[а]шег[о] Іс[у]с[а] Х[р]іст[а] а ц[е]ркві Дашковское от п[а]на омеляна Івановіча мешаніна дашковског[о] за п[а]нованя его м[і]л[о]сті п[а]на Богдана Стеткевіча подкоморог[о] Мстіславског[о] ... отнята а хто бы ее мел отделіті от тог[о] храму то на страшныі суд его вызываю ... в рокъ АХЛФ м[е]с[я]ца августа ФІго дні [19.VIII.1639]»⁶. Падобная інскрыпцыя XVII ст. месціцца на выдадзеным Мамонічамі ў 1617 г. у Вільні *Служэбніку*: «Року 1650 в імя отца і сына і святого духа ... куплена ... Служебнік літоргій божественных до церкві собора святого Іоанна Крестітеля на предместью городецком ... не была однесена і отдалена от той святой церкве, такового человека позываем на страшныі суд божій в второе прішествіе хрiстово, егда прідет судіті живых і мертвых і воздаст кожуждо по делом его, яко тому подобает всяка слава честь і поклон навекі вечныі амін»⁷.

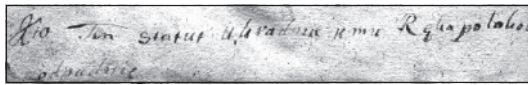
Формула пагрозы Страшным Судом часам сустракаецца ў камбінацыі зь іншымі. Напрыклад, даволі вялікі ўкладны надпіс, які месціцца на Еўеўскім *Эвангельі вучыцельным* 1616 г., спалучае «судную» формулу з формулай «вечнага» ці агульнага праклёну: «А хто бі важіл отдаліті тую кнігу от того храму крадежем лібо продаті ней, будет тот проклят в сім

векі і в будучем (...) буду суд меті перед неліцемерным судіей на страшном суде. Купіл ее року божьего 21652 месяца іюня 24»⁸. І гэта не адзінкавы

прыклад — некаторыя працытуем ніжэй.

Увогуле, формулы, што выкарыстоўваюць ідэю Богага ці Страшнага Суду даволі характэрныя для ўсходнеславянскіх інскрыпцыяў у цэлым. Напрыклад, украінскі надпіс такога кшталту можна знайсці на львоўскім *Анфалагіёне* 1638 г.: «А от рож[д]ества Х[рісто]ва АХМВ м[е]с[я]ца іаннуарыя дня ДІ [14.1.1642] купіл сію кнігу тrefолог л[ь]вовскій на імя Васілій Анътоновіч за с[вя]щенника господина кір отца Дімітрія шляхетством Подвысоцкіх а за пана щасліве пануючого его м[іло]с[ті] пана Ферлея воеводіча любеского і пр...ача [?] епіскапа боголюбівого Арсенія Жілібор... до храму нашего Рождества пречістоі Б[о]городі]цы до села выше реченаго Балугіна залотых Л [30] без золотого і дал сію кнігу до храму Рож[дества] пре[чі]стоі Б[о]городі]цы двы вечнымы времені за сп[а]сеніе і за здравіе свое. А хто бы сію кнігу смел і важылся отдаліті от сего с[вя]того храму повинен буде суду пред неліцемерным судіею»⁹.

Расейскім інскрыпцыям тэма Страшнага Суду таксама ня чужая, як гэта, напрыклад, можна бачыць ва ўкладной інскрыпцыі на пасобніку маскоўскага выданьня кнігі *Маргаріт* Яна Златавуснага з 1641 г.: «не ізношь і не вынешці не продат[ь] і не заложіт[ь] і по д[у]ші в монастырь[ь] не отдат[ь] а хто сію кнігу от ц[е]ркві продасть ілі заложіт [!] і ему судіт

Фрагмэнт старонкі Статуту ВКЛ з пачаткам засьцерагальнага надпісу на ніжнім полі.

б[о]гу в ден[ь] страшного суда [...]»¹⁰. Аднак найчасьцей у Маскоўшчыне выкарыстоўвалася крыху іншая тэрміналёгія — Суднага Дню або Суду Другога Прыісьця. Напрыклад, надпіс, што месцьціца ў маскоўскім *Трэфалагіёне* 1638 г. павяшчае: «а хто сію кнігу вынесет із церкві і затаіт у себя ілі продасть ілі заложіт і бог того судіт на второмь прішештвіі»¹¹. А інскрыптар маскоўскай *Служэбнай Мінеі* 1645 г. са збораў Навуковай бібліятэкі МДУ пагражае: «А тех кніг нікому нікакою хітростію от ц[е]ркві не взята то будет забыт страх б[о]жій і зделае с[вя]тотатство і тех кніг хто возмет кнігу і того судіт б[о]г в д[е]нь судный і[а]коже Ананію [...]»¹².

Формула накладаньня анатэмы. Здаецца, накладаньне анатэмы больш характэрнае для расейскіх ды ўкраінскіх надпісаў, чым для беларускіх. Прынамсі, калі гаварыць пра выразна беларускія інскрыпцыі, што выкарыстоўваюць гэтую формулу, дык яны сустракаюцца даволі рэдка. Адзін з такіх надпісаў прысутнічае на трэцім выданьні мамоніцкага *Апостала* з кнігазбору ўсё той жа бібліятэкі МДУ: «Лето от созда[н]ія міра а от еже по плоти воплощенія Слова Божія 1602 месеца мая 10 дня я раб божеі Богдан наречены во с[вя]томь крещеніі Сидорь Л...віновъ [Літвінов?] мещанін ...скіі [сьцёрта] сію кнігу г[лагол]емую Апостоль вкупе со кімьваломъ [Псальтырам?] іх же отдаде Г[о]с[по]ду Б[о]гу во Трой-

це едіному і пречістоі его Божеі Матері во пречістыі храм еі в б[о]госп[а]сеемоі граде... [слова сьцёрта і на нім — «Смоленску»] замьковыі [?] прі державе гос[у]д[а]ра короля Жыкьмонта... за архіепіскапа Іпатія Потея а за державою [?] старосты... [сьцёрта] пана Петра Трызны [?] вечьне а ніколі не порушьно... храма Успенія вл[а]д[ь]ч[е]ца нашае Б[о]городі]ца замьку... подь анафеомою і отлученіемь в день второго прішештвія от всіх верных ізбранных Б[о]жійих і зренія пресветлого... буді всім нам полу[чаті]... Амінъ»¹³.

Характэрны ўкраінскі надпіс знаходзіцца на магілёўскім *Актоіху* 1730 г. выданьня. У ім формула накладаньня анатэмы камбінаваная з пагрозай Страшнага Суду: «Сія кніга глаголемая Осмогласнік купіл ея в брацтво старшое да преставішегося небожчіка Діомітріе ... власніі гроші здесі Кашперовкі до храму святого архістраіта Міхаіла а хто бі еі могл от дому божого отлучіті с тым буду на страшном суде пред правдівым судіею справу трімати і да будет проклят анафема цена ей злот полскіх 12 сповна»¹⁴. Запіс XVIII ст. — паводле граматычных рысаў таксама хутчэй украінскага, чым беларускага, паходжаньня — прысутнічае на *Евангельлі* Мсьціслаўца 1575 г., што зьберагаецца ў бібліятэцы Маскоўскага ўнівэрсытэту: «Сія кніга глаголем[ая]... евангеліе куплена рабомь божіімь Андреем Карповіч... Мелнік... і жітеле... Супрагін і дана в церковь Рождеств[а]... Хр[і]стова в сели Супрагі... за отпущен[іе]... гріхов своїх а хто бі мо... таковую кнігу отлучіті ілі вкрасть с церкві Супрагінс[кой]... тот будет тріжді

проклят яко Арія безумніі анафе-ма анафема анафема»¹⁵.

У расейскіх надпісах падобная фармулёўка таксама сустракаецца нярэдка. Інскрыпцыя (зь яе захавалася толькі заканчэньне) — на маскоўскім *Уставе* 1641 — паведамляе: «...а не мірскімі а купіл сію кнігу Степан Семёновіч Вердеревскоі а хто в сію кнігу вступітася і тот будет анафема»¹⁶. Несумненна, да патэнцыйнага кніжнага злодзея скіравана была й інскрыпцыя, канцоўка якой захавалася на паасобніку маскоўскага *Пралогу* 1642 г.: «...не буді м[і]л[о]сть б[о]жія отн[ы]не і до века да будет анафема (...）」¹⁷.

Тэма праклёну айцамі 1-га Сусьветнага Сабору ў Ніцэі. Тэма праклёну патэнцыйнага злодзея айцамі Ніцэйскага сабору ў кніжных інскрыпцыях ня вельмі распаўсюджаная. Фактычна, паза надпісам на крыжы Эўфрасіньні Полацкай такая формула была сустрэта намі толькі аднойчы — у беларускім надпісе XVII ст. на поснай *Трыёдзі*, выдадзенай Мамо́нічамі ў Вільні к. 1609 г.: «[...] а ежелі бі хто мел сію кнігу треод постную отдаліті от храма Покрова пресвятоі Б[огороді]ці да будет проклят м[о]л[і]твамі с[вя]тых от[е]ць тріста і ос[е]мнадесят[ь] іже вь Нікеі перваго собора...»¹⁸. Формула спрычынена адной з асноўных рэзалюцыяў гэтага сабору — пра экскамунікаваньне Арыя. Такім чынам, мы можам гаварыць пра яе нават як пра своеасаблівы варыянт «анатэмнага» запісу. Цікава, што ў надпісе на крыжы згаданы ня толькі адзін Ніцэйскі сабор, але і сем сусьветных сабораў увогуле. Гэта, бадай, магло б указваць на страту павязі запісу зь першаснай ідэяй праклёну й сьведчыць пра насьледа-

ваньне пэўнае традыцыі, творча дапоўненай інскрыптарам. Зь іншага боку, надпіс на *Трыёдзі* ўжо спасылаецца толькі на 1-шы Сусьветны Сабор; антытрынітарныя спрэчкі XVI ст. вярнулі памяць гістарычных падзеяў. Украінскія ці расейскія інскрыпцыяў, якія б зьвярталіся да тэмы Ніцэйскага сабору, здаецца, брак.

Формула «вечнага» ці агульнага праклёну. Гэта, бадай, адзін з найбольш распаўсюджаных тыпаў засьцерагальных формулаў ва ўсходнеславянскіх інскрыпцыях. Ён можа выяўляцца ў двух варыянтах: а) «вечнага» праклёну (на тып «да будет проклят в семь веце і в будущем») і б) агульнага ці нават абагульняльнага (як на крыжы сьв. Эўфрасіньні).

а) Формула «вечнага» праклёну выкарыстана, у прыватнасьці, у беларускім надпісе XVII ст. на паасобніку *Апостала*, выдадзенага Сьпірыдонам Собалем у 1638 г., захаванага ўв. Аддзеле рэдкае кнігі й рукапісаў Нацыянальнае бібліятэкі Беларусі¹⁹. Запіс пачынаецца на непагінаных аркушах 2—3: «Року, АХНИ[1658]. М[е]с[я]ца Іюля, КИ[28], дня. Сія кн[і]га Гл[аго]лемая Ап[осто]ль Надана і оферована до ц[е]ркві, е[сть?]» і потым працягваецца на арк. 9—14: «Которая кніга мает зоставать, при церькві вышь реченой на долгіе часы і ніхто ее немает прівлащать а хтобы хотел и важілся себе прівлащить іавно ілі тайно, да будет проклят ... [в] семь веце і в будущем, Амін».

Дзеля паказаньня адрознага варыянту гэтае формулы можна працытаваць іншы, украінскі, надпіс, які знаходзіцца на Львоўскім *Эвангельлі* 1640 г. са збораў Брытанскае бібліятэкі: «Сія кніга глаголемая Евангеліе

надана еж коштом і верной працею благоверным рабом божіім Савоном, войтом берестянскім до храму Рождества Пресвятоі Богородіцы еже ест в селе Берестянах ж дедічної маетності Ясне Освецоноґо Ксёнґдґа Радзівіла Альбрыхта, Канцлера Літовскаґо, которая кніга мажелівоґсті [мае зоставать?] прі той церкві вечне і непорушоне, а хто бы ся важыл от деліті от церкві і на свой пожить кто оборочаяй, таковый да буді проклят в сей векь і в будущій»²⁰. Падобна, на Ёўеўскім *Эвангельлі вучыцельным* 1616 г. месціцца датаваная інскрыпцыя з крыху зьмененай канцоўкай формулы: «Во імя отца і сына і святаґо духа амінь. Сія кніга, рекомаґа Каліст, купіл [ея] раб божій священнік іерей Філіпп Нестеровіч за отпушчєніе грехов всех труждающія рабов божіх по іменам іх, і дал за ню золотых 184, і прідал еі до храму святітеля Хрїстова Ніколая (...) А хто бы важілся якім кольвек способом украґсті або отдаліті, да будет проклят на векі вечный, року 1727»²¹. А на *Эвангельлі*, выдадзеным братамі Мамо́нічамі ў Вільні ў 1600 г., якое было падаравана царкве ў вёсцы Дзячыца і пасья — царкве ў вёсцы Будынін, маецца надпіс: «А хто бы мел тую кнігу от того святого местца отвралілі [отвратіті?] да буді проклят...», што несумненна зьяўляецца таксама фрагментам памянёнае формулы²².

Формула «вечнага» праклёну нярэдка камбінуецца зь іншымі, што, напрыклад, мы можам заўважыць ва ўкраінскай інскрыпцыі зь Львоўскага *Эвангельля* Міхала Сьлєзкі 1636 г., дзе яна злучана з упамінаньнем Страшнаґа Суду: «во імя отца і с[ы]на і с[вя]того д[у]ха с[вя]тоі жівоначальноі і неразде-

лімоі тро[і]ці амін року АХМ [1640] сію кнігу рекому тетр эв[ан]г[е]лію пріналежаю ко пр[е]ст[о]лу храму за державы ... кнажаті его мілості Ереміяша ... іхь мілості ... положілі на пр[е]-столе во храме с[вя]тог[о?] ... Покро[ва?] ... хто бы то е важылся порушіті от престола Х[рі]с[то]ва да проклят будет в сеі векъ і в будущ...[іі] по заподведі с[вя]тых преподобных і богоносных от-[е]ць а над сіе пісана хто бы ся важыл порушіті меті ім с таковым справу на страшн[ым] суде пред судією немілостів[ым]»²³.

Ведаюць гэтую формулы і расейскія інскрыптары — надпіс «а аще кто с[вя]тую сію кнгу тетро эв[ан]г[е]ліе іс ц[е]ркві б[о]жія похітіті ілі украдет да будеть [проклят] въ сей векъ і в будущіі і да воспрімет часть со Іудою хр[і]стопредателем б[о]гу о семь засвідетельствующу свыше аміні»²⁴. (Надпіс цікавы тым, што, падобна як на крыжы сьв. Эўфрасіньні, злодзей прыраўноўваецца да Юды.)

б) Формулу агульнага праклёну можна сустрэць крыху радзей. Вельмі цікавы яе варыянт (які фактычна зьяўляецца своеасаблівым тастамэнтам) месціцца на *Служэбніку*, выдадзеным мітрапалітам Кіпрыянам Жахоўскім: «Во імя отца і сына і св. Духа Амін. Сію кнігу глаголемую Служебнік і со інымі благопотребнымі отправам і купіла раба божая Евдокія за золотых одінадцать доброй монеты на польскія рахуючі золотых двадцать і два за свою суму ласную і за свое здравіе і наіпаче душевное спасеніе такожде і сынов своїх ... которая по моей голове могут ся до ней прізна... і о ней старанія наіпільнейше меті которую кнігу отдаю ... на вечніе

часы і абі еі немогл нехто отдаліті ... от кривних моіх жадних подклятвою ... року 1730 месяца іюня дня 29»²⁵.

Цалкам праціглей паводле сэнсу зьяўляецца інскрыпцыя на Віленскім *Эвангельлі* 1644 г., дзе ахвярадаўца, наадварот, пад пагрозай праклёну забараняе ўласным нашчадкам забіраць дараваную кнігу з царквы: «В лето от сотворенія света седмь тісячей сто пятдесят третяго а от еже по плоти рожества Х[рі]с[то]ва року тісеча шестсот чтырдесят пятаго м[е]с[я]ца септемврія осмого дня (1644?) в ден[ь] Рождества пречыстоі пребл[а]гословенной Девы Марыі я Філіпъ Семеновічъ Кособуцкіх райца места Полоцкого Его Крол[евской] м[і]л[о]ст[і] сію кнігу с[вя]того евангелія справішы своїм власнымъ коштомъ і накладом даю дарую і вечнымі часы летую на церковь братскую Б[о]гоявления господня тоуть в месте его крол[евской] м[і]л[о]ст[і] Полоцкомъ стоячую под послушенством святейшаго вселенского патріархі Константинопол[ь]ского будучою которая вечне пры той церкве зоставаті маеть а еслі бы (стрезж боже) занаступством протівниковъ тая помененная церков братская Полоцкая до отмены якой в благочестіі прышла на тотъ часъ і сія кніга с[вя]т[о]го эв[ан]г[е]лія от той церкві отдалена быті маеть Еднакже зоставаті маеть прі церкве благочествой подъ послушенством тогожь святейшаго патріархі Константинопол[ь]ского будучой прі которой бы теперешные отцеве законнікі і по нїхь наступуючыє свое мешкане мелі якож по дате сего напісу моего вже я самъ Філіпъ Семеновічъ Кособуцкі малжонка деті потомкі моі і нехто з блізкіхъ кровныхъ і

повінныхъ моіхъ і тоую кнігу с[вя]т[о]го эв[ан]г[е]лія некого турбоваті не маю[ть] і не будутъ мочы вечнымі часы подъ не благославленіемъ і проклятствомъ моім родітелскім взгядомъ которого наданя моего отцеве законнікі теперешные і по нїхь наступуючыє за отпушеніе греховъ моіхъ і потомства моего гда б[о]га просіті повінны боудутхъ: Філіпъ Семеновічъ Кособуцкі райца Полоцкіі рукою власною. Сеже бысть прі честномъ во іеромонасехъ господіне отці Мелетіі Кгедройцы ігумене монастыра Полоцкого на тотъ часъ боудучомъ: слава г[оспо]ду б[о]гу во веки аміні»²⁶.

Праклённые запісы адвольнага характару. Ня вельмі часта, але можна сустрэць на кнігах беларускага паходжанья і засьцерагалыны надпісы, складзеныя бяз ужыванья традыцыйных формулаў. Найранейшай са знойдзеных намі зьяўляецца вельмі цікавая інскрыпцыя, якая паходзіць зь XVI і XVII стст. і, у зьменных варыянтах, месціцца ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага трэйцяе рэдакцыі [выд. Вільня, к. 1595] са збораў Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лёндане. Напісана яна польска-беларускай трасянкай: «Kto Ten statut ukradnie temu Reka ро łokoć²⁷ odpadnie» (ф. 43). Яшчэ адзін такога кшталту запіс месціцца на *Хамаіле* (малітоўніку) беларускіх татароў і працытаваны ў кнізе І. Канапацкага ды А. Смоліка *Гісторыя і культура беларускіх татар* [Мінск, 2000, с. 216]: «Хто сьвяты хамаіл украдзе, таму Бог не даруе. Будзе крычаць: ай! ай! ай! А я скажу: аддай, аддай! Бісмлігі Рахмані Рахім. Хто ўкрадзе, таму Бог не даруе. Гэта праўда. Аколі-

ца Арда». Цікава адзначыць, што ў адным са сказаў гэты праклён амаль даслоўна пераклікаецца з адпаведным месцам у заходнеэўрапейскай інскрыпцыі, працытаванай амэрыканскім дасьледнікам сярэднявечных манускрыптаў Маркам Дрогіным у ягонай кнізе *Anathema: Medieval Scribes and the History of Book Curses* (с. 78—79): «Nec liber est mein / Ideo nomen scripsi drein. / Si vis hunc liberum stehlen, / Pendebis an der kehlen. / Tunc veniunt die raben / Et volunt tibi oculos ausgraben. / Tunc clamabis ach ach ach, / Ubique tibi

recte geschach». Не праводзячы дадатковых росшукаў, цяжка сказаць, ці тое сярэднявечны скрыб выкарыстаў зварот, ужываны ў мусульманскім сьвецце, ці тое беларускі татарын, які жыў у XVIII або XIX ст., быў настолькі добра абазнаны ў лацінскіх манускрыптах, што, надпісваючы свой *Хамаіл*, зьвярнуўся да ўзораў засьцерагальных запісаў, выкарыстоўваных заходнеэўрапейскімі каліграфамі.

Непраклёныя засьцерагальныя надпісы (формула на тып «нікому нет дела до кнігі»). Часам, хоць і надзвычай рэдка,

сустракаюцца ўсходнеславянскія (звычайна, расейскія) засьцерагальныя надпісы непраклённага характару. Да найбольш пашыраных належыць формула «нікому нет дела до тей кнігі». Такая формула сустракаецца, напрыклад, на *Трэбніку*, выдадзеным у Еўі ў 1640—1641 гг.): «Сія кніга Федора Іванова сына Сородоева, благосовенная отцовская, а нету дела нікому до нея»²⁸. Беларускія засьцерагальныя надпісы непраклённага характару пакуль выявіць не ўдалося.

ЗАЎВАГІ

¹ Cyrillic Books Printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue/ R. Clemenson et al. [London]: The British Library, [2000]; Каталог беларускіх ізданьняў кірыліцкага шрыфта XVI—XVII вв. Вып 1: (1523—1600); Вып. 2: (1600—1654) / Сост. В. Лукьяненко. Ленинград, 1973—1975 і ягоны храналёгічны працяг: Каталог беларускіх кірыліцкіх ізданьняў канца XVII—XVIII вв. Вып. 3: (1693—1800) / Сост. Т. Афанасьева. Санкт-Петербург, 1993; Поздеева И., Кашкарова И., Леренман М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. научной библиотеки Московского университета. [Москва]: Изд-во МГУ, 1980, і ягоны працяг: Поздеева И., Ерофеева В., Шитова Г. Кириллические издания (XVI век — 1641 г.) научной библиотеки Московского университета: Находки археографических экспедиций 1971—1993 годов, поступившие в Научную библиотеку Московского университета. [Москва]: Изд-во МГУ, 2000, а таксама інш. (У сувязі з войнамі XVI—XVIII стст., разьдзеламі Рэчы Паспалітае ды эвакуацыяй культурных каштоўнасьцяў у часе першай сусьветнай вайны углыб Расейскай імперыі большая частка беларускіх кніжных багацьцяў апынулася на ўсходзе, што і абумовіла частыя спасылкі ў нашай працы на каталёгі расейскіх збораў. Належыць, аднак, зазначыць, што зьявілае колькасць прагледжаных намі каталёгаў расейскіх музэйных і бібліятэчных калекцыяў менавіта названыя тут аказаліся найболей карыснымі.)

² Гл.: Зверуго Я. Верхнее Понеманье в XVI—XVIII вв. — Мн., 1989. — С. 188—193;

Лысенко П. Города Туровской земли. — Мн., 1974. — С. 194; Яго ж. Туровская земля (IX—XIII вв.). 2-е изд. — Мн., 2001. — С. 226—235; Штыхов Г. Города Полоцкой земли. — Мн., 1978. — С. 137—139.

³ Цыт. паводле прарысоўкі надпісу ў кн.: Жыватворны сімвал Бацькаўшчыны: Гісторыя Крыжа святой Еўфрасіні Полацкай / Аўт. — уклад. У. Арлоў. — Мн., 1998. — С. 137. (Цытата дадзена з уяўленьнем пунктуацыі і разьбіўкі слоў; тут і далей у цытатах графіка інскрыпцыяў дапасавана, па магчымасьці, да сучаснага напісаньня.)

⁴ Г. Філіст у працы «Введение христианства на Руси: Предпосылки, обстоятельства, последствия» [Мінск, 1988. С. 185] даводзіць, што пачатак арыентаванага пранікненьня хрысьціянства на беларускія землі прыпадае прыкладна на 1105 г.

⁵ Поздеева И., Ерофеева В., Шитова Г. Кириллические издания (XVI век — 1641 г.)... С. 91—92.

⁶ Поздеева И., Кашкарова И., Леренман М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. ... С. 57—58.

⁷ Каталог беларускіх ізданьняў кірыліцкага шрыфта XVI—XVII в. Вып. 2... С. 62—63.

⁸ Тамсама. С. 56.

⁹ Поздеева И., Кашкарова И., Леренман М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. ... С. 137.

¹⁰ Тамсама. С. 150.

¹¹ Тамсама. С. 120.

¹² Тамсама. С. 165.

¹³ Поздеева И., Ерофеева В., Шитова Г. Кириллические издания (XVI век — 1641 г.)... С. 54.

¹⁴ Каталог белорусских кириллических изданий конца XVII—XVIII вв. Вып. 3: (1693—1800)... С. 33.

¹⁵ Поздеева И., Кашкарова И., Леренман М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. ... С. 38.

¹⁶ Тамсама. С. 149.

¹⁷ Тамсама. С. 153.

¹⁸ Тамсама. С. 64—65.

¹⁹ Захоўваецца ў Адзеле рэдкай кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ў Менску; шыфр: 094/4095K.

²⁰ Cyrillic Books Printed before 1701 in British and Irish Collections... P. 100.

²¹ Каталог беларускіх ізданьняў кірыліцкага шрыфта XVI—XVII в. Вып. 2... С. 56.

²² Старопечатные книги кирилловской печати в музеях Белоруссии... С. 8. Падчас нашага візиту ў Нацыянальны музэй гэтая кніга знаходзілася ў экспазыцыі і для візуальнага азнаямленьня атрымаць яе не ўдалося.

²³ Поздеева И., Кашкарова И., Леренман М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. ... С. 120.

²⁴ Тамсама. С. 187.

²⁵ Каталог белорусских кириллических изданий конца XVII—XVIII вв. Вып. 3: (1693—1800)... С. 11.

²⁶ Поздеева И., Кашкарова И., Леренман М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. ... С. 162—163.

²⁷ Правільна па-польску: «łokieć».

²⁸ Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVIII в. Вып. 2... С. 174.

Юры ЛАЎРЫК.

Друкарня езуітаў у Пінску

Езуітаў у Пінск запрасіў у 1630 г. пінскі стольнік Мікалай Ельскі¹. Ён ахвяраваў ім уласны, а ў прадмесці Ляшчы пабудаваў драўляны касцёл Св. Георга, аднак памёр да завяршэння фундацыі. Стараста пінскі Альбэрт Станіслаў Радзівіл працягнуў пачынанне М. Ельскага і ў 1632 г. падаў акт фундацыі калегіюму сойму, які і быў зацверджаны ў 1635 г. Такім чынам, у 1632 г. у Пінску была адчынена рэзідэнцыя ордэну езуітаў, а ў 1638 г. ператворана ў калегіюм, які праіснаваў да 1773 г.

Спачатку калегіюм месціўся ў доме М. Ельскага, але ў час наступу казакоў у 1648 г. быў спалены. У 1651—1675 гг. узведзены новы мураваны двухпавярховы будынак, які таксама двойчы разбураўся казакамі. Другая частка будавалася на працягу 1694—1738 гг.²

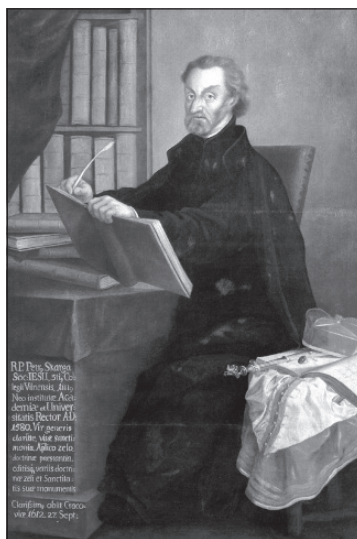
Пры калегіюме існавала невялікая бібліятэка, якая складалася ў асноўным з кніг, падараваных у 1699 г. ксяндзом Пятром Быкоўскім. У сярэдзіне XVIII ст. яна папаўняецца кнігазборам езуіта Казімера Бжазоўскага. Бібліятэка фінансавалася невялікімі сумамі на набыццё кніг. Пасля скасавання ордэну езуітаў у 1772 г. яна была перададзена ў карыстанне школаў Камісіі адукацыйнай³.

Друкарня пры калегіюме заснавана ў 1-й палове XVIII ст. Дакладная дата не вызначана. Так, А. Мальдзіс на падставе даты выдання захаваных кніг друкарні

мяркуе, што яна існавала з 1729 г. па 1746 г.⁴. «Энцыклапедыя ведаў аб езуітах у Польшчы і Літве» падае звесткі, што друкарня існавала ўжо ў 1727 г. і працягвала сваю дзейнасць да 1735 г.⁵. Польская даследніца гісторыі кнігі М. Кавецка-Грычова лічыць, што друкарня працавала з 1729 г. па 1743 г.⁶.

Прэфектам друкарні ў 1730—1735 гг. быў Ежы Кучынскі, запрошаны езуітамі з Варшавы, а ў 1733—1734 гг. з ім працаваў Томаш Тхаржніцкі, таксама друкар з Варшавы⁷.

Паводле бібліяграфічных крыніцаў вылучаны 11 выданняў, якія даследнікамі вызначаюцца як прадукцыя Пінскай друкарні⁸. Але на падставе вывучэння выданняў

Кнігі Пятра Скаргі, заснавальніка Віленскага універсітэту, друкаваліся ў Пінску. Партрэт Скаргі. XVII ст.

друкарні, што захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве, Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі і ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук, можна вызначыць толькі 4 назвы з дакладнымі датамі і месцамі выдання пінскай друкарні. Першая кніга, «Тыдзень святы Першасвятара Пія», датуецца 1729 г. (гл. спіс выданняў друкарні № 1) і яе перавыданне 1733 г. На апошніх старонках тэкст розніцца ад выдання 1729 г. (№ 2). У 1734 г. выходзяць «Нядзельныя і святочныя казанні на цэлы год» Пятра Скаргі⁹ (№ 3) і перавыдаюцца ў 1735 г. (№ 4). К. Агвяноўскі лічыць, што апошнія ёсць тытульным выданнем кнігі 1734 г.¹⁰, але замест прысвячэння Жыгімонту III тут змешчаны прадмова і ўхвальны верш на апостальскія працы П. Скаргі ад асобы, на ахвяраванні якой было адноўлена выданне. Цікава адзначыць, што ў 1737 г. у Віленскай акадэмічнай друкарні езуітаў выдадзены «Казанні аб сямі сакрамантах» П. Скаргі¹¹, дзе пагінацыя пачынаецца з лічбы 586, гэта значыць там, дзе заканчваецца нумарацыя старонак у выданнях «Нядзельных і святочных казанняў» 1734 г. і 1735 г. У аддзеле старадрукаў, рэдкіх кніг і рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі захоўваецца выдавецкі канвалют, у які ўваходзяць кнігі П. Скаргі «Нядзельныя і святочныя казанні» (Пінск, 1735) і «Казанні аб сямі сакрамантах» (Вільня, 1737)¹².

1741 г. датуецца выданні панегрычных твораў, прысвечаных кароннаму лоўчаму Яну Каралю Мнішаку¹³ (№ 5, 6), а таксама вершы Адама Несялоўскага¹⁴ «Чатырохбаковыя разважанні» (№ 7).

Я. Яноцкі сцвярджае, што гэты твор быў надрукаваны ў 1741 г. у Пінску і тамсама перадрукаваны ў 1746 г.¹⁵ (№ 11). Але трэба адзначыць, што ўсе гэтыя выданні выходзяць без азначэння на тытулах месца і году выдання. Таму ідэнтыфікаваць іх як выданні Пінскай друкарні езуітаў вельмі складана.

Дакладна вядома, што ў Пінску ў 1743 г. была выдадзена кніга Казімера і Адама Несялоўскіх¹⁶ «Забаўкі публічныя»¹⁷ (№ 8). Тытульны аркуш сведчыць пра тое, што яна надрукавана «ў новай друкарні ў Пінску 3.VIII.1743 г.».

Да 1743 г. выдання А. Мальдзіс прылічае і «Зборнік эпиграмаў» Казімера Несялоўскага (№ 9)¹⁸. Але ў «Бібліяграфіі польскай» К. Эстрэйхера і ў іншых бібліяграфічных выданнях яна не пазначана.

Шмат поглядаў у літаратуры наконт году і месца выдання кнігі Казімера Несялоўскага «Забаўкі хатнія» (№ 10), якую даследнікі таксама адносяць да Пінскай друкарні. К. Эстрэйхер падае яе без вызначэння месца выдання і прыводзіць гіпатэтычна дату 1745 г. Р. Віхары падае месца друку «Пінск, друкарня езуітаў, 1745 (магчыма, 1752)»¹⁹. М. Кубжыньска-Леанарчык дату і месца выдання вызначае як «Suprasł: W druk. 00. Wazylianów, 22.III. 1752»²⁰. Дата друку вызначана на падставе эпітафіі Казімеру дэ Раесу, скарбніку менскаму, які памёр 3.III.1752 г., а пахаваны быў 22.III у езуіцкім касцёле ў Менску. Выданне фігуруе ў супрасльскіх друкаваных каталогах і архівах. У 1783 г. кніга перавыдадзена ў Супраслі з тытулам на польскай мове: «Zabawki domowe siekawego zebrane z pisarzów

godnych wiary rękopism i świadków, oczywistych, z zwiadością historyczną» (Suprasł, 1783. [2], 434, [6] s. 4°). М. Кубжыньска-Леанарчык лічыць, што А. Сайкоўскі ў артыкуле пра К. Несялоўскага²¹ памылкова сцвярджае, што гэтае новае выданне надрукавана з прычыны папулярнасці «Забавак хатніх». Супрасльскае выданне 1783 г., на думку М. Кубжыньскай-Леанарчык, з'яўляецца выданнем «Забавак хатніх» 1752 г. У асобні-

ку дададзены новы тытульны аркуш, які даваў выгляд новага выдання, што было разлічана на рэалізацыю запасу старога накладу.

У Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі намі вылучаны асобнік кнігі К. Несялоўскага «Забаўкі хатнія»²² без месца выдання, але з датай друку на тытульным аркушы «1757 (?)». Апошняя лічба «7», хутчэй за ўсё, выпраўлена: вельмі старанна прастаўлена чорным чарнілам ад рукі.

На падставе прыведзеных фактаў можна зрабіць некаторыя высновы. На нашу думку, сваю дзейнасць Пінская езуіцкая друкарня пачала ў 1729 г. Магчыма, у 1727 г. яна атрымала прывілей на выдавецкую дзейнасць. Польскі гісторык Р. Бандтке выказаў

На перадваенным здымку Пінскага кірмашу відаць касцёл езуітаў (не захаваўся).

меркаванне, што друкарня ў Пінску мела абмежаваныя магчымасці ў выданні кніг і паліграфічны ўзровень іх быў вельмі нізкі. Р. Бандтке сцвярджае, што ў 1745 г. езуіты Пінска вымушаны былі друкаваць у Віленскай акадэмічнай друкарні сваю кнігу «Żal z uwagą nad śmiercią... Michała Serwacego... Wiśniowieckiego... przy pogrzebowym akcie prezentowany od... Kolegium Pińskiego S. J. r. 1745» (Wilno: Druk. J. K. M. Akad. S. J., [1745]. [19] s.)²³. Таксама, магчыма, пінскія езуіты заказвалі выданне кнігі П. Скаргі «Казанне аб сямі сакраментх» у Віленскай друкарні езуітаў у 1737 г. Таму меркаванне, што друкарня дзейнічала да 1735 г., мае падставы. Пра гэта можа сведчыць і той факт, што друкары, запроша-

ныя езуітамі з Варшавы, працавалі ў Пінскай друкарні толькі да 1735 г. Е. Кучынскі вярнуўся ў Варшаву²⁴, а Т. Тхаржніцкі застаўся працаваць у Пінску, але змяніў прафесію²⁵.

Аналіз выдаваных у друкарні кніг паказвае, што ў 1729—1735 гг. выходзілі толькі рэлігійныя кнігі, а ў 1741—1746 гг. свецкага зместу.

ЗАЎВАГИ

¹ Паводле іншых крыніцаў: езуітаў запрасіў у Пінск Станіслаў Альбрэхт Радзівіл у 1631 г. Пабудаваў калегію і касцёл. Езуіты адкрылі школы, а пазней друкарню, якая праіснавала нядоўга. Pińsk / Ks. A. Moszyński, A. Jelski // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VIII. — W-wa, 1887. — S. 171.

² Pińsk // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. — Kraków, 1996. — S. 509.

³ Тамсама. С. 509.

⁴ Мальдзіс А. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі // Книга, библиотечное дело и библиография в Белоруссии. — Мн., 1974. — С. 134.

⁵ Pińsk // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. S. 509.

⁶ Jezuici Pińsk // Drukarze dawnej Polski od XV—XVIII wieku. Zs. 5. Wielkie Księstwo Litewskie / Kawecka-Gryczowa X. A., Korotajowa K., Krajewski W. Wrocław; — Kraków, 1959. — S. 105—106.

⁷ Pińsk // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. — Kraków, 1996. — S. 509.

⁸ Estreicher K. Bibliografia polska. T. 8, 12—34. Kraków, 1882, 1891; Мальдзіс А. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі. С. 147—148.

⁹ Пётр Скарга (Павенскі, 1536—1612), вядомы царкоўна-рэлігійны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай, празваны суайчыннікамі Златавустам. Адукацыю атрымаў у Кракаве. У 1563 г. прыняў духоўны сан, у 1568 г. выехаў у Рым, дзе ў 1569 г. стаў езуітам. У 1571 г. вярнуўся ў Польшчу, выступаў там гарачым змагаром супраць дысідэнтаў і сваімі казаннямі значна ўздзейнічаў на распаўсюджванне каталіцкага веравызнання на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. З 1579 г. па 1584 г. быў прызначаны рэктарам Віленскай акадэміі. Арганізаваў езуіцкі калегію у Полацку і ў 1582—1586 гг. быў яго рэктарам, а потым 25 гадоў (з 1588 г.) — прыдворным прапаведнікам караля Жыгімонта III Вазы.

Калі гаварыць пра дзейнасць друкарні з 1741 г. па 1746 г., то можна выказаць здагадку, што Казімер Несялоўскі мог арандаваць абсталяванне друкарні пінскіх езуітаў для выдання сваіх кніг. Таму ў выхадных звестках «Забавак публічных» 1743 г. чытаем: «u powej typ. w Pińsku».

Для далейшых даследаванняў неабходная праца з архіўнымі

Казанні П. Скаргі розніліся красамоўствам і сведчылі пра вялікую эрудыцыю (Настольный энциклопедический словарь / Т-во бр. А. и И. Гранат и К. 5-е изд. — М., 1901. — Т. 8. — С. 4536).

¹⁰ Dzieła X. Piotra Skargi T. J.: Śpis bibliogr. / Oprac. x. K. Otwinowski T. J. Kraków, 1916. № 84.

¹¹ Kazania o siedmiu sakramentach kościoła św. katolickiego, czynione i napisane od w. x. Piotra Skargi S. I. Naprzyd w Krakowie druk. 1618, o potym przedrukowane. Wilno: Druk. Acad. S. I., 1737. 586—786 s. 2°.

¹² Шыфр захавання ў фондзе 09/5352к.

¹³ Мнішак Ян Кароль (1715—1759) з шляхоцкага роду ўласнага герба ў Рэчы Паспалітай, якія паходзілі з Чэхіі, у XVI ст. асталіся ў Польшчы, з XVII ст. лічылі сваім продкам военачальніка Карла Вялікага Вандаліна. Лоўчы каронны ў 1736—1742 гг., падкаморы ВКЛ з 1742 г. Трымаў шматлікія староствы. (Мнішкі // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. — Мн., 1999. — Т. 5. — С. 219.)

¹⁴ Несялоўскі Адам (1719—1745), старацтва цырынскі, сын Казімера Ігнацыя Несялоўскага. У літаратуры яго часта блытаюць з братам К. І. Несялоўскага, Адамам Несялоўскім, старацам дынаманскім, які памёр у 1744 г. (Sajkowski A. Muza z Woroccy // Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. — Poznań, 1965. — S. 215; Niesiołowski Kazimierz / Sajkowski A. // Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1978. T. XXIII/1, zs. 96. S. 55—56.)

¹⁵ Janocki J. D. Polonia litterata nostri temporis... — Wratislaviae, 1750. — P. I. — S. 53.

¹⁶ Несялоўскі Казімер Ігнацы (каля 1676 — каля 1752), палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай, кашталян смаленскі ў 1738—1752 гг. (Несялоўскія // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-ці т. — Мн., 1999. — Т. 5. — С. 321.)

¹⁷ Пра тое, што аўтары твору бацька і сын Несялоўскія г.л.: Sajkowski A. Muza z Woroccy // Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. S. 215;

дакументамі: напрыклад, Архіву Правінцыі Таварыства езуітаў Паўднёвай Польшчы, рукапісамі Яна Пажакоеўскага «De viris illustribus Prov. Lithuaniae» (Кракаў). Таксама важна правесці тыпаграфічны аналіз і параўнанне кніг, выдаваных у розныя перыяды дзейнасці друкарні.

Niesiołowski Kazimierz / Sajkowski A. // Polski Słownik Biograficzny. S. 55—56.

¹⁸ Мальдзіс А. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі. С. 147.

¹⁹ Wichary G. Recepcja wydawnicza literatury Baroku w czasach Oświecenia (od 1741 do 1800 roku) // Archiwum Literackie. 1978. T. 3. S. 399.

²⁰ Cubrzyńska-Leonarczyk M. Katalog druków supaskich. — Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1996. — S. 77, 106.

²¹ Niesiołowski Kazimierz / Sajkowski A. // Polski Słownik Biograficzny. S. 55—56.

²² Шыфр захавання ў фондзе ОБ 16—18 / Нр 161.

²³ Bandtkie J. S. Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim, jako i w krajach zagranicznych w których polskie dzieła wychodziły. T. II. — Kraków, 1826. — S. 45—46.

²⁴ Kuczyński Jerzy // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. — Kraków, 1996. — S. 125.

²⁵ Tchorznicki Tomasz // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. — Kraków, 1996. — S. 685.

ВЫДАННІ ДРУКАРНІ

СПІС СКАРОТАЎ

Мальдзіс — Мальдзіс А. І. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі // Книга, библиотечное дело и библиография в Белоруссии. — Мн., 1974. — С. 130—150.

Е. Estreicher K. Bibliografia polska. T. 8, 12—34. Kraków, 1882, 1891.

BN — Нацыянальная бібліятэка ў Варшаве.

НББ — Нацыянальная бібліятэка Беларусі.

ЦНБ НАНБ — Цэнтральная навуковая бібліятэка Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

1729

1. Hebdomas sancta Pii Sacerdotis, sive XXXVI perquam nervosae meditationes sac-

erdotum et non sacerdotum, octiduanae recollectioni, imo et menstruo usui, ad profectum spiritualem mire conducentes item pro commoditate sacerdotum, accessus et recessus altaris. Ac denique Deliciae Eucharisticae. Pinski: Typis Coll. S. J., 1729. 149 s. 16°.

Тыдзень святы Пія Першасвятара, або XXXVI надзвычай пераканаўчых разважаняў святарскіх і несвятарскіх васьмідзённага гавенняў, для штомесячнага выкарыстання, для росту духоўнага надзвычайна карыснага, а таксама для алтарных выступаў святароў і для шчодрой радасці зухарыстычнай. E. XVII, 69; Мальдзіс. С. 147—148.

1733

2. Hebdomas sancta Pii Sacerdotis... Pinski: Typis Coll. S. J., 1733. 149 s. 16°.

Тыдзень святы Пія Першасвятара... E. XVII, 69; Мальдзіс. С. 147—148.

1734

3. Skarga Piotr S. J. (1536—1612). Kazania na niedziele j święta całego roku. Po czwarty raz do druku podane. Pińsk: Druk. Coll. S. J., 1734. 585 s. Folio.

Нядзельныя і святочныя казанні на цэлы год.

E. XXVIII, 144. Мальдзіс. С. 147. Dzieła X. Piotra Skargi T. J.: Śpis bibliogr. / Oprac. x. K. Otwinowski T. J. Kraków, 1916. N 83. BN XVIII. 3.3014.

1735

4. Skarga Piotr S. J. (1536—1612). Kazania na niedziele j święta całego roku. Trzy razy do druku w Krakowie podane, teraz czwarty raz, za dozwoleństwem Starszych przedrukowane. Pińsk: Druk. Coll. S. J., 1735. 786 s. Folio.

Нядзельныя і святочныя казанні на цэлы год.

E. XXVIII, 144. Мальдзіс. С. 147. Dzieła X. Piotra Skargi T. J.: Śpis bibliogr. / Oprac. x. K. Otwinowski T. J. Kraków, 1916. N 84. BN XVIII. 3.2383 adl. НББ 09/5352.

1741

5. Hebdomas Saeculorum inter continuatas integro Septennio Victorias Bellico Opere Olim a Generalissimo in Occidentali Imperio Exercituum Duce impensa atq; ad recolendam perenni aetatum memoria triumphum Dierum memorabilium Festis Septena Martis Alumnae

Volneris penna a Carolo Magno inserta nunc vero applaudente inter Solemnes Hymenaei thaeas illustrissi. Ac Excellentiss. D.D. Joannis Mniszech S.R.J. in Magna Konczyce & Ossownica Comitiss. Polesiaca Dodana ab. Athaenaeo Ducali Pincena Soc. JesuVotivo Drammata celebrata. Anno 1741. [Pińsk: Druk. Coll. S. J., 1741]. [12] s. Folio. Тыдзень вякоў паміж звязаных у сяміцу перамог вайсковай справы калісці найгадоўнейшым у Заходняй імперыі праводцы войска расход... E. XVIII, 69. Мальдзіс, С. 147.

6. [Mniszech J.] Ziota wolność Polska od żelaznych nienawiści fatów pod troiaką Zamojskich włóczęnią ubezpieczona, w dobrym siempiorów pierzu Europejskiemu światu wstawiona, w doćwotniej przyiaźni wotach JWżnego Jmci pana Jana Wandalina hrabi na Końszynach j Ossownicy Mniszcha łowczego kor. Starosty Jaworowskiego j JWżnego Jmci pani Katarzyny Zamojskiej Woiewodzanki Smoleńskiej ukoronowana, od obligowanego pańsiemu honorowi kollegium pińskiego Soc. Jesu panegirycznym piómem ogłoszona roku 1741. [Pińsk: Druk. Coll. S. J., 1741]. [14] s. Folio.

Залатая вольнасць польская, якая абаронена трайным кап'ём Замойскіх...

E. XXII, 463. Мальдзіс. С. 147—148.

7. Niesiołowski Adam (1719—1745). Quadragesymalne contemplacje, Oliwet i Kalwaryja z Pamasem, na którym postne z Muzami lamentuja Dominiki. [Pińsk, 1741]. 83 s. 4°.

Чатырохбаковыя разважанні.

E. XXIII, 129—130. Мальдзіс. С. 147; Janocki J. D. Polonia litterata nostri temporis... Wratławie, 1750. P. 1. S. 53; Sajkowski A. Muza z Worończy // Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłowskiego mecenatu. — Poznań, 1965. — S. 215; Niesiołowski Kazimierz / Sajkowski A. // Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1978. T. XXI-III/1, zs. 96. S. 55—56.

1743

8. Niesiołowski Kazimierz Ignacy, kasztelan smoleński (1676(?)—1754). Otia publica vix domestica próżnoty różne, publiczne, domowe, dawne, późniejsze, terażniejsze, nowe, pod tarcza na świat przy dwóch idą mieczach. O świętych, świeckich dowiesz się rzeczach. Sacris monumenta, staticis fragmenta: satirica, miscellanea, varia przydane do zabawy w próżnościach niepróżniącym; pod najjaśniejszym Audustem III rok 1743 dnia Augusta trzeciego

ad libitum favorabiliter podae. B. m. (w nowiej typ. w Pińsku), 3.VIII.1743. [2], 424 s. 4°.

ЗАБАЎКІ ПУБЛІЧНЫЯ.

E. XXIII, 131. Мальдзіс. С. 147; Sajkowski A. Muza z Worończy // Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłowskiego mecenatu. S. 212; Niesiołowski Kazimierz / Sajkowski A. // Polski Słownik Biograficzny. S. 55—56.

9. [Niesiołowski Kazimierz Ignacy], kasztelan smoleński (1676(?)—1754). Epigramata vemacula czyli zbiór epigramatów. B. m., [1743].

ЗБОР ЭПІГРАМАЎ.

Мальдзіс. С. 147.

1745

10. Niesiołowski Kazimierz [Ignacy], kasztelan smoleński (1676(?)—1754). Otia domestica per velocem Aquilam et celerem Equitem dignissimorum triadi idq... Michaeli Radivillio... palatino Vilnensi... Michaeli... Czartoryjski pro-cancellario Magni Ducatus Lithuaniae... Georgio Dettlof... Fleming thesaurario Magni Ducatus Lithuaniae... praesentata, atq. ab... nomini et honori senatore dedicata anno 1745. [Pińsk, 1745]. [2], 434, [6] s. 4°.

ЗАБАЎКІ ХАТНІЯ.

E. XXIII, 130—131; Мальдзіс. С. 147; Sajkowski A. Muza z Worończy // Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłowskiego mecenatu. S. 212; Wichary G. Recep-cija wydawnicza literatury Baroku w czasach Oświecenia (od 1741 do 1800 roku) // Archiwum Literackie. 1978. T. 3. S. 399; Cubrzyńska-Leonarczyk M. Katalog druków suparskich. — Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1996. — S. 77, 106. ЦНБ НАНБ ОБ 16—18 / Нр 161.

1746

11. Niesiołowski Adam (1719—1745). Quadragesymalne contemplacje, Oliwet i Kalwaryja z Pamasem, na którym postne z Muzami lamentuja Dominiki. [Pińsk, 1746]. 83 s. 4°.

ЧАТЫРОХБАКОВЫЯ РАЗВАЖАННІ.

E. XXIII, 129—130; Мальдзіс. С. 148.

Тамара САМАЙЛЮК (Мінск).

Беларускі рыцарскі раман XVI ст. і вытокі беларускае драматургіі

Вытокі беларускае драматургіі традыцыйна шукаюцца нашымі літаратуразнаўцамі ў фальклоры. У энцыклапедыях і падручніках адзначаецца, што элементы драматычных твораў былі ўжо ў народных і культурных рытуалах, каляндарных і сямейна-побытавых абрадах, карагодах, тэатралізаваных гульнях¹. Асабліва вызначаюцца ў гэтым сэнсе вясельныя абрады. Першымі прафэсійнымі актёрамі былі скамарохі, вядомыя на тэрыторыі Беларусі з V па XX ст., але называліся яны па-рознаму. Іхная дзейнасць таксама грунтавалася на фальклёрнай творчасці, зь якой сфармавалася ўласна народная драматургія школьнага тэатру, батлейкі, народнае драмы².

Зараджэнне ж прафэсійнага тэатру ў Беларусі было звязана з пашырэннем у XVI ст. езуіцкіх школаў³. Барокавы тэатар прапапоўваў глядачу драмы біблейскае й агіяграфічнае тэматыкі на лацінскай альбо польскай мовах. Але ў антрактах выконваліся г. зв. «інтэрмэдыі», што адлюстроўвалі народныя тэатралізаваныя гульні і ў якіх ужо зьяўляліся беларускамоўныя пэрсанажы (сялянін, мешчанін, казак). Як правіла, яны выяўляліся ў карыкатурным выглядзе, бо паказвалі жыццё ніжэйшых слаёў грамадства. Нягледзячы на прымітыўнасць сюжэтаў, інтэрмэдыя сталася новым крокам у разьвіцці беларускае драматургіі: упершыню селянін зрабіўся галоўным героем (і, што

вельмі важна, — станоўчым), упершыню зьявіўся сюжэт у сучасным разуменні гэтага тэрміну. Акрамя таго, падчас татальнае паланізацыі ў інтэрмэдыях шырока выкарыстоўвалася беларуская мова. У другой палове XVIII ст. інтэрмэдыя канчаткова перарасла ў камэдыю, а разам са школьным тэатрам пачалося й разьвіццё прыдворнага, аматарскага й народнага тэатру⁴.

Такім чынам, роля фальклёрнае й інтэрмэдычнае традыцыі ў станаўленьні беларускае драматургіі калясальная, і мы ня будзем яе аспрэчваць. Але ў сувязі з заяўленай тэмай варта вылучыць адзін аспект, які раней ня быў зьвязаны нашым літаратуразнаўствам. Ён звязаны са спэцыфікай беларускага перакладнага рыцарскага рамана XVI ст.

Як узорны рыцарскі твор, вяршыню беларускае мастацкае прозы эпохі Адраджэньня, вылучым «Аповесьць пра Трышчана» (1550-я гг.), што захоўваецца ў складзе «Познаньскага зборніка». Твор вылучаецца высокім мастацка-стылістычным узроўнем, глыбокай філасофска-анталёгічнай спэцыфікай. Паводле сваёй формы «Трышчан», безумоўна, зьяўляецца раманам. Але ж некаторыя стылеўтваральныя элементы прымушаюць задумацца. Раман лёгка разьбіваецца на главы (каля 40), што вылучаюцца наяўнасцю ўнутраных напружаных падсюжэтаў з арыгінальнымі «міні-канфіліктамі» й самастойнымі назовамі.

У адзіны раман іх лучаць агульныя галоўныя героі й шматлікія апісаньні бітваў. Адною з самых значных адметнасьцяў паэтыкі твору зьяўляецца вялікая колькасць функцыянальных фігураў дыялягізму (гіпофараў і сэрманацыяў — пытална-адказных хадоў), што стварае ўражаньне непасрэднае гутаркі з чытачом і выяўляе драматургічнасьць «Трышчана». Бясспрэчна, амаль у кожным рамане мы можам сустрэць дыялёгі, але ў гэтым творы яны маюць свае асаблівасьці: указаньне на адрасанта ў большыні выпадкаў знаходзіцца перад прамаўлянай фразай і закрываецца дзеясловам маў-

Тэатральныя традыцыі антычнасьці аднаўляліся ў выданьнях часоў Адраджэньня. Гравюра «Рымскі тэатар» зь венэцыянскага выданьня Тэрэнцыя. 1497.

леньня тыпу «рек», «рэкла». Адсутнасць сынанімікі падобных дзеясловаў (якая вельмі ўласціва выяўленчай сыстэме твору), іх сэмантичная аднастайнасць, выяўляюць адрознае функцыянальнае прызначэнне. На нашу думку, у XVI ст., калі пунктуацыйная сыстэма мовы не была дастаткова развітай (вядомыя толькі кропка, коска, кропка з коскай, двукроп'е, пыталнік і дужкі), а традыцыя пісьмовае драмы яшчэ ня склалася, дзеясловы маўленьня ў азначанай пазыцыі маглі выконваць функцыю знаку прыпынку. Увогуле ж, дыялягічна насычаныя месцы «Трышчана» таксама лёгка разбіваюцца на рэплікі й рэмаркі. Апускаючы дзеясловы маўленьня або замяняючы іх кропкамі, драматургічна трансфармуючы тэкст, мы атрымліваем своеасаблівую «п'есу».

Такім чынам, бачым, што беларускі рыцарскі раман XVI ст. «Трышчан» зьяўляецца ўнікальным творам нашае перакладное й арыгінальнае літаратуры паводле роду, паколькі ў ім яскрава назіраецца сынкрэтызм эпічнага й драматычнага жанраў. Калі браць пад увагу гэты аспект, атрымліваецца, што вытокі пісьмовае традыцыі беларускае драматургіі варта шукаць у перакладной сьвецкай прозе XVI ст., у якой новы для ВКЛ род літаратуры — драматургія —

Рыцарскі турнір — нашчадак рэальных міжбояў сярэднявечча. Карціна сярэдзіны XVI ст. адлюстроўвае падобны турнір на Бэльвэдэрсім двары ў Ватыкане.

афармляўся традыцыйна, у эпічнай форме. Адзначым самыя значныя вартасці, якія дае падобная гіпотэза беларускаму літаратурназнаўству (безумоўна, яна яшчэ патрабуе кампэтэнтных доказаў на больш шырокім корпусе тэкстаў): 1) пераасэнсаванне канцэптальнае ролі беларускага рыцарскага рамана для развіцця нашае даўняе літаратуры; 2) храналёгічнае заглыбленне ўзьнікнення пісьмовае традыцыі беларускае драматургіі ў адрозьненне ад фальклёрнае, прынамсі, на адно стагодзьдзе (С. Полацкі);

3) разбіванне савецкае канцэпцыі наконт «сялянскага» паходжаньня беларускае літаратуры ўвогуле й драматургіі ў прыватнасці (зь інтэрмедыяў). Тут беларускай мовай прамаўляюць не сяляне, а каралі, і мова іх вытанчаная, сакавітая й годная.

У якасці ілюстрацыі далей падаем метамарфозу аднаго з урыўкаў рамана «Трышчан» у транслітараваным выглядзе⁵. У дужках пазначаецца старонка паводле першага выданьня тэксту «Трышчана» А. Весялоўскага.

ЗАЎВАГІ

¹ Драматургія // Беларуская Энцыклапедыя: У 18-ці т. Т. 6. — Мн., 1998. — С. 197.

² Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі: У 3-х т. Т. 1. — Мн., 1997. — С. 8—9.

³ Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя. — Мн., 2003. — С. 861.

⁴ Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя. — Мн., 2003. — С. 861; Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд. — Мн., 1997. — С. 332—338, 343—350.

⁵ Аповесць пра Трышчана: Невядомае ў невядомым. Атрыбуцыя аўтара й праблема вывучанасці / Прадм. і транслітараванне Н. Старавойтавай // Спадчына. 1998. № 5. С. 140—147; 148—171; № 6. С. 177—209; 1999. № 1. С. 188—218; № 3. С. 130—170.

Чорны востраў Самсіжовы

(трагікамічны расповед пра тое, як слаўны й дворны рыцар Трышчан ратаваў з палону вялікага караля Артыюша, свайго лепшага сябра й містэрнага рыцара Анцалота, а таксама шмат іншых добрых рыцараў Акруглага стала)

[Трышчан, пераапрунуўшыся купцом-каталіком, прыстае да Чорнага вострава разам са сваёй каханай каралевай Іжотай і жонкай караля Артыюша каралевай Жанібрай з мэтай ратаваць караля Артыюша з Самсіжовага палону.]

І вышадшы віцязі караля Самсіжовы, шлі к няму, што наборзьдзей, бо такі абычай кароль Самсіж меў: ад каго бы кольвек судна прышло, тады приходзячы віцязі, бралі, што хацелі. А тот купец, што апавядаець, што ў няго ўзята, то кароль плаціць за віцязі (109).

Трышчан (*марнару*). Адапхні ся ад краю, бо я ведаю караля Самсіжоў абычай. А есьлі хто ў мяне возьмець Жанібру або Іжоту — ня маець мне кароль Самсіж чым заплаціці, а золата й серабра й я досыць маю.

А за тым заклікаў, гаворачы,
Гаварнар.

Гаварнар. То ходзіць адзін купец, а хацеў бы свой тавар прадаці, няхай яму гвалту ня будзець.

Яны. Купчэ, шлюбуюець гаспадар кароль і ўсе віцязі, есьлі бы не было тваёе добрае волі, а гвалту ці ня будзець.

І напатым прыстаў пан Трышчан і расьпялі шацёр і расклалі перад нім разьлічнага тавару многа. І прышоў адзін віцязь к Трышчану, мовячы.

Адзін віцязь. Рыцару добры, для чаго ся ясі учыніў латыньнікам?

Трышчан. Многа людзей, падобных віцязям. Я бых рад, абых тот віцязь быў, каго ты меніш¹, але я латынянін. Есьлі ці чаго патрэба — купі: мам ці што прадаці.

Ён. Рыцару, я цябе знам. Ты тот рыцар, што яно пабіў тры віцязі, пляменьнікаў караля Бана Банецкага ў дварэ караля Ляньвіза ўв Арлендыі. Табе нет роўні дабратаю блізка ні далёка.

Трышчан. Ні што так не амыляець, як парсуна чалавечаска. Калі-б ты ўзлажыў зброю, я бых мнімаў, што ты віцязь. Але ця бачу, што ясі блазен, а хочаш ад мяне дару.

Онаму віцязю было сорам вельмі й гаварыў.

Оны віцязь. Нічога есьмі так прылічнага ня відзеў, як тот купец ка онаму віцязю добраму.

І пыталі яго іншыя віцязі.

Віцязі. Латыняне, што ёсьць табе тыя паніе?

Трышчан. То мі сёстры. Адна старшая, а другая малодшая.

Віцязі (*павядалі каралю Самсіжу, гаворачы*). Пане, каторы купец шлюбую прасіў, ёсьць зь нім дзэве дзеўкі-сястры. Але быхма на

крыж сьвет прашлі, цуднейшых быхма не нашлі, але што малодшая бяла, як папер, і красна, як рожа. Есьлі бы-с хацеў, мог бы іх купіці.

Ішоў сам кароль Самсіж, абы іх відзеў. І прыйдзе к шатру Трышчанаву.

Кароль Самсіж. Здароў, латыняне.

Трышчан пацёк к няму й паздаровіў яго. І дзівілі ся каралёвы віцязі, як містэрна² тот латынянін да караля кінуў.

Віцязі. З нас бы таго ніхто так не ўчыніў.

Кароль шоў у шацёр і застаў оныя паніа ў шахі іграючы, каторыя шахі былі крышталовыя вельмі пекны (110).

Кароль (*пытаўся*). Латыняне, што табе ёсьць тыя панніе?

Трышчан. Сёстры мі ёсьць.

Кароль. Прадай мі тыя шахі.

Трышчан. Ня можаш мі заплаціці.

Кароль. Калі бых хацеў, я бых табе даў за кождага пешка язджалага віцязя, а за караля таго — караля Артыюша.

Трышчан. Што ся не прадаець, таго ня можаш купіці.

Кароль. Прадай мі сястру малодшую, а хачу табе золатам

¹ маеш на ўвазе.

² умела.

тры кроць яе адмераці, а серабрам, колька сам усхочаш.

Трышчан. Пане, рэк мі ясі, чаго бых не хацеў прадаці, у тым гвалту ня будзець. А калі бых сястру сваю хацеў прадаці, у першым жа прыстанішчу большую бых цэну ўзяў.

Кароль. Іграйма-ж у шахі а няе й а трэцюю часьць маяго каралеўства.

Трышчан. На што бы мі не было маёй волі, рэк мі ясі, на то гвалту не чыніць. А я ня знаю, як у шахі іграюць. Я пастаўлю папа ў старшым месцу, а іншыя шахі гдзе маем паставіці?

Кароль. Правы ёсьць латынянін, у ніх поп начасьнейшы. *(І зась рачэ.)* Латыняне, збадай-ма ся-ж а тую панну й а паў маяго каралеўства.

Трышчан. Рэк мі ясі: на што маёй волі ня будзець, гвалту быці ня мела. А я ня знаю, як на каня ўсесьці й як у зброю ўбіраці ся.

Кароль. Рубайма ся-ж а няе а ўсё маё каралеўства. З таго тройга абяры сабе, што хочаш. А калі ня ўсхочаш, я й дарам вазьму.

Трышчан. Калі нет у першай рэчы, ня можа быці й у паследняй, бо есьмі ня ведаў большае бітвы. Адно калі ся пачнуць біці іграючы латынскія дзеці, цякучы па вуліцах драўнянымі мечыкамі. Так лі й мы маем?

Кароль. Так, латынніча, але мы будзем жалезнымі. Добра ясі ўчыніў, што мі ясі тую чудную панну прывёў.

І назаўтрэй прынеслі ад караля
Трышчана у двою зброю,
гаворачы.

Віцязі. Убірайся, латынніча.

Трышчан пачаў класьці левую наруч на правую руку, а правую на

левую. А правую нанаж на левую, а левую на правую.

Трышчан. Панясіце тую зброю пану вашаму, іж ня можа прыстаці сьветлая зброя на латынскія плечы.

І яны панеслі зброю й гаварылі.

Віцязі. Міласьцівы каролю, ня ўмеець убіраці ся. А наша пані, пазіраючы на няго, сьмяець ся. Тым ся весяліць, ня жалуючы сьмерці брата сваяго для тваяго пачченьня.

А межы тым (111) Трышчан рэк
Жанібры й Іжоце.

Трышчан. Справуйце ляркарства да ранаў, занюж пайду к набольшаму віцязю сяго сьвету, а ўбярэце ся ў налешыя шаты.

І вышаў пан Трышчан у зупольнай зброі, а на гелму ў няго вельмі чуднага цьвету вянок, а за нім вобе паніе. Аж стаіць кароль Самсіж із сваімі віцязьмі й калі абачыў Трышчана — ня рад бы зь нім меў бітвы. Але калі відзеў Іжоту пекна ўбраную, хаця-б яму й шлюб утраціці, узяў бы яе бяз кождае бітвы, так ся яму хароша відзела.

Кароль. Латынніча, а што ясі са мною прыняў бітву? А маё каралеўства?

Трышчан. Каролю, ты-смовіў, а я таго не прымаў, занюж віджу блізка сябе сьмерць сваю. Але мушу прыняці з табою сечу. Я многа хадзіў морам і сухам, а калі маю ўмярэці, валеў бых там, гдзе відзяць больш сьмерць маю. Чуў есьмі, што ёсьць у цябе многа добрых людзей у цямніцы, вялі іх вывесьці, няхай відзяць сьмерць маю.

Кароль (сваім). Што то яму паможа, іж кароль Артыюш зь віцязьмі сваімі ўвідзяць сьмерць

яго? Вяліце іх вывесьці зь цямніцы.

І кагды кароль Артыюш зь віцязьмі сваімі выйшлі й відзеўшы іх Артыюш авы віцязі дванаццаці пан Анцалот — рассьмяялі ся, акром Паламідэжа, найбольшага няпрыяцеля Трышчанава.

Артыюш. Чаму ся сьмяеце? Не дзіўлю ся іншым, але дзівую ся Анцалоту, што ся сьмяець сьмерці найбольшага віцязя а намільшага таварыша сваяго, а нашай і сваёй пагібелі.

Паламідэж. Есьлі маем быці прости Трышчанам, лепей бы нам умярэці ў сёй цямніцы ў Чорным востраве.

Анцалот. Не сьмяю ся я яго сьмерці, але мі ёсьць міла स्वाбода наша, іж вем, калі ёсьць тут Жанібра каралёвая а Іжота, укажэць пан Трышчан куншт.

Кароль Самсіж прыступіў.

Кароль (Трышчану). Бі ся, латынніча.

Трышчан. Пане, наўчы мя.

Кароль выняў меч і пачаў бразгаці па зброі яго, гаворачы.

Кароль. Так тні, а так ся ўкрый. *(І зася рачэ.)* Хочаш лі, латыняне, аставіці тую бітву а даці мне панну?

Трышчан. Каролю, ты-сьмяне навучыў добра, яка пан вялікі. Але калі бых ся мог улажыці ад тваго меча, сьмеў лі бых цяці?

Кароль. Есьлі можаш, укрывай ся, але ня ўзможаш.

Трышчан. А калі бых мог цяці, сьмеў лі бых? (112)

Кароль. Тні.

Трышчан. Каролю, навучыў мя ясі, варуй ся-ж мя.

БІТВА ТРЫШЧАНАВА З САМСІЖАМ КАРАЛЁМ

І пачалі ся ганяці, як лвы па полю,
адзін на другога наская, як тым
віцязем, каторым не было роўні
блізка ні далёка. Прыбіваў С а м с і
ж Т р ы ш ч а н а й ё н с я з а м я т а ў
мечам і шчытом і на калені падаў
перад моцнымі ўдарцамі
Самсіжовымі. А калі Т р ы ш ч а н
прыбіваў С а м с і ж а, ё н с я з а м я т а ў
мечам і шчытом і на калені падаў
перад моцнымі ўдарцамі
Трышчанавымі.

Віцязі. Дзіва вялікія! Ня мог
ся найці ніводзін віцязь, каторы
бы ся мог працівіці нашаму пану,
а оны латыньнік так чыніць, ска-
ча, як леў.

І прыскочыў С а м с і ж і пачаў
рубаці што наболей мог па зброі
Трышчанавай. Дабы іх зброі не
адзержалі, воба бы былі мяртвы.
На канец бітвы пайзрэў пан
Т р ы ш ч а н, аж І ж о т а зь ліца
ступіла. І для таго пан Т р ы ш ч а н
адкінуў шчыт і ўзяў меч у вобе рукі
й пачаў чыніці жастокія ўдарцы без
укладаньня. І цяў караля С а м с і ж
а па абейх руках, і адпалі яму рукі
зь мечам на зямлю.

Трышчан. Памятай ся, ка-
ролю, абых ці рук не акрывавай,
але больш таго ня ўмею.

І ўхваціў меч свой за канец і панёс
С а м с і ж у, гаворачы.

Трышчан. Для чаго ясі па-
кінуў меч свой? Есьлі цяжак, на-
ж ці мой меч, а тот дай мне.

І пайзрэў кароль С а м с і ж на
Т р ы ш ч а н а гнеўным абычаем.

Трышчан. Чаму на мя так
срдзіта смотрыш? Што есьмі цябе
пабядзіў хітра й містэрна — інак
есьмі ня ўмеў з табою пайці, яка
так.

Кароль. Пачценны віцязю
Трышчане, па шырмерству³ есьмі
цябе пазнаў і прасіў есьмі Бога,
абых ня ўмёр наглаю⁴ сьмерцю ад
жастокіх ударцаў тваіх і ад востра-
га меча тваёго. Я табе гавару ве-
раю віцязьскаю, бы мі ясі таго
паслаў, хто бы мі а табе паведаў
— я бых табе пусьціў караля Ар-
тыюша й яго віцязі, бо віджу, іж
мі для іх прышла сьмерць.

Відзеў то кароль А р т ы ю ш із
сваімі в і ц я з ь м і, пайшоў да
Т р ы ш ч а н а й споўніў сэрца
вясельлем. І пачалі ся з Т р ы ш ч а
н а м прывітаці вельмі ласкава й
уздалі хвалу Госпаду Богу а
дзякавалі пану Т р ы ш ч а н у.

Артыюшавы віцязі.
Навышшы рыцару, захвалёна ці
будзь усімі віцязьмі, іж ясі нас
асвабодзіў ад цямніцы Самсіжовы.

Кожды. Бог памілуй Трыш-
чана, іж так многа працаваў для
караля Артыюша й яго віцязей
сваёю добраю воляю (113).

Пан Т р ы ш ч а н казаў прынесці
тое вяселье, каторым ся С а м с і ж
весьліў: трубы, дуды, лютні, арфы,
арганы, шахі, варцабы вельмі цудна
ўкрашона абычаем гасподскім і
пачалі весяліці ся. Таго вяселья
міла было слухаці к а р а л ю

А р т ы ю ш у й яго в і ц я з я м.
І калі пан Т р ы ш ч а н сам узяў
лютню й пачаў іграці вельмі
стройна, к а р а л ю А р т ы ю ш у й
яго в і ц я з я м і споўнілася сэрца
вясельлем, слухаючы ноты лютні
Трышчанавы. І ніхто зь віцязей ня
быў сыт слухаючы. Тагды І ж о т а
ўхваціла к а р а л ё в у ю
Ж а н і б р у й Даравала к а р а л ю
А р т ы ю ш у.

Іжота. Пане, даруець ці пан
Трышчан тую панію, ачкольвек
каторая лёгкасьць вам стала, ня-
хай ся пачэснасьцю направиць.

І кождага в і ц я з я даравала
канём і зброяю й яшчэ рачэ
в і ц я з я м.

Іжота. Па што ся чыя рука
хваціць, ня будзець яму забароне-
на. (*Анцалоту.*) Рыцару, даруець
ці Трышчан, штокольвек дабыў
імення здрадцы крыжнака а даруе
ці віцязя Амадора із замкам тае
дзеўкі, што была паніжоны закон
паставіла ў сваём прыстанішчу.

К а р о л ь А р т ы ю ш уздаў хвалу
Госпаду Богу й дзякаваў
Т р ы ш ч а н у, гаворачы.

Артыюш. О навйшшы віця-
зю Трышчане, захвалёна ці будзь
вялікае тваё рыцарства ўсімі
віцязьмі й усімі людзьмі па ўсіх
чатырох старанах! Добраці тваёе
нет друга ні блізка ні далёка на
зямлі.

*Уступ і пераклад
Надзеі СТАРАВОЙТАВАЙ.*

³ па фехтаванні.

⁴ раптоўнаю.

«Нататкі пра музыку» М. К. Агінскага

Да публікацыі трактату

У 2001 г., падчас навуковай камандзіроўкі ў Вільню, у фондах Літоўскага нацыянальнага дзяржаўнага архіву (ЛНДА) намі выяўлена невядомая музычна-эстэтычная праца «Нататкі пра музыку» («*Observations sur la Musique*»)¹. Паводле атрыбуцыі супрацоўнікаў архіву, а таксама праведзенага аналізу почырку, зместу помніка і манеры выказвання яе аўтарства належыць вядомаму палітыку і дзяржаўнаму дзеячу Міхалу Клеафасу Агінскаму (1765—1833), які ўвайшоў у гісторыю еўрапейскай (у т. л. і беларускай) музыкі як таленавіты кампазітар-аматар, аўтар шэрагу фартэп’янных, камерна-вакальных і сцэнічных твораў.

Сярод вялікай літаратурнай спадчыны Агінскага «Нататкі...» — другая вядомая на сённяшні дзень праца, прысвечаная музычнай праблематыцы. Дагэтуль адзіным помнікам такога кшталту лічыліся «Лісты пра музыку», завершаныя кампазітарам у 1828 г. у Фларэнцыі і апублікаваныя ў перакладзе з французскай на польскую мову ў 1956 г.². Нягледзячы на падабенства назваў абедзвюх працаў, яны самастойныя музычна-эстэтычныя помнікі. Пра гэта сведчыць адметнасць зместу кожнай з іх, а таксама адрознасць стыляў вы-

кладання матэрыялу: трактатна-палемічнага ў «Нататках...» і гістарычна-апавядальнага ў «Лістах».

Дата напісання «Нататак пра музыку» пакуль застаецца нявысветленай: гіпатэтычна можна меркаваць, што яны паўсталі ў залескі перыяд жыцця М. К. Агінскага, паміж 1802 і 1822 гг. Версія грунтуецца на тым, што менавіта да гэтага часу адносіцца большыня захаваных у ЛНДА дакументаў кампазітара. Застаецца невядомым, ці прызначаліся «Нататкі...» для публікацыі. Больш верагодна, што падобна многім іншым музычным і літаратурным творам Агінскага, яны пісаліся ім для сябе ці вузкага кола крэўных ды знаёмых. На карысць апошняга меркавання ўскосна сведчыць вольнасць і спантаннасць у выкладанні матэрыялу, адсутнасць у працы дакладна выбудаванай унутранай структуры, а таксама ўводу і завяршэння.

«Нататкі пра музыку» ўяўляюць сабой рукапісны тэкст на французскай мове, размешчаны на 27-мі пранумараваных рукою аўтара старонках. Сваім жанрам яны набліжаюцца да трактату: напісаныя ў форме разважання, маюць прыкметы палемічнага стылю і грунтуюцца на аналізе і

Міхал Клеафас Агінскі. Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

параўнанні шматлікіх літаратурных і навуковых крыніцаў.

Праца складаецца з дзвюх частак. Першая з іх носіць назву «Захапленне музыкой грэкаў і рымлянаў. Уздзеянне, якое яны прыпісвалі гэтаму мастацтву»; другая, больш разгорнутая — «Паходжанне музыкі. Дзеля чаго яе выкарыстоўвалі старажытныя і да якой ступені яны развілі гэтае мастацтва».

Аснову першай часткі «Нататак пра музыку» складаюць разважанні аўтара над фрагментам з IV кнігі «Усеагульнай гісторыі» Палібія (між 212 і 205 гг. — між 130 і 123 гг.), дзе ідзе гаворка пра ролю музыкі ў жыцці і выхаванні жыхароў грэцкай краіны Аркадыі³. Паводле Палібія аркадыйцы мелі строгі закон, які абавязваў усіх грамадзянаў да трыццаці гадоў вучыцца музыцы і ігры на музычных інструментах. Вялікая сіла ўздзеяння музычнага мастацтва, па словах эліністычнага гісторыка, станоўча ўплывала на звычай, характар і схільнасці людзей, што ў сваю чаргу прыводзіла да палі-

тычнай стабільнасці дзяржавы і гарманічнага развіцця грамадства. Агінскі з вялікім захапленнем разважае над вобразам ідэальнай музычнай краіны. Ён называе музыку «цудоўным мастацтвам» і лічыць яго «дастаткова моцным, каб у дзяржаве падтрымліваць парадак, згоду, а таксама поўнае паразуменне і гарманічныя дачыненні, якія павінны існаваць паміж народамі ўладай». Аўтар «Нататак...» таксама гарача падтрымлівае ідэю ўсеагульнага навучання музыцы, якое складала неад'емную частку выхавання асобы ў шэрагу грэцкіх гарадоў-полісаў. Такім чынам, у сваіх выказваннях М. К. Агінскі выступае апалагетам вучэння пра музычны этас, распрацаваны ў творах Платона і Арыстоцеля.

У першай частцы трактату Міхал Клеафас звяртае ўвагу чытача на суіснаванне музыкі ў непарыўным адзінстве з танцамі і паэзіяй. «Ані на хвіліну не будзем сумнявацца, — піша ён, — што закон, які абавязваў да навучання музыцы, распаўсюджваўся і на паэзію, і на танец, бо гэтыя тры мастацтвы вельмі рэдка выступаюць паасобку». Агінскі слушна адзначае сінкрэтычны характар старажытнагрэцкага мастацтва, аднак у яго выказваннях прысутнічае не столькі навуковая зацікаўленасць гэтым феноменам, колькі ідэалістычнае ўспрыманне антычнага свету, што застаецца характэрным для светабачання яго эпохі.

Магчыма, што ў разважаннях Агінскага над фрагментам працы Палібія знайшла адлюстраванне

распаўсюджаная ў еўрапейскай культуры новага часу традыцыя выяўлення Аркадыі як краіны «райскай нявіннасці, патрыярхальнай прастаты нораваў і мірнага шчасця»⁴. З гэтай традыцыі, як вядома, бярэ пачатак жанр пастаралі, што развіваўся ў літаратуры, музыцы, выяўленчым мастацтве і стаў асновай фарміравання шэрагу мастацкіх з'яў: ідылічнай пастаральнай паэзіі ў Італіі (XVI ст.), пастухоўскага рамана ў Англіі і Францыі (XVII ст.), а таксама пастаральнай оперы, пантамімы і балету, якія карысталіся асаблівай папулярнасцю ў XVII—XVIII стст. пры італьянскіх і французскіх дварах⁵.

Першая частка «Нататак...» дае цікавы матэрыял для разумення стаўлення М. К. Агінскага да музыкі. Заўзяты меламан, ён лічыць яе найбольш дасканалым з усіх мастацтваў, якое «ўтрымлівае ў сабе і ахоплівае ўсе іншыя дысцыпліны». Гэты погляд даволі паказальны для музыканта-аматара знатнага паходжання, паколькі ў колах сацыяльнай эліты музыка, у адрозненне ад жывапісу і скульптуры, традыцыйна лічылася самым высакародным мастацтвам, найбольш адпаведным эстэтыцы арыстакратызму. Немалаважным для фарміравання ідэалістычна скіраваных дачыненняў аўтара да прадмету свайго трактату таксама магло стаць прызнанне эпохай XVIII ст. прыярытэтнага месца музыкі ў сістэме мастацтваў.

У другім раздзеле працы М. К. Агінскі разважае над феноменам уздзеяння музыкі на чалавека ан-

тычнага свету і яе функцыянаваннем як неабходнага элементу побыту, неаддзельнага ад грамадскае практыкі — выхавання, медыцыны, магії. Аўтара цікавіць пытанне паходжання музыкі: адпрэчваючы біблейскую легенду аб яе вынаходніцтве Ювалам, сынам Ламеха, ён вылучае ў будучыні абгрунтаваную Ч. Дарвінам гіпотэзу, згодна з якой адной з крыніцаў узнікнення музыкі з'яўляўся птушыны спеў. Сваю версію Агінскі падмацоўвае прыкладамі з працаў Плутарха і Мантэня, які, у сваю чаргу, спасылаліся на Арыстоцеля.

Не валодаючы факталагічным матэрыялам, Агінскі мяркуе, што пасля заняпаду старажытнагрэцкай і рымскай цывілізацыяў музычнае мастацтва было надоўга страчанае і атрымала другое жыццё толькі ў XI ст. Гонар адраджэння музыкі ён аддае італьянскаму музыканту і тэарэтыку, «генію вышэйшага ўзроўню» Гвіда Арэцінскаму (990—1050-я гг.), якому належыць рэформа нотнага пісьма і вынаходства 4-лінейнага нотнага стану з літарным азначэннем вышыні гукаў.

І яшчэ пра адну цікавую тэму «Нататак...». Упершыню ў музычнай эстэтыцы Беларусі Агінскім закранутыя пытанні музычнай тэрапіі — раздзелу медыцыны, які выкарыстоўвае музыку для лячэння і прафілактыкі хваробаў, у асноўным звязаных з псіхікай чалавека. Практыка музычнай тэрапіі была распаўсюджана ў старажытнасці: у міфах і легендах мноства культур аў зафіксаваныя звесткі аб вы-

Цікаўнасць да антычнай спадчыны выяўлялася і ў творчасці сучасных мастакоў. Францішак Смуглевіч, Марка Карлоні. Вяселле Альдабрандзіні. Альбом *Vestigia delle Terme di Tito e loro interne pitture*. 1776. Аквафорта, акварэль, гуаш. Нацыянальны музей у Варшаве.

карыстанні музыкі для нармалізацыі душэўнага стану людзей. Павышэнне інтарэсу да музычнай тэрапіі назіраецца ў XVIII ст. У 1729 г. у Лондане пабачыла свет «*Medicina musica*» Браўнэ, у 1749 г. — праца Броклесбі «Роздумы над старадаўняй і сучаснай музыкай з дадаткам для лячэння хваробаў», у 1758 г. у Авіньёне выйшла кніга па музычнай тэрапіі Ж. Л. Ражэ, яна ж з'явілася ў французскім перакладзе ў 1803 г.⁶

Калі гаварыць пра Агінскага, дык у сваіх «Нататках...» ён разважае над пытаннямі аздарўлення музыкай, абатраючыся на факты старажытнай і новай гісторыі. Так, спасылаючыся на каментар да Святога Пісання некага Дона Кальмэ, ён узгадвае хваробу біблейскага цара Саула і яе вычэванне музыкай Арфы Давіда. Ён пападе таксама гісторыю ўзнікнення паўднёваітальянскага танца тарантэла, які ў XV—

XVII стст. лічыўся адзіным сродкам ад смяротнага ўкусу тарантула. Нягледзячы на даверлівасць і пэўную некрытычнасць у ацэнцы шэрагу фактаў, аўтар даволі празорліва выказвае ўпэўненасць у тым, што ў будучыні музыка будзе актыўна выкарыстоўвацца ў псіхатэрапеўтычных мэтах. «Я перакананы, — піша ён, — што музыка мае вялікі ўплыў на хваробы душы і што яна ў вялікай ступені здольная ўзбуджаць і супакойваць страсці, што сведчыць пра вялікую ўладу па-мастацку апрацаванага гуку». Пра слухнасць меркаванняў Агінскага сведчыць актыўнае развіццё музычнай тэрапіі ў XX ст., паўстанне цэлай сеткі музычных псіхатэрапеўтычных цэнтраў у краінах Заходняй Еўропы і ЗША⁷.

У сувязі з праблемамі музычнай тэрапіі Агінскага цікаваць звесткі пра ўздзеянне на чалавека г. зн. старажытнагрэцкіх ладоў, кож-

наму з якіх прыпісваўся вызначаны характар («этас»). У якасці прыкладаў ён прыводзіць шэраг гістарычных напай легендарных фактаў: гісторыю пра Піфагора, які гукамі флейты суняў раз'юшаную моладзь, пра флейтыста Тьртэя, які пераменаў ладу ўсяляў мужнасць у спартанскіх воінаў, пра славутага кіфарыста Цімафея з Мілета, які гукамі музыкі нібыта ўзбудзіў, а пасля суцішыў гнеў прысутных на гасціне ў Аляксандра. Гэтыя легенды адлюстроўваюць той перыяд развіцця музычнага мастацтва, калі яно захоўвала практычныя матэрыяльныя і духоўныя функцыі, атрыманыя ў спадчыну ад культуры першабытнага строю. У антычныя часы музыка яшчэ разглядалася як моцны сродак уздзеяння на чалавека ў мэтах маральнага выхавання, развіцця грамадзянскіх якасцяў, а таксама лячэння. Агінскі, асоба якога фарміравалася ў эпоху Асветніцтва з яе культам рацыянальнага, ставіць пад сумнеў праўдзівасць сабраных і прыведзеных звестак. Ён выкарыстоўвае іх хутчэй для падмацавання асноўнай ідэі свайго трактату пра выключнасць і надзвычайнасць музычнага мастацтва, гарачым прыхільнікам якога ён заставаўся да канца жыцця. «З усіх навук, — піша ён напрыканцы сваёй працы, — гармонія — адзіная, якую Бог узвысіў, зрабіў высакароднай і часта звышнатуральнай».

Можна меркаваць, што звяртанне М. К. Агінскага да музычнай праблематыкі старажытнага свету не з'яўлялася выпадко-

вым. Як вядома, гады яго жыцця прыпалі на перыяд росквіту ў еўрапейскай мастацкай культуры стылю класіцызму, у якім, пасля раскопак Пампеі і Геркуланума, публікацыі тэарэтычных працаў І. І. Вінкельмана, І. В. Гётэ і інш., пазначылася выразная тэндэнцыя звароту да ідэалаў антычнасці. У другой палове XVIII — пачатку XIX ст. антычныя матывы паслядоўна выяўляюцца і ў розных відах мастацтва Рэчы Паспалітай, у т. л. і на яе беларускіх землях. Атланты, гермы, карыятыды, рэльефы з алегарычнымі фігурамі з'яўляюцца ў аздабленні маёнткаў і палацава-паркавых ансамбляў. Каноны антычнай архітэктурны выкарыстоўваюцца пры перабудове Катэдральнага касцёлу ў Ратушы ў Вільні. Жывапіснымі бюстамі вучоных мужоў старажытнай Грэцыі ў 1802—1804 гг. аздабляе адну з залаў Віленскага ўніверсітэту Ф. Смуглевіч.

Прыклады ўздзеяння грэка-рымскіх традыцыяў на культуру XVIII—XIX стст. можна было б множыць. Аднак звяртае на сябе

ўвагу і іншая, так бы мовіць, суб'ектыўная прычына асвятлення М. К. Агінскім антычнай тэматыкі. Падставай гэтаму магло стаць супадзенне яго музычных зацікаўленасцяў з бліскучай класічнай адукацыяй, якая дала магчымасць выявіць і выкарыстаць у сваім трактаце вялікую колькасць розных паводле свайго зместу і прадметнай скіраванасці літаратурных крыніцаў.

У гэтым святле «Нататкі пра музыку» ёсць адной з першых, фактычна яшчэ данавуковых спробаў асэнсавання ролі старажытнага музычнага мастацтва. Адсутнасць на той час пацверджаных гістарычных звестак і навуковых распрацовак прыводзіць у працы Агінскага да ідэалізацыі ім антычнага музычнага свету, да разгляду яго праблематыкі на аснове легендарных і анекдатычных фактаў. Магчыма, Агінскі не быў да канца задаволены вынікам свайго даследавання і, асэнсоўваючы яго недахопы, пакінуў працу незавершанай.

«Нататкі пра музыку» маюць для нас несумненную гістарыч-

ную вартасць. Па-першае, яны праліваюць святло на ступень і глыбіню зацікаўленасці музычным мастацтвам М. К. Агінскага, у асабе якога выявіўся феномен самарэалізацыі чалавека ў дзвюх кардынальна розных сферах: грамадска-палітычнай і музычнай. Па-другое, яны акрэсліваюць накірункі гэтай зацікаўленасці, якія ў гэтым выпадку маюць выразны гістарычны профіль. Апошні ўяўляецца нам адпаведным мысленню г. зв. «асвечаных дылетантаў»: адсутнасць адточаных прафесійных навыкаў не дазваляла аматарам займацца распрацоўкай музычна-тэарэтычных праблемаў, аднак рознабаковая, еўрапейскага кшталту, адукаванасць, грунтоўная абазнанасць са шматлікімі працамі розных накірункаў і валоданне мовамі дазваляла добра арыентавацца ў музычна-гістарычнай праблематыцы, апераваць шматлікімі фактамі і далучаць да даследавання вельмі шырокае кола крыніцаў з розных гуманітарных ведаў.

ЗАЎВАГІ

¹ Ф. 1177, воп. 1, № 82.

² Ogiński M. K. Listy o muzyce. — Kraków: PWM, 1956.

³ Полибий. Всеобщая история. — Санкт-Петербург: Наука, Ювента, 1994. Т. 1. — С. 362—363.

⁴ Аркадия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1890. Т. 3. — С. 108.

⁵ Стороженко Н. Пастораль // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1897. Т. 44. — С. 943—944.

⁶ Spender N. Music therapy // The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Т. 12. 1980. — Р. 863—864.

⁷ Кэмпбелл Д. Эффект Моцарта. — Минск: Попурри, 1999; Петрушин В. Музыкальная психотерапия. — М.: Валдос, 1999.

М. К. Агінскі

Нататкі пра музыку

Захапленне музыкай грэкаў і рымлянаў.

Уздзеянне, якое яны прыпісвалі гэтаму мастацтву

Чымсьці вельмі адмысловым з'яўляецца адступленне, у якім Палібій гаворыць пра той строгі закон аркадыйцаў, згодна з каторым дзеці і падлеткі да трынаццаці гадоў былі абавязаныя бесперапынна вучыцца музыцы і ігры на музычных інструментах: «Яны лічаць, што без сораму для сябе могуць быць неабзаннымі ў любых іншых мастацтвах (адзначае аўтар), але яны не могуць ні адмовіцца ад навучання спеву, таму што законы змушаюць іх да гэтага, ні паўстрымацца на падставе таго, што ўжо валодаюць ім, таму што гэта яны лічаць ганебным для сябе». Грэцкі гісторык так сур'ёзна падыходзіць да гэтай тэмы і настолькі паважна ставіцца да яе, што яна займае ў яго месца найбольш мудрых законаў Афінаў і Рыма, — таму што немагчыма з большай годнасцю і з такім розумам выявіць перавагу гэтага прыгожага мастацтва і даць зразумець яго вялікую сілу ўздзеяння на звычаі з мэтай іх выпраўлення і змякчэння. Вось, нарэшце, Дзяржава сапраўдная і жыццяздольная (а не прывідная, як у Платона, які ў сваю таксама ўводзіць гармонію), адзіная ва ўсім свеце, складзеная цалкам з музыкаў, вялікіх і малых, дзе і ў жанчын былі на-

стаўнікі, якія метадычна вучылі іх спеву: а паколькі спевам і ігры на інструментах заўсёды спадарожнічае танец (пра што Палібій не забываецца), там павінны былі быць спецыялісты як у адным, так і ў другім майстэрстве. Не падлягае сумніву, што выкладчыкі, якія спецыялізаваліся ў гэтых накірунках, музыканты і настаўнікі танца, былі ў вялікай пашане ў Аркадыйскай дзяржаве (Рэспубліцы). Вось самая шчаслівая і самая радасная з усіх дзяржаваў у свеце, бо куды магло іх весці такое замілаванне да музыкі? А вяло яно да мноства іншых вельмі прыемных задавальненняў. Гэта сродак, які не аддзяляе ад сябе і каханне, з усімі тонкасцямі, усімі расчараваннямі і ўсімі радасцямі.

Немагчыма, каб у цалкам музычнай Дзяржаве не культывавалася і паэзія, прычым на тым жа ўзроўні, што музыка і танец. Ані на хвіліну не будзем сумнявацца, што закон, які абавязваў да навучання музыцы, распаўсюджваўся і на паэзію, і на танец, бо гэтыя тры мастацтвы вельмі рэдка выступаюць паасобку, і аўтар дае нам зразумець гэта ў поўнай меры. Хоць хочацца ўяўляць сабе гэтую карціну цалкам адпаведнай настраю яе жыхароў, аднак яна зусім

не такая. Палібій малюе нам яе вельмі пакрыўджанай прыродай: суровай, змрочнай, халоднай, з непрыемным і цяжкім паветрам. Здаецца, што на народах адбываецца прырода, клімат і паветра, якім яны дыхаюць, і што іх схільнасці абавязкова павінны адпавядаць усяму гэтаму. Але тут сіла тэмпераменту з лёгкасцю пераадольваецца. Філасофія можа і змагла б тут дасягнуць мэты ў двух-трох выпадках з сотняў тысяч людзей, між тым, як годным здзіўлення і цудоўным чынам, цалкам насуперак гэтым правілам, у неадпаведнасці з вобразам краіны, тут звяртаюцца да сродку, які, паводле меркавання некаторых, аслабляе дух, псуе звычаі. Але ў гэтым выпадку аказвае на ўвесь народ цалкам адваротны ўплыў: гэты замкнёны і незгаворлівы народ (заўважце добра гэта) становіцца больш цывілізаваным, змяняе свой характар і свае схільнасці. Вывучэнне гукаў, не маючы патрэбы ў чымсьці яшчэ, прыводзіць у аркадыйцаў да наступнай змены: яно іх робіць не такімі жорсткімі, больш выхаванымі, больш мяккімі, выпраўляе іх звычаі, абвастрае розум. Гэтае ўздзеянне ўражае тым больш таму, што працягваецца ў іх вялікіх

здольнасцях як у музыцы, так і ў паэзіі: бо, калі верыць абату Пэнэ (Penest), букалічная (пастаральная) паэзія з'явілася ў Аркады.

Хто мог бы ўявіць сабе, што музыка можа здзейсніць такі цуд і да такой ступені змяніць цэлы народ, калі б сведка гэтага, Палібій, не запэўніў бы нас у гэтым? Ці ж магчымым было б калікольвечы пачуць пра дзяржаву, цалкам складзеную з паэтаў, музыкаў, танцораў, флейтыстаў? Яна была адна-адзіная на ўсёй зямлі, самая шчаслівая, самая спакойная, хоць і знаходзілася ў атачэнні шматлікіх іншых, такіх несуданых, паміж якімі існавала такая вялікая нязгода, што ў гісторыі поўна войнаў паміж імі, а таксама ўнутраных канфліктаў. Чым гэта можна б было растлумачыць? Палібій даводзіць нам, прычым вельмі сур'ёзна, што іншыя не звярталі аніякай увагі на музыку, адхілялі яе, ці ўвогуле ніколі ёю не займаліся, яны не лічылі, таксама як Платон, што яна ўтрымлівае ў сабе і ахоплівае ўсе іншыя дысцыпліны, яны, наадварот, разглядалі яе як штосьці такое, што прыдуманая дзеля таго, каб падманваць людзей, каб ствараць для іх ілюзіі: такім чынам, як быццам бы гэтае цудоўнае мастацтва не было дастаткова моцным, каб у дзяржаве падтрымліваць парадак, згоду, а таксама поўнае паразуменне і гарманічныя адносіны, якія павінны існаваць паміж народамі і ўладай.

Палібій вельмі асуджае Эфору (Ephore) за тое, што ён выказаў такую вялікую непрыхільнасць да музыкі, аспрэчвае ягонае

меркаванне, прыводзячы шматлікія доказы, а таксама паказвае яму на прыкладзе аркадыйцаў, наколькі глыбока той памыляўся. У дадатак ён прыводзіць прыклад кінефіянаў, кажучы, што менавіта ім, больш, чым каму, была патрэбная гэтая дапамога, бо паветра, якім яны дыхалі, землі, якія яны займалі, былі найгоршымі ва ўсёй Аркады. З-за таго, што яны зусім не звярталі ўвагі на гэтае мастацтва, ад непаразуменняў і спрэчак яны неўзабаве перайшлі да такой вялікай жорсткасці, што ва ўсёй Грэцыі не знойдзецца вобласці, дзе б адбываліся настолькі вялікія і настолькі працяглыя беспарадкі. Нарэшце, яны сталі настолькі адыезнымі для ўсіх іншых жыхароў Аркады, што пасля тых крываваых боек, якія яны ўчынілі, калі іх пасланнікі накіроўваліся ў Спарту, ва ўсіх гарадах Аркады, дзе яны праходзілі, ім адразу ж паведамляў абвяшчальнік (герольд), каб яны пакінулі горад. Нешта яшчэ большае адбылася ў Мантынэі. Як толькі яны вымушаныя былі выйсці з гораду, яго жыхары здзейснілі ачышчэнне і, прыносячы ахвяры, прайшлі з працэсіяй вакол гораду і па наваколлі; адзінай падставай такога ганебнага прыёму і такіх рэлігійных абрадаў з'яўляецца тое, што кінефіяне адкінулі музыку і выгналі з краіны музыкаў.

Такая прыхільнасць аркадыйцаў да музыкі, лепш сказаць, амаль усіх грэкаў, магла б сёння выдавацца смешным дзівацтвам: бо і спартанцы былі ў гэтым не менш упартыя. Пасля гэтага няма чаго дзівіцца таму, як гэтае мастацтва

было ўзнятае на такую высокую ступень дасканаласці; з-за таго, што яго прывівалі з такога ранняга ўзросту і вывучалі на працягу такога доўгага часу і да людзей, якія дасягнулі ў ёй найвышэйшых поспехаў, ставіліся так, як у Аркады і ва ўсёй астатняй Грэцыі, што для іншых было сорамам не разбірацца ў ёй, іншыя заслугі лічыліся пры гэтым за нішто; што можна аднесці і да Сакрата, якому нічога не бракавала для таго, каб быць дасканалым, як толькі вывучаць музыку і граць на інструментах на схіле сваіх дзён.

Жыхары Крыту і Спарты, як і аркадыйцы, маршывалі і змагаліся пад гукі флейтаў і габоў, адкінуўшы трубу як інструмент недастаткова высакародны для іх далікатных вушэй, асабліва гэта датычыць спартанцаў, якім патрэбныя былі больш мяккія і больш спакойныя матывы і гармонія, чым тыя, што можа даць гук трубы, паколькі іх адвага, якая была празмернай і занадта імклівай, хутчэй патрабавала, каб яе стрымлівалі, а не ўзбуджалі. Менавіта таму, на меркаванне Плутарха яны змагаліся пад гукі інструментаў найбольш мяккіх, якія часта больш уздзеінічаюць, чым тыя, якія ствараюць сапраўдны грукат бою і патрабуюць меншага ўзроўню мастацтва, да такой вольнай сапраўднай і прыгожай музыка была ў пашане ў грэкаў і, бадай, у рымлянаў. Іх сённяшнія нашчадкі не горшыя музыкі і не менш віртуозныя майстры ў галіне інструментальнай музыкі. Безумоўна, з гэтага пункту гледжання ў іх не адбылося выраджэння, яны

і ў наш час працягваюць развіваць гэтае мастацтва з вялікай стараннасцю ва ўсёй Італіі. Гэтае захапленне прыйшло таксама і ў просты народ, бо ад шаўца і да апошняга селяніна кожны імкнецца іграць на якімсьці інструменце. З усіх найбольшай папулярнасцю карыстаецца гітара, і любоў да гэтага інструменту перайшла з Італіі ў Іспанію і Партугалію. У кагосьці з гісторыкаў я чытаў, і прашу гэтаму верыць, што пасля аднаго з баёў паміж гішпанцамі і партугальцамі на месцы, дзе ён адбываўся, было знойдзена чатырнаццаць тысячаў гітараў. Трэба разумець, што калі аркадыйцы бывалі цалкам разбітыя, дык тады трафей флейтаў таксама быў немалы.

Вяртаючыся да музыкі, відавочна, што людзі старажытнасці вельмі няблага ў ёй разбіраліся, бо, на меркаванне найбольш абазнаных, з усіх мастацтваў яна — найбольш дасканалая. Рымляне былі закаханыя ў яе не менш за грэкаў і былі ў ёй не менш славытыя, асабліва ў танцы, які быў у пашане не менш за музыку. Іх захапленне адным і другім, а ў прыватнасці, мастацтвам рухаў цела і ног, дасягнула такой ступені, што яны не толькі выкарыстоўвалі на сваіх гасцінах (пірах) спевакоў, танцораў і музыкаў, але, што можа нават здавацца дзіўным, у іх былі спецыяльныя рэзчыкі, якія наразалі мяса рытмічна, як жэсты ў пантаміме; яны, напэўна, рухалі нажамі, як нашыя цымбалісты сваімі палачкамі, выконваючы пры гэтым безліч маніпуляцыяў цела і рукамі, якія людзям без звычкі здаюцца вельмі

дзіўнымі: бо я не раз заўважаў, што тыя, хто робіць гэта найбольш удала, лічацца найлепшымі майстрамі, нягледзячы на тое, што часта яны іграюць горш за тых, хто рухаецца менш.

ПАХОДЖАННЕ МУЗЫКІ ДЛЯ ЧАГО ЯЕ ВЫКАРЫСТОЎВАЛІ СТАРАЖЫТНЫЯ І ДА ЯКОЙ СТУПЕНІ ЯНЫ РАЗВІЛІ ГЭТАЕ МАСТАЦТВА

Той, хто захацеў бы дабрацца да вытокаў музыкі, сутыкнуўся б з немалымі цяжкасцямі. Я лічу яе не менш старажытнай за сам свет і што яна з'явілася разам з ім, хоць Юзаф [Юзаф Флавій. — М. Г.] у сваіх «Юдэйскіх старажытнасцях» [«Иудейские древности». — М. Г.] падае, што яе вынаходнік — Ювал [Иувал — гл. Быц. 4, 21. — М. Г.], сын Ламеха. Безумоўна, упершыню заспяваў не першы чалавек, і я ўпэўнены, што музыка нарадзілася з птушых спеваў і што салаўі былі першымі настаўнікамі ў гэтым мастацтве. У гэтым я пакладаюся на Мантэня (Montagne) [кніга 2, раздзел 12], які спасылаецца на Арыстоцеля, які, з яго словаў, даводзіць, што салаўі вучаць сваіх птушанятаў спяваць і прысвячаюць гэтаму час і намаганні; з чаго вынікае, што тыя салаўі, якіх мы гадуем у клетках і ў якіх ніколі не было магчымасці атрымаць ад бацькоў такую адукацыю, шмат губляюць у сваёй прывабнасці і ў спевае, з чаго мы можам меркаваць, што ён паляпшаецца, дзякуючы заняткам і навучанню. У гэтым ніхто не сумняваецца, але ўражваць можа той факт, што яны ў гэтым выпадку павінны быць здольнымі да глыбокіх

разважанняў. Мне б хацелася запытаць у спадара Дэкарта адносна таго трактату пра душу жывёлаў, ці разважаюць машыны. Усё ж заўважана, што жывёлы ўсіх відаў здольныя да падобнай дзейнасці, такой самай, як і ў чалавека. Дастаткова пачытаць Плутарха, каб у гэтым пераканацца. І ці ж ён адзіны аўтар, які надзяляў іх магчымасцю думаць? Душа жывёлаў — гэта немалая цяжкасць, і тут патрэбна яшчэ больш доказаў, што яны яе не маюць.

Гісторыя сарокі, якую прыводзіць гэты грэцкі аўтар, з'яўляецца адной з найдзіўнейшых. Яна жыла ў майстэрні ў аднаго рымскага цырульніка і цудоўным чынам імітавала голасам усё, што чула. Адночы якімсьці трубачам здарылася спыніцца і доўга граць насупраць майстэрні. Адразу пасля гэтага і на працягу ўсяго наступнага дня сарока была ў задуменні, у маўчанні і ў смутку, чым усе былі здзіўленыя і палічылі, што гук трубаў настолькі аглушыў і збянтэжыў яе, што разам са слыхам нешта адбылося і з голасам. Але нарэшце аказалася, што гэта было вывучэнне глыбокае і засяроджанае ў сабе, калі яе свядомасць практыкавалася і рыхтавала голас да таго, каб прадставіць гук тых трубаў такім чынам, каб як найбольш дасканалая выявіць усе паўторы, паўзы і адценні, пакінуўшы дзеля гэтага і забыўшыся пра ўсё, што яна ўмела гаворыць да гэтага. Тое, пра што тут гаворыць Плутарх, кожны дзень можна назіраць птушак адносна гармоніі.

Тыя, хто кажа, што музыка паходзіць з Азіі, магчыма, не памы-

ляюцца, таму што, верагодна, мастацтва і навука з'явіліся менавіта там. Дакладна вядома, калі і трэба нешта дадаць да таго, што на гэты конт нам паведамляюць пісьмовыя крыніцы, што старажытныя людзі дасягнулі асаблівага майстэрства ў музыцы. Аднак здзіўляе тое, што да нас не дайшло аніякіх слядоў, аніякіх твораў тых, хто гэтым займаўся, так, што нам зусім невядомыя іх прынцыпы і метады, і да гэтага часу ніхто нам не змог сказаць нічога новага на гэты конт. Такім чынам, нам давялося, калі можна сказаць, ствараць іх наноў, і яны, з'яўляючыся іншымі, хоць і добрымі, магчыма, не здольныя прывесці нас да дасканаласці ў гэтым мастацтве. Варта, аднак, прызнаць, што і людзі новых часоў дасягнулі ў ёй цудоўнай ступені развіцця за даволі непрацяглы перыяд; выклікае здзіўленне тое, што гэтае майстэрства, загубленае на працягу столькіх стагоддзяў, пачало зноў з'яўляцца толькі ў XI ст. Тады яна з'явілася яшчэ такой недасканалай у свайго аўтара, што, аднак, не перашкаджае лічыць яго геніем вышэйшага ўзроўню.

Аўтара гэтага звалі Гвіда Арэцінскі, манах ордэну святога Бэнэдыкта, а жыў ён у XI ст. Стаў славытым дзякуючы таму, што знайшоў новую метад навучання музыцы. На гэтую тэму выдаў кнігу, якую назваў «*Micrologus*» і напісаў ліст, які быў уключаны кардыналам Бароніюсам у свае аналы пад 1022 г. Яму было 34 гады, калі ён выдаў «*Micrologus*» у час пантыфікату папы Яна XX, і яго ўжо тройчы перад гэтым вы-

клікаў у Рым папа Бэнэдыкт VIII. Гэты папа пазнаёміўся з антыфанаарыем Арэцінскага і быў у захапленні ад многіх рэчаў, пра якія даведаўся ад гэтага аўтара. Каб нешта сказаць пра адкрыццё Гвіда Арэцінскага, мушу заўважыць, што менавіта ён вынайшаў шэсць нотаў: до, рэ, мі, фа, соль, ля. Некаторыя лічаць, што слова «гама», такое звычайнае ў музыцы, з'явілася з-за таго, што Гвіда Арэцінскі, карыстаючыся першымі літарамі алфавіту, каб азначаць ці адрозніваць свае ноты, ужыў літару «Г», якую грэкі называюць «гама», і што зрабіў ён гэта, каб адзначыць, што музыка паходзіць з Грэцыі. У гэты час мы сапраўды павінны былі знаходзіцца ў стане закасналай непісьменнасці ў гэтым мастацтве, таму што гэтая метада не была нам вядомая. Такая непісьменнасць пераконвае мяне ў тым, што старажытныя валодалі гэтым мастацтвам лепей за нас, чым невядомы аўтар, які гаворыць пра музыку старажытных, пераконвае нас з як найбольшай відавочнасцю. Бо ён у бясконцай колькасці вытрымак з найбольш вядомых пісьменнікаў дае нам убачыць, што яны пераўзыходзілі нас у кампазіцыі спеву, паколькі складаецца ўражанне, што ўсе нашыя адкрыцці ў гармоніі знаходзяцца ў старажытных, так што я вельмі схільны верыць ва ўсё, што яны нам перадаюць адносна годнага здзіўлення ўздзеяння іх музыкі.

Відавочна, ніхто і не будзе гэта аспрэчваць, што яны развілі гэтае мастацтва настолькі, наколькі яно магло быць развітым. Я б вельмі

доўга не мог скончыць, каб пачаў прыводзіць усе прыклады з таго невядомага аўтара, у якіх можна бачыць, наколькі старажытныя разумелі музычныя і інструментальныя прапорцыі, наколькі гэтыя вялікія людзі пераўзыходзілі нас у гармоніі, і не толькі ў палёце думкі, але і ў выкананні [у справах не менш істотных грамадскай зручнасці мы не змаглі б нават наследаваць вынаходствы, якія яны перадалі нам у сваіх пісаннях].

У часы Платона ўжо было вядомае мастацтва дапасавання не толькі многіх гукаў, але і многіх спеваў [Сэнэка, Ер.80 — напэўна, ліст. — М. Г.], нават супрацьлеглых паміж сабою, таму што ён забараняе іх для дзяцей у сваёй уяўнай Дзяржаве, як рэч, якая можа зрабіць для іх музыку занадта цяжкай.

Лічыцца, што старажытныя, асабліва грэкі з іх любоўю да баек (міфаў), якія складаліся ў змроку старажытнасці, у многіх з іх апавядаюць нам пра надзвычайнае ўздзеянне іх музыкі. Я не ведаю, ці гэта так, але сучаснікі падаюць нам менш падобных звестак у параўнанні са старажытнымі. Усё, што здаецца нам неверагодным, не заўсёды з'яўляецца няпраўдай. Ці з таго, што мы чагосьці не разумеем, можна рабіць выснову, што гэта немагчыма? Разам з некаторымі казачнымі падзеямі, якія мы пакідаем для бабак, што вераць ва ўсё, тут ёсць штосьці, што вельмі блізка да звышнатуральнага. Але каб мы толькі ведалі, наколькі мала ёсць рэчаў, якія могуць рухаць чалавечыя страсці, мы

былі б менш здзіўленыя ўздзеяннем, якое можа на іх аказваць музыка. Гэтае ўздзеянне, безумоўна, годнае здзіўлення.

Тарантул — гэта назва вельмі небяспечнага павука, яд якога смяротны. Жорж Бальві ў 1696 г. апублікаваў дысертацыю адносна гэтай інсекты. «Яд тарантула настолькі моцны, — піша ён, — што, нягледзячы на лекі, якія вылечваюць хворага, хвароба кожны год вяртаецца ізноў, часцей прыблізна ў той самы час, калі чалавек атрымаў укус. Найбольш адметнае тое, што гэтыя лекі не маюць карысці без музыкі, якая прыводзіць у рух усе аслабелыя часткі хворых такім чынам, што яны ўзнімаюцца і танчаць дзве ці тры гадзіны (вось далучаецца і танец, настолькі адно звязанае з другім); пасля чаго, даўшы сябе расцерці, працягваюць свой танец і танчаць з перапынкамі дванаццаць гадзін да таго часу, пакуль не адчуваюць, што вызваліліся ад усіх сімптомаў, што здараецца часам на трэці ці на чацвёрты дзень, пасля чаго сімптомы знікаюць. Што датычыць характару музыкі, то адным падабаецца адно, іншым — іншае, але ўсім падабаюцца найбольш вясёлыя мелодыі, якія прымушаюць рабіць такія рухі, што чалавек можна прыняць за вар'ята.

Невядомы аўтар, з якога я ўзяў шмат фактаў наконт музыкі, чыя праца прасякнутая глыбокім веданнем прадмету, цытуе Тэафраста [на якога спасылаюцца Athénée — грэцкі пісьменнік II—III стст. (М. Г.) і Гелій Аўл], які запэўнівае, што ў яго часы фіванцы (жыхары Фіваў) мелі звычай

лячыць ішыяс і эпілепсію гукамі флейты.

Хто б што ні казаў, я перакананы: музыка мае вялікі ўплыў на хваробы душы і што яна ў значнай ступені здольная ўзбуджаць і супакойваць страсці, што сведчыць пра вялікую ўладу памастацку апрацаванага гуку. Паслухаем, што гаворыць пра гэта Мантэнь: «Медыкі лічаць, — кажа ён, — што бываюць такія станы, калі які-небудзь гук ці інструмент можа ўсхваляваць да шаленства. Я бачыў аднога чалавека, які не мог спакойна чуць, як пад сталом грызлі костку, мала каго з людзей не раздражняе рэзкі і жахлівы гук напільніка па жалезе; гук, калі разразаюць корак; калі побач маршыруюць; слухаць, як гаворыць хтосьці, у каго забітае горла альбо нос. Усё гэта можа раздражняць да шаленства і разлаваць. І які быў бы сэнс у тым «пра-такольным» флейтысце Гракха, які рабіў больш мяккім, сакавітым і поўным голас свайго ўладара, калі той звяртаўся з урачыстай прамоваю да Рыма, калі б змены і якасць гуку не былі ў стане ўзрушваць і змяняць меркаванне слухачоў?

Можа выдумляюць тыя, хто кажа, што музыка — гэта сапраўдны падпольшчык кахання і што яна здольная зменшыць боль, скажу больш, вылечваць пэўныя хваробы? А ці не чакала пэўная смерць тых, хто атрымаў укус тарантула, калі б на дапамогу не прыйшлі гармонія і танец? Паколькі няма іншага леку, гармонія павінна быць вельмі адпаведнай для душы. І не варта сумнявацца ў тым, што яна аказвае годнае

здзіўлення ўздзеянне на некаторах хваробы, выкліканыя вялікім смуткам, расчараваннямі ці меланхоліяй. Якую колькасць прыкладаў пакінула нам старажытнасць, калі аздараўленне адбывалася дзякуючы гармоніі і прыемнаму ўздзеянню прыгожага голасу! Калі музыка калісьці дасягне дасканаласці, мы ўбачым, што яна, магчыма, стане часткаю медыцыны, разарэннем аптэкараў і прыбыткам для музыкаў, як ртуць для хірургаў. Калі які-небудзь медык, добра і глыбока вывучыўшы гэтае мастацтва і маючы талент да кампазіцыі, прысвеціць сябе даследаванням і вынаходству цалкам музычнай медыцыны, у якой прыдапамозе пэўных мелодыяў, тонаў і інструментаў для лячэння некаторых хваробаў, на якія ён будзе ўздзейнічаць, іграючы ці спяваючы мелодыю, якая падыдзе кожнаму, ён, бяспрэчна, верне добрую рэпутацыю айцу Кірхеру, якога абвінавачвалі ў тым, што ён занадта верыў у розную лухту, асабліва ў тым, што датычыць меркавання аб вялікай моцы музыкі і акультнай сілы некаторых мелодыяў і некаторых тонаў, вядомых ад старажытных. Яшчэ раз, я ўяўляю сабе, што гэты медык-музыка ўчыніў бы цуды і дзівосныя аздараўленні. Не трэба спадзявацца, што хтосьці з тых, хто належыць да гэтай прафесіі, калісьці пусціць у справу музыку і прызначыць яе хворым, інакш на медыцынскіх факультэтах нікога не застанеца. Зрэшты, гэтым масе трэба было б ужыць яе для падагры, бо супраць гэтай хваробы няма ніякіх лекаў, але яны не на-

важваюцца гэтага зрабіць. Бо, калі б стала вядома, што гармонія здольная вылечыць гэтую хваробу, яны б спалохаліся, што яе ўлада распасціраецца і на іншыя.

Але вось шмат іншых цудаў, звязаных з уздзеяннем гармоніі. Старажытныя не ведалі, што яна з'яўляецца для некаторых людзей вельмі моцным дыўрэтычным сродкам (мачагонным), гэта значыць, што яна можа прымусіць іх мачыцца ў дастатковай колькасці, хочучы яны гэтага ці не, кожны раз, калі ім даць пачуць гучанне пэўнага інструменту. Пра гэта мы можам даведацца ад масье Банэ, славутага медыка, у яго зборніку назіранняў адносна медыцыны, зробленых ім на Поўначы. У ім аўтар разважае, што склад чалавека — гэта невычэрпная крыніца недарэчнага, таксама як і таго, што мы называем заканамерным, што гаворыць пра бясконцую мудрасць, з якой ён збудаваны.

Не меншае захапленне выклікае таксама ўздзеянне музыкі ў тым, што датычыць войнаў. Кожны ведае, што, калі спартанцы ішлі ў бой, флейтыст пачынаў іграць спакойныя спевы, каб стрымаць іх кураж і каб празмерная палкасць не завяла іх задалёка. Аднак аднойчы яны ледзь не паддаліся месенцам у адным з баёў. Славуты Тыртэй (Tyrtée), які ў гэты дзень выконваў абавязкі флейтыста, ці галоўнага флейтыста войска, заўважыўшы, што іх змяняюць, адразу ж перайшоў ад лідыйскага ладу да фрыгійскага і, на шчасце, вярнуў ім адвагу, якую занадта аслабіў папярэдні лад і такім чынам прынес перамогу свайму боку. Вось

адзін дзень, поспех якога цалкам залежаў ад музыкі. А вось і яшчэ больш за гэта. Калі нейкія маладыя афіянне былі ў доме адной згаворлівай дзяўчыны, адзін музык, які ў гэты час бавіўся з яе сяброўкай, узяў свой музычны інструмент і зайграў вайсковы матыў. І адразу ж нашыя юнакі прыйшлі ў шаленства, пачалі выкідаць праз вокны мэблю і ўжо хацелі падпаліць дом. Музыка, бачачы, што ўжо не да спеваў, рэзка змяніў тон на параду Піфагора, які, магчыма, таксама знаходзіўся ў гэтым доме да сорама філасофіі. Ён зайграў мелодыі, якія здаліся яму найбольш прыдатнымі для таго, каб суняць жоўць, і гэта выклікала такую змену ў тых людзях, што ўсе, хто быў на вуліцы, са здзіўленнем назіралі, як тыгры ператварыліся ў ягнятаў.

Можна сцвярджаць, што мелодыі фрыгійскага ладу былі настолькі перапоўненыя палымнасцю, што яны так моцна запальвалі жоўць і прыводзілі яе ў такі рух. Славуты музыкант Цімафей да такой ступені выкарыстаў гэта, што, як толькі ён зайграў адну з іх на гасціне, дзе прысутнічаў Аляксандр, гэта падзейнічала настолькі хутка, што ўсе, хто сядзеў пры стале, паўскоквалі з месцаў, як шалёныя, і пабеглі да зброі. Ён неўзабаве вярнуў іх да стала, а таксама зноў прывёў іх у нармальны стан адной мелодыяй лідыйскага ладу, якая зрабіла іх самымі спакойнымі людзьмі ў свеце. «Гэта казка, — скажучы некаторыя, — якой можна забаўляць бабак альбо якая можа сустрэцца сярод

эпічных твораў». Але гэта не зусім так, калі даць веры таму, што пэўны аўтар (Артус д'Амбры) паведамляе нам у пахвальным слове юнака Кладэна, аднога з найбольш таленавітых музыкантаў, якія толькі прыходзілі на свет пасля старажытнасці, які жыў у 1581 г. Ён, відаць, зноў вынайшаў фрыгійскі лад і, прынамсі, ён аказаў такое самае ўздзеянне ў адным з канцэртаў, падрыхтаваным для выканання на вяселлі ў герцага дэ Жуаёз, «які, як пра яго гаворыцца, — прымусіў аднога шлехцюка, які быў там, схапіцца за зброю». Гэты шляхцюк пачаў прысягаць, што ніхто не зможа перашкодзіць яму ісці змагацца супраць каго б там ні было. Але як толькі музыкант пачаў іншую мелодыю, супрацьлеглую фрыгійскай (была лідыйскай), яна адразу ж вярнула яму папярэдні настрой. Гэты Кладэн, амаль наш сучаснік, можа зраўнацца з Цімафеем.

А вось і яшчэ адзін факт, які датычыць іншага музыканта і які здзіўляе па-свойму. Гэты музыкант, не менш таленавіты за Кладэна, таксама мог выводзіць мелодыі, якія мелі падобнае ўздзеянне, а можа нават і большае. Я ўзяў гэтыя звесткі з каментарыяў да Святога Пісання бэнэдыктынца Дона Кальмэ. Які, у сваю чаргу, прыводзіць яго, абапіраючыся на Альбера Кранцыюса, які піша, што «Генрых IV, кароль дацкі, жадаючы выспрабаваць аднога музыканта, які пахваліўся, што можа ўвесці ў сон і ў неспакой, а таксама ў гнеў кожнага, каго толькі захоча, настолькі пераканаўся ў моцы яго ўздзеяння, што сам, сваёю рукою,

зробіў некалькі прыдворных, будучы ўведзены гэтым музыкантам у такое ўзбуджэнне».

Не падлягае сумніву, што музыка паходзіць з Азіі і грэкі, якія прыпісваюць сабе ўсё, ніколі не былі яе вынаходцамі. Фрыгійскі і лідыйскі лады — найлепшы гэтаму доказ. Не трэба здзіўляцца, што старажытныя жыды былі ў ёй не меншымі майстрамі, пра што гаворыць і Пісанне, якое прадстаўляе музыку як боскае мастацтва, дзякуючы звышнатуральнаму ўздзеянню. Найвялікшыя прарокі часцей за ўсё прадказвалі праз яе, і гэта ўзгадваецца ў многіх месцах Пісання. А ці ж сталі б нас падманваць тыя старажытныя аўтары? Смешна было б пра гэта нават падумаць, тым больш што тое, пра што гавораць святыя кнігі, не можа быць аспрэчана.

Калі цар Язафат прасіў прарока Елісея адкрыць яму, наколькі паспяхова будзе яго кампанія супраць маавітаў, то прарок запатрабаваў, каб яму прывялі музыканта, каб узбудзіць у ім той самы дух прароцтва, і Дух Божы зышоў на яго і праз яго дзейнічаў. Хгосьці можа сказаць, што звышнатуральнае нічога не даводзіць на карысць музыкі, і я з гэтым згаджаюся, але кажу пра гэта, каб паказаць, чым з'яўляюцца мастацтвы, якія робяць гонар чалавечаму духу, якія прыемныя Богу і ў якіх Ён праяўляе сваю ўсемагутнасць; якія могуць аказваць цудоўнае ўздзеянне, а таксама такое, якое не можа падпадаць пад гэтае азначэнне. Але ці з'яўляецца яно цалкам натуральным? Бо ж немагчыма сумнявацца ў тым, што існу-

юць такія хваробы, ад якіх можна пазбавіцца, дзякуючы гуку і гармоніі голасу ды музычных інструментаў. Мастакі і прарокі напаўняюць гэтым усе Нябёсы. Улада Давідавай арфы над хваробаю Саула, якая, на меркаванне медыкаў, заключалася выключна ў гармоніі, не з'яўляецца звышнатуральнай. «Жыдоўскія лекары, паводле многіх хрысціянскіх аўтараў, — піша Дон Кальмэ ў сваім каментары да Святога Пісання, — схіляюцца да таго, што гэтая хвароба была выклікана меланхоліяй і ўзняццем чорнай жоўці, такім чынам, што ўчыніла з яго хутчэй іпахондрыка з маніякальнымі схільнасцямі, чым сапраўднага апантанага. Частыя прыступы гэтай хваробы, сімптомы, якія ёй спадарожнічалі, і лекі, якія прыносілі, каб яе суцішыць, з'яўляюцца дастаткова добрымі доказамі гэтага меркавання. Далей ён піша, што святы Ян Златавусны, гаворачы пра турботы Саула, «назвае іх маніяй». Відавочна, што мастацтву Давіда, які ў яго прысутнасці іграў на музычных інструментах, ён прыпісваў палёгка, якую адчуваў ад гэтага.

Шчыра кажучы, без здзіўлення немагчыма чытаць пра цудоўнае ўздзеянне музыкі не толькі ў старажытных, але і тое, што нашыя аўтары гавораць пра некаторых сучасных музыкантаў. Калі б мы мелі прыклады толькі першых з іх, магчыма, гэта было б яшчэ і спрэчна, але сучаснікі прыводзяць іх нам яшчэ нямала, і ці ж можа такое ўздзеянне не здзіўляць? Таму вынікае, што з усіх навукаў гармонія — адзіная, якую Бог узвысіў,

зробіў высакароднай і часта звышнатуральнай, гэта значыць, аказваў праз яе цудоўнае ўздзеянне. Яна не лічылася менш святою ў жыдоў, чым цяпер у хрысціянаў. У вялізнай грамадзе святароў і левітаў заўсёды адным з найважнейшых заняткаў была ігра на інструментах у святыні Пана.

Ананімны аўтар, які пісаў пра музыку старажытных у невяліччай працы, якая адкрывае яго добрае знаёмства з прадметам, падае нам апісанне ўсіх музычных інструментаў. Я знайшоў іх там немалую колькасць, але не бачыў ніводнага, які набліжаўся б да нашых з пункту гледжання гармоніі. Трэба шчыра прызнаць, што яны здаюцца дастаткова варварскімі, і я не магу зразумець, як яны маглі аказваць такое цудоўнае ўздзеянне. Сучасныя інструменты, яшчэ больш шматлікія, безумоўна здольныя ўзрушаць страсці, сунімаць боль і праганяць яго назаўсёды на зайздрасць аптэкарам, гэтым кухарам ад медыцыны.

Мяне здзіўляе, што аўтар збыўся ўгадаць пра пугу, якая ўваходзіць у шэраг старажытных музычных інструментаў. Воссіюс [Нататкі. Лондан, 1684] піша, што пугі ўвайшлі ў лік музычных інструментаў старажытных, што апошнія вынайшлі, якім чынам з іх здабываць тоны і гарманічныя гукі, якія можна было пачуць перадусім на святах у гонар Бохуса і Кібелы, тыя, хто імі шчоўкаў, рухалі ім з годнай здзіўлення зграбнасцю. Але яна сустракаецца не толькі ў іх, але, калі пачынаеш гэта вывучаць, прымушае зрабіць ска-

чок, і са старажытнасці перанесціся ў сучаснасць. Ён піша, што яшчэ і сёння татары, якія жывуць у Кітаі [манголы], карыстаюцца доўгімі пугамі ў якасці трубаў і адным ударам здабываюць тры розныя гукі, вельмі гучныя, такім чынам, што два ці тры ўдары могуць пакрыць усю гаму. Гэта факты. І вось яшчэ адзін з іх.

Гэты ж аўтар паведамляе, што ў Маастрыхце быў адзін фурман, які настолькі выдатна іграў на сваёй пузе, што, шчоўкаючы ёю, мог выканаць усялякую мелодыю. Праз нядоўгі час яшчэ адзін прыехаў у Англію, каб паказаць яму, што ён не адзін і не адзіны ў сваім родзе ў Еўропе, што няма нічога дзіўнага ў тым, каб умець вышчоў-

кваць пугаю розныя мелодыі. Вось і пуга ў ліку музычных інструментаў. Калі б такіх людзей было больш, я не сумняюся, што ў Оперы не хапіла б месца, калі ўявіць, што давлялося б павялічыць аркестр разы ў два, а то і болей.

*Пераклад з французскае мовы
Міколы Гракава.*

Р Э Ц Э Н З І І

Швейцарскі лінгвіст
пра мову
перакладаў Карана
ў ВКЛ*

Станоўчы бок персанальнай Крэўскай уніі ў тым, што ёю значна аблягчалася пранікненне на нашыя землі прагрэсіўных павеваў грамадскае думкі (Гуманізму, Рэнесансу і Рэфармацыі) з Заходняй Еўропы. Менавіта ўплывам ідэй Рэнесансу, абумоўленага геаграфічным становішчам беларускіх земляў як фарпосту ўсходнесла-

вянскае культуры на мяжы заходняга свету, з'явіўся небывалы ўзлёт аўтарытэту мовы карэннага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага на пачатку такога аптэмістычнага для беларусаў і іх культуры XVI ст. Так што, на яе сталі перакладаць свае рэлігійныя тэксты зазнаўшыя моўную асіміляцыю этнічныя мяншыні, тым самым засведчыўшы не толькі агульнанароднасць беларускае мовы як сродку міжэтнічных зносінаў, цалкам прымальнай таксама для выкарыстання ў сферы рэлігійнай літаратуры, для якой дагэтуль традыцыйнымі рытуальнымі мовамі лічыліся ўсходнія.

Арабская пісьменнасць на славянскіх мовах — нябачаны ў гісторыі чалавецтва і тэарэтычна немагчымы сімбіёз процілеглых паходжаннем культураў — усходняй культуры ісламу з хрысціянскай культураў славянскага атачэння. Арабапісьмовыя кнігі на славянскіх мовах бясспрэчна стаяць у адным шэрагу з такімі каштоўнасцямі сусветнага значэння, як фесцкі дыск, клінапісныя табліцы, кумранскія рукапісы. Гісторыя вывучэння ажыццёўленых татараў ВКЛ і Рэчы Паспалітай перакладаў мусульманскай літаратуры на мясцовыя славянскія мовы ўжо доўжыцца амаль 200 гадоў, пачынаючы ад убачыўшага свет у 1838 г. апісання аднаго з беларуска-літоўскіх хамаілаў нямецкіх усходазнаўцаў Х. Флейшэра і Ф. Дэліча¹. Пачатак навуковаму

даследаванню менавіта мовы і пісьма ажыццёўленых беларуска-літоўска-польскімі татарамі мусульманскіх тэкстаў быў пакладзены, безумоўна, літоўскім беларусазнаўцам і арабістам А. Антановічам. Ягонаў манаграфіяў аб графіка-арфаграфічнаў сістэме арабапісьмовых славянскіх тэкстаў² была прыцягнута ўвага да філалагічнага вывучэння перакладаў. Важная вяха на шляху вывучэння культурнай спадчыны беларуска-польска-літоўскіх татараў — яе грунтоўны каталог, трэці том якога, складзены польскімі вучонымі А. Дроздам, М. Дзеканам і Т. Майдам, паказвае шырокаму чытачу мастацкую годнасць і разнастайнасць перакладаў³. Тым часам навукаў быў накоплены значны корпус звестак пра гісторыю і культуру татарскага насельніцтва згаданага рэгіёну. Улічваючы асаблівасць пісьма перакладаў, глыбокае, кампетэнтнае даследаванне іх мовы стрымлівалася адсутнасцю мясцовых кадраў цюрколагаў і арабістаў.

Феномен перакладаў прыцягнуў увагу маладога швейцарскага даследніка з Цюрыхскага універсітэту Паўля Сутэра, даследаванню якіх ён прысвяціў сваю дысертацыю. З дакладамі па абранай тэме ён пачаў выступаць на арганізаваных беларускім таварыствам «Аль Кітаб» навуковых канферэнцыях. Зыходнай тэзай у гэтым маштабным даследаванні была залежнасць моўнай асновы

* Suter Paul. *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir* // Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Begründet von Karl Gudschmidt, Roland Marti, Peter Thiergen, Ludger Udolph und Bodo Zelinski. Reihe A: Slavistische Forschungen. Begründet von Reinhold Olesch. Band 43. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2004.

перакладаў ад іх жанравай прыналежнасці. З гэтага гледзішча пераклады дзеляцца на тэфсіры й кітабы. Першыя ўяўляюць сабой арабскі тэкст Карана з інтэрлінарным падрадкавым перакладам. Усе астатнія рукапісы — кітабы і ўяўляюць сабой зборнікі ўсходніх легендаў, казак, прыгодніцкіх апавесцяў, апісанняў мусульманскіх рытуалаў. Яны ўключаюць толькі цытаты з Карана. Гэта, па сутнасці, той жа падзел рэлігійных тэкстаў на кананічныя і некананічныя, характэрны і для хрысціянскай канфесіі. Вядома, што пераклад хрысціянскіх тэкстаў на беларускую мову пачаўся таксама з некананічных (жыццй святых), і толькі пазней, калі рэфармацыйныя ідэі авалодалі грамадскай свядомасцю, Ф. Скарына і яго паслядоўнікі С. Будны і В. Цяпінскі ажыццявілі пераклад на народную мову і кананічных біблейскіх кніг.

Пераклады Карана, тэфсіры, займаюць у рэлігійнай літаратуры татараў Вялікага Княства Літоўскага галоўнае месца. Тэксты Карана ў форме цытатаў уключаюцца ў разнастайныя віды кітабаў. Рукапісы тэфсіраў з сярэднім аб'ёмам у 1000 старонак з'яўляюцца цэнтральным творам у рэлігійнай пісьменнасці татараў ВКЛ. У іх пераклад ідзе падрадкава і паралельна з арабскім тэкстам і служыць мэтам суправаджэння і разумення арабскага арыгіналу. Прастрату татарскімі перасяленцамі сваёй зыходнай моўнай кампетэн-

цыі сведчыць тое, што тэкст перакладу ў некаторых месцах памылковы, бо няправільна або ўвогуле памылкова зразуметы арабскі арыгінал.

Даследуючы арабапісьмовыя рукапісы татараў Вялікага Княства Літоўскага, П. Сутэр устанавіў, што моўная аснова ўсіх вядомых у цяперашні час тэфсіраў польская. Побач з гэтым часта назіраюцца і прыкметы г. зв. «*polszczyzny kresowej*» (аканне/яканне, субстытуцыі польскага насавога *ę* беларускімі ротавымі й інш). Няўлік ранейшымі даследнікамі названага сацыяльнага фактару фарманвання моўнай асновы перакладаў адлюстраваліся ў недыферэнцыраванасці іх агульнай назвы *кітабы* і назвы навукі *кітабістыка* [с. 3]. Пры гэтым тыражавалася кан'юнктурная думка, што ўсе яны перакладзены на беларускую мову, падобна таму як і мова выданняў Скарыны па тых жа матывах доўгі час лічылася беларускай.

Даследаванне мовы славянскіх перакладаў мусульманскай літаратуры ў Вялікім Княстве Літоўскім стала справай жыцця швейцарскага лінгвіста. Ягоныя публікацыі былі заўважаны арганізатарамі праекту «Цяліны славянскай філалогіі і гісторыя культуры» прафесарам Бонскага ўніверсітэту Гансам Ротэ, прафесарам Дрэздэнскага ўніверсітэту Карлам Гудшмітам і прафесарам Універсітэту Саарбрукена Роландам Марці, і ягоная тэма была ўключа-

на ў праект. Гэта дало матэрыяльныя магчымасці для далейшай плённай працы над ёю. Даследнікам былі вывучаныя кнігі прыватных збораў і бібліятэк Лондана, Вільнюса, Санкт-Пецярбурга, Мінска. Вынікам гэтых штудыяў стаўся фаліант у 555 стар. Кніга пачынаецца з Уводзінаў, у якіх выкладзена гісторыя кітабістыкі ў еўрапейскай навуцы, вызначаецца сістэма паняццяў (*Kategorisierung*), асвятляецца культурны кантэкст перакладаў.

Пераклады мусульманскай літаратуры на мясцовыя неарабскія мовы рабіліся мясцовым арабскім насельніцтвам на раманскія дыалекты Іберыйскага паўвострава ў іспанскай Андалузіі (г. зв. літаратура *Aljamiado*), прычым адначасова з перакладамі на беларускую і польскую мовы мусульманскай літаратуры ў ВКЛ — у 2-й пал. XVI ст., пераклады ісламскіх рэлігійных тэкстаў з запісам іх арабскім алфавітам для цюркізаванага і ісламізаванага славянскага насельніцтва Босніі. Аднак у гэтых рэгіёнах у адрозненне ад Беларусі, Літвы і Польшчы ўзнікла арабапісьмовая мастацкая літаратура на мясцовых мовах [с. 17].

Сваё даследаванне Сутэр, як пазначана ў загалюку, прысвяціў двум тэкстам — «Альфуркану Татарскаму» і перакладу Карана (Тэфсіру). Ім устаноўлена, што запісаны па-польску арабскім пісьмом «Альфуркан Татарскі», аўтар якога выступае пад псеўда-

німам Пётр Чыжэўскі, змяшчае палеміку з ісламам і Каранам («альфуркан» — знак вольга-рызаванае «алькаран», ад слова «фуркаць», г. зн. гаварыць з нязвычайным акцэнтам, як татары). У духу Контррэфармацыі творскіраваны супраць талерантнасці і канкрэтна супраць юдаізму і ісламу. Праграма выкарыстаных аўтарам «Альфуркана» цытатаў з Карана, якімі падмацоўвае свае палемічныя выпадкі П. Чыжэўскі, ёсць базельскае выданне Карана 1543 г. цюрыхскага рэфармацыйнага тэолога Тэадора Біблійндэра, што вельмі сімвалічна, улічваючы грамадзянства самога П. Сутэра [с. 20].

Пераходзячы да разгляду «Тэфсіра», аўтар зазначае, што, калі б ведаў П. Чыжэўскі, што ў яго землякоў-татараў маецца свой пераклад Карана, г. зн. Тэфсір, яму не давялося б шукаць гэтую кнігу так далёка за мяжой [с. 21]. У раздзеле 2 «Тэкстуальная блізкасць перакладу» аўтар устанаўлівае арабскія прататыпы беларускіх і польскіх перакладаў тэкстаў Карана. Тэксты падаюцца ў спецыяльнай транскрыпцыі на аснове лацінскага алфавіту, кожная сура даецца паралельна на мове арыгіналу і ў перакладзе. Узорамі для ўласных інтэрлінеарных перакладаў татарам ВКЛ і РП паслужылі турэцкія і персідскія інтэрлінеарныя пераклады Карана, першы з якіх адносіцца да другой паловы Х ст. [с. 28].

Для арабскага тэксту Тэфсіра характэрныя шматлікія памылкі і апіскі капіістаў, у тым ліку і ў выкарыстанні дыякрытычных знакаў [с. 30]. Інтэрлінеарны пераклад з боку мовы ўяўляе сабой, як сведчыць даследнік, «polszczyznę kresową», што сведчыць аб іх паходжанні з беларускіх земляў. Падрабязна і кваліфікавана супастаўляючы пераклад з арыгіналам, аўтар адзначае рознага роду асаблівасці (тлумачэнні замест перакладаў, парафразы, пераклады асобных словаў словазлучэннямі і сказамі, пераклады рыфмаваных фразай прозай, глосы, арабізмы, цюркізмы, персізмы). Адносна цытатаў з Карана ў кітабах заўважана, што яны маюць пэўныя разыходжанні з тэкстам Тэфсіра. Мова іх у адрозненне ад Тэфсіра беларуская, з польскімі элементамі [с. 82—83]. Тут фактычна назіраецца той жа моўны спектр, што і апісаў Ф. Скарына ў заходнерускіх перакладах Псалтыра — ад царкоўнаславянскіх з беларускімі элементамі да беларускіх з царкоўнаславянскімі⁴.

Раздзел 5 «Да становішча з крыніцамі» прысвечаны апісанню становішча з крыніцамі даследавання. Пра колькасць і месцазнаходжанне рукапісаў тэфсіраў можна гаварыць дакладна пра тыя з іх, якія знаходзяцца ў бібліятэках і сховішчах (Вільня, Мінск, Санкт-Пецярбург і Лондан). Колькасць і месца знаходжання тых, якія знаходзяцца ў прыватных

кнігазборах у Беларусі, Польшчы і Літве, невядомая. Звесткі пра іншыя крыніцы змяшчаюцца ў трактатах «*Tārīh-i Peçevî*» і «*Risāle-i Tātār-i Leh*». У параграфі 6 асвятляецца культурна-рэлігійны кантэкст узнікнення перакладаў (поліканфесійнасць, талерантнасць, дачыненні роднасных этнічных мяшчынаў — татараў і караімаў). У раздзеле 7 прыводзяцца адзначаныя выяўленыя ў перакладах сляды акрэсленага вышэй культурнага кантэксту — лацінізмы, згадка Літоўскай Метрыкі (Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага), пры гэтым аўтар спасылаецца на апісанні Метрыкі Г. Бідэра і Г. Галенчанкі/М. Спірыдонова (ЭГБ, т. 5, с. 121—128), адзначае існаванне ў электронным выглядзе Кн. 28 МВКЛ [с. 110]. Прыводзяцца розныя спосабы абазначэння Хрыста, выпадкі выкарыстання хрысціянскай тэрміналогіі (*kapłan, ofiarownik, kaplica, trójca, trójczanin* (антытрынітарыі)). Раздзел 8 змяшчае высновы да гэтай часткі даследавання, а менавіта: 1) пераклад Тэфсіра ўзнік у канцы XVI ст., аб чым сведчаць адлюстраваныя ў ім сляды палемікі вакол Тройцы часоў Рэфармацыі; 2) Каран у Вялікім Княстве Літоўскім перакладзены з арабскай мовы на польскую; 3) Рэфармацыя ў Польшчы і Літве падрыхтавала шлях для выкарыстання польскай мовы як сакральнай мовы перакладаў Бібліі. Польскія пераклады Бібліі могуць

разглядацца як узоры для падрыхтоўкі перакладаў Карана (як, дарэчы, выданні Скарыны — як узоры для перакладаў фрагментаў Карана ў кітабах). Разам з перакладамі Бібліі пераклады Карана гарманічна ўпісваюцца ў моўную сітуацыю часоў Рэфармацыі і (гэта было адзначана і намі ў рэцэнзіі на: Drozd Andrzej, Dziekan M. Marek, Majda Tadeusz. Piśmienictwo i muhiry Tatarów polskolitewskich. Katalog zabytków tatarskich. T. III. Warszawa, 2000 (у друку)⁴; 4) пераклад Карана на польскую, а не на беларускую мову тлумачыцца сітуацыяй польска-беларускай дыгласіі, якая ўстанавілася ў ВКЛ ў XVI і XVII стст. Польская мова была мовай перакладаў Бібліі, вышэйшай адукацыі і культуры, як і мовай шляхты, мовай вышэйшага сацыяльнага прэстыжу. Каран, святое слова Бога, павінен быў натуральна быць перакладзены на гэтую сацыяльна больш аўтарытэтную мову; 5) татары ВКЛ і РП рыхтавалі свой пераклад Карана для ўласных патрэбаў і выкарысталі ў ім арабскае пісьмо, пісьмо іх рэлігійнай традыцыі; 6) у агульнаеўрапейскім кантэксте Тэфсіра беларуска-літоўскіх татараў ёсць сапраўдны «Alfurkan Tatarski», ён разглядаецца як першы, самастойны, даўнейшы і тэалагічна грунтоўнейшы пераклад Карана на еўрапейскую народную мову; 7) пераклад Тэфсіра беларуска-літоўскімі татарамі стаіць у адным

шэрагу з еўрапейскімі перакладамі Карана да XVIII ст. (падаецца спіс з 18 перакладаў Карана на еўрапейскія мовы з 1143 да 1734 гг.) [с. 126—127].

Раздзел 9-ты прысвечаны даследаванню пісьма перакладу. Паколькі, піша аўтар, маецца дэталёвае даследаванне пра выкарыстанне арабскага шрыфту ў беларускай і польскай мовах А. Антановіча, зноў праводзіць аналіз пісьма на аснове даследаваных у гэтай працы рукапісаў Тэфсіра няма неабходнасці. Апісаныя тут рукапісы цалкам падпарадкоўваюцца сістэме пісьма, апісанай Антановічам. Выкарыстаная аўтарам лацінская транслітэрацыя ў прынцыпе грунтуецца на развітай Антановічам кірылічнай сістэме транслітэрацыі [с. 135]. Далей аўтар спыняецца на паходжанні арабскага пісьма, прымяненні яго для запісу беларускіх і польскіх перакладаў Карана, індывідуальным стылі пісцоў, тэндэнцыях развіцця імя арабскага пісьма. Тут адчуваецца кваліфікацыя, набытая аўтарам у выніку працяглай камандзіроўкі ў Каір. У перакладной частцы Тэфсіра адзначаны субстратныя з’явы ў выглядзе тыповых праяўленняў польска-беларускай інтэрферэнцыі, характэрных для польскага маўлення беларусаў (дэназалізацыя або замяшчэнне насавага галосных звыклымі ротавага галосных (недадыферэнцыяцыя) (*odlōčam, pristōpūjece,*

peknič, medzi) і перараскладанне на спалучэнні ротавага галосных з насавага зычнымі або інакш іх асінхроннае вымаўленне (*majōnc, menka, palōnca, параўн. s tōba*), пры пісьмовым узнёўленні гукаў чужой мовы характар гэтага ўзнёўлення вызначаецца сістэмай пісьма роднай мовы⁵. Гэта азначае, што першай мовай для беларуска-літоўскіх татараў стала беларуская і ўзорам прымянення арабскага пісьма для перадачы польскіх тэкстаў было беларускае пісьмо [с. 186—187]. Значыць моўная асіміляцыя татараў у беларускім атачэнні на час ажыццяўлення перакладаў *была ўжо фактычна поўнай*. Адзначаюцца факты другой назалізацыі — выступленне ў пазнейшых тэкстах зымалагічнага *ę* пасля выступлення тых жа слоў з *e* дэназалізаваным (*uczes(t)nik > uczeș(t)nik*), што было адзначана і ў паланізмах у старабеларускай мове (*окрутъ > окрентъ*), і што А. Жураўскі тлумачыць узмацненнем уплыву польскай мовы па меры ўмацавання пазіцыяў апошняй як афіцыйнай у Вялікім Княстве Літоўскім⁶. Гэта яшчэ адно сведчанне таго, што перакладніцкая дзейнасць татараў-мусульманаў ВКЛ падпарадкоўвалася агульным заканамернасцям эвалюцыі моўнай сітуацыі ў рэгіёне. Як рысы *polszczyzny kresowej* адзначаюцца чаргаванне спалучэнняў *ir / er (sirota // sierota), e / i (cebula > cybula)*, аканне (*ābserwować, ne-*

spadzewajōn-še, we pan bōg ā ūčinkach wašich, manarcha, pāmazanec, oka za oka і інш.), яканне (*w agībce* ' у Египце', *w āwaneliji, ā ne –jest ten korān slōwo pōātick'e, čakami na sebe, žabrakōwi, pōžitak, rōzsondak, mensō werblōndōwa, a ja benda činil, ktō jim mišli žle, a ktō dōbra* і інш.). Гэтыя, уласцівыя беларускай мове з'явы ненаціскага вакалізму ахопліваюць, як бачна з прыкладаў, усе пазіцыі ў слове, што сведчыць пра сілу ўплыву стаўшага першым для татараў-перакладнікаў беларускага вымаўлення. Пра недастатковае адрозненне ў выніку гэтага перакладнікамі польскага вымаўлення ад беларускага сведчаць гіпернармалізмы ў галіне акання (*ōbrahama, nedōlek'im, rōtōwali, sprōwowali-še, zatōjili* і інш.). У галіне кансантантызму гэта спірантызацыя **g>h** (*pōhanbene, zhōldowal, hospodar, najhlibšim, ž jehibtū, jehō* і інш.); пераход **i > ū** (*išow, rāzumew, nāstāw, chādziw* і інш.), прыклады адлюстравання гэтай з'явы нават у старабеларускіх тэкстах вельмі рэдкія⁷; **r** на месцы польскага шыпячага **ż < r'** (*ktōre newernimi bili, prijda, rekna, wladare* і інш., параўн. *lichwiarz*); асімілятыўная мяккасць зычных (*žbijali, ž nich* і інш.), хоць на субстратнае паходжанне гэтай рысы аўтар і не ўказвае; дзеканне/цеканне (*dzwe, na gazejścwe* і інш.); спрашчэнне групаў зычных (*namešnikami, pōšnik* і інш.); **z'** на

месцы **ž'** (*rōžnica* зам. *rōž'nica*); пераход **w, u** ў **ŭ** (*pōjda s-tōba ū drōge* і інш.); поўнагалоссе (*wysteregali-še, halawnōju*); падваенне зычных (*prikazanne, pšikāzanne*). Граматычная сістэма перакладной часткі Тэфсіра таксама ўяўляе сабой сінкрэтызм спрадвечных і субстратных з'яваў, напрыклад, творны склон адзіночнага ліку назоўнікаў (*lūdem* і *wikladam*), вінавальны склон назоўнікаў адзіночнага ліку жаночага роду (*na drōga*), родны склон прыметнікаў адзіночнага ліку мужчынскага роду (*mōndregō krōla* і *preklentōgō*) і інш. Аргументаванасць і нагляднасць высноваў аўтара падмацоўваецца шматлікімі табліцамі. Усё сказанае сведчыць, што апісаная ў працы Сутэра тэксты цікавыя і каштоўныя помнікі па гісторыі беларускай мовы і моўна-культурнай сітуацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім, што ў сваю чаргу само даследаванне робіць цікавым і патрэбным для беларускіх моваведаў. Перадача арабскіх тэкстаў дакладнай лацінскай транскрыпцыяй дае магчымасць карыстацца працай і неарбістам. У цэлым даследаванне П. Сутэра — важкі ўклад у славянскае і беларускае мовазнаўства, каштоўны даробак у скарбніцу беларускай нацыянальнай культуры.

Разам з тым можна выказаць пэўныя заўвагі адносна выкарыстанай у працы тэрміналогіі. Так, старабеларуская мова называецца

то беларускай (*weissrussische Sprache*), то рускай канцылярскай (*ruthenische Kancleisprache*), у дачыненні да перакладаў Тэфсіра паслядоўна ўжываецца тэрмін «літоўска-татарскі», хоць татары жылі не толькі ў этнічнай Літве, але галоўным чынам у Беларусі, а мова, на якую зроблены пераклады, — не літоўская (г. зн. не балтыйская). Літва (*Litauen*) — гэта ўсё Вялікае Княства Літоўскае, тады няяснае паходжанне *der weissrussischen Sprachen*. Недахоп этнонімаў «*litauisch*» і «*russisch*» у іх паняццёвай неадназначнасці, бо ў цяперашні час гэтыя этнонімы належаць іншым народам.

ЗАЎВАГІ

¹ Fleischer H. O., Delitsch F. *Catalogus librorum manu scriptorum. Grimmae*, 1838.

² Антонович А. Белорусские тексты. Писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968.

³ Drozd Andrzej, Dziekan M. Marek, Majda Tadeusz. *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*. Т. III. Warszawa, 2000.

⁴ Гл.: Карский Е. Западнорусские переводы Псалтыри в XV—XVII вв. Варшава, 1896.

⁵ Свяжынскі У. Польска-беларуская фанетычная інтэрферэнцыя ў «Дзённіку» Ф. Еўлашоўскага // *Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук*. № 4. 1975. С. 131—137.

⁶ Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Ч. I. — Мн., 1967. — С. 359.

⁷ Тамсама. С. 359.

Уладзімір СВЯЖЫНСКІ (Мінск).

Старая Беларусь праз призму новых тэхналогіяў

Сайт «История Беларуси IX—XVIII веков. Первоисточники» (<http://starbel.narod.ru>) з’явіўся ў Сеціве ўлетку 2002 г. Гэта некамерцыйная спецыялізаваная Web-бібліятэка па гісторыі Беларусі. На сайце змешчаныя некалькі дзесяткаў тэкстаў, у т.л. электронныя версіі Статуту ВКЛ 1588 г., лістоў Ф.Кміты-Чарнабыльскага, дыярыюшы Ф.Еўлашоўскага, А.Філіповіча, А.Каменскага-Длужыка, Баркулабаўскі летапіс і інш., каталогавая і бібліяграфічная інфармацыя (напрыклад, па Метрыцы ВКЛ), спасылкі на іншыя матэрыялы ў Інтэрнэце, што тычацца гісторыі Беларусі. Нядаўна быў адкрыты раздзел «Беларускія гісторыкі», у якім са згоды гісторыкаў публікуюцца тыя біябібліяграфічныя звесткі, якія яны самі пажадаюць паведаміць.

З моманту рэгістрацыі ў беларускіх Інтэрнэт-каталогах «Акавіта» і Open.by сайт быў наведаны прыкладна з 14—15 тыс. кампутараў (так званых хастоў). Большасць наведнікаў — з Беларусі, Расіі, Польшчы, Літвы.

Цікавасць да беларускай гісторыі сярод Інтэрнэт-супольнасці даволі значная. Апроч starbel.

narod.ru, значную ўвагу гэтай тэме ўдзяляюць такія насычаныя інфармацыяй сайты, як Камунікат (<http://kamunikat.net.iig.pl/> — на сёння гэта лепшая беларуская Web-бібліятэка, на мой погляд; дык добра ж характарызуе стан беларускага Інтэрнэту, што гэты сайт робіцца ў Беластоку!), «450 год Рэфармацыі ў Беларусі» (<http://www.belreform.org/>; тут з 2003 г. друкуецца алічбаваны «Катэхізіс» Сымона Буднага — пэўны тэхналагічны прарыў); нельга абмінуць увагай і «пачынальніцу» сярод беларускіх Web-бібліятэк — «Беларускую палічку» (<http://www.knihi.com>).

Больш падрабязна пра сайт і гістарычны Інтэрнэт у Беларусі можна пачытаць тут: <http://starbel.narod.ru/opyt.htm>. Трэцяя частка гэтай працы, прысвечаная электроннаму архіву Метрыкі ВКЛ, была прачытана на канферэнцыі ў Інстытуце гісторыі НАН «Актуальныя пытанні вывучэння і выдання “Метрыкі ВКЛ”» (лістапад 2003 г.).

Галоўная выснова, да якой прыходзіш, працуючы над сайтам і аналізуючы змест іншых Web-праектаў гістарычнай тэматыкі: любая гістарычная публікацыя ў Інтэрнэце (ці электронная версія папяровай публікацыі) з’яўляецца самастойным гістарыяграфічным фактам. Таму памылкова, на мой погляд, адмаўляцца ад выкарыстання гэтых публікацыяў у навуковых працах толькі на той пад-

ставе, што яны існуюць у Інтэрнэце.

Вядома, бальшыню гісторыкаў хвалюе найперш пытанне аўтарскіх правоў. Гэтае пытанне заслугоўвае грунтоўнага юрыдычнага ды метадалагічнага аналізу, але зазначу толькі, што ў адрозненне ад мастацкай ды іншай камерцыйнай літаратуры звычайна гістарычныя выданні, асабліва крыніцазнаўчыя і да т.п., эканамічна нявыгадныя. Напрыклад, 2-гі том «Метрыцыяны» выйшаў накладам ці не 200 асобнікаў на сродкі саміх гісторыкаў, які ўжо тут прыбытак! Таму размяшчэнне ў Інтэрнэце такіх кніг (з належным пазначэннем аўтарства і асабліва ў фарматах JPG або PDF, г.зн. без усякай «адсябцяціны» вэб-майстра) мала чым розніцца ад паслугаў звычайных бібліятэк, што даюць чытачам доступ да літаратуры ў «цвёрдай копіі».

Насамрэч, калі кажучь «аўтарскія правы», маюць на ўвазе не так патэнцыйную страту ганарараў ці даходаў ад продажу — а менавіта прававы статус электроннай публікацыі, яе навуковы прырытэт. Вось над гэтым варта сур’ёзна паразважаць. Электронная публікацыя (без папяровага аналагу) атрымае належны статус толькі тады, калі Web-сайт атрымае ад Міністэрства інфармацыі ліцэнзію перыядычнага выдання. Так ужо робяць, напрыклад, некаторыя расейскія навуковыя й літаратурныя сайты. Залішне казаць,

што ніякі папяровы наклад не зможа канкураваць з колькасцю (і геаграфіяй) Інтэрнэт-наведнікаў.

Спадзяюся, што рана ці позна ў Інтэрнэце з'явіцца сайт, які будзе афіцыйна прадстаўляць беларускую гістарычную навуку на сусветным узроўні. Перад вачыма — прыклад Нацыянальнага прававога парталу, зробленага ў

адпаведнасці з указам кіраўніка дзяржавы. За кароткі тэрмін на гэтым партале былі змешчаны опіне тэксты тысячаў (!) заканадаўчых актаў. Мо гэта будзе Нацыянальны гісторыка-філалагічны партал, мо што яшчэ — але гэта патрабаванне часу. Галоўным кірункам працы гэтага парталу мусілі б зрабіцца ўлік і алічбаванне тых гістарычных матэрыялаў,

што захоўваюцца ў Беларусі, а пагатоў тых, што раскіданыя па архівах шматлікіх краінаў, у першую чаргу Расеі, Польшчы, Літвы, Украіны, Швецыі, Германіі.

*Алег ЛІЦКЕВІЧ,
litz@rambler.ru
аўтар сайту «История Беларуси IX—
XVIII веков. Первоисточники».*

Ілюстрацыі да нумару падабраныя Аляксеем Хадыкам, Уладзімерам Ляхоўскім, Зміцерам Герасімовічам і аўтарамі артыкулаў.

На першай старонцы вокладкі: Міхал Клеафас Агінскі, літаграфія сярэдзіны XIX ст. ; альбом Вільчынскага. Шарль К. Башэль. Выгляд экспазіцыі Музею Тышкевіча. 1857—1858. Літаграфія; экспанаты з калекцыі Музею старажытнабеларускай культуры.

ШАНОЎНЫЯ АЎТАРЫ «СПАДЧЫНЫ»!

Рэдакцыя часопіса будзе шчыра ўдзячная за выкананне нашых пажаданняў пры падачы матэрыялаў.

Тэкст у кампутарным наборы ў рэдактары Word, фармаце файла rtf падаецца ў рэдакцыю па дамоўленасці (тэл. 778-18-68) на дыскеце або электроннай поштай p_university@open.by. Пажадана пазбягаць формы машынапісу. Карэспандэнцыю дасылаць на адрас: вул. Коласа, 25-1-1, Мінск, 220013, Рэспубліка Беларусь.

Параметры набору: гарнітура Times, кегель 10 (асноўны тэкст) і 8 (спасылкі напрыканцы тэксту). Загалоўкі друкуюцца вялікімі літарамі, кегель 16, або малымі, кегель 14.

Увага! Матэрыялы мусяць быць ілюстраваныя (электронны выгляд або якасныя адбіткі).

Напрыканцы падаецца імя, імя па бацьку і прозвішча аўтара. Для зручнасці камунікацыі з чытачамі рэдакцыя прапануе паведамляць пры артыкулах электронны адрас аўтараў, а для патрэбаў рэдакцыі ў допісах дасылаць тэлефон і паштовы адрас.

У сувязі з неабходнасцю выканання патрабаванняў ВАК да навуковага выдання, «Спадчына» звяртаецца да аўтараў з просьбай забяспечваць публікацыі адпаведнай рэцэнзіяй (для карыстання рэдакцыі; аб'ём рэцэнзіі блізка 1500 знакаў, абавязковы подпіс рэцэнзента, які мае ступень кандыдата або доктара навук).

У Інтэрнэце «Спадчыну» можна чытаць:

<http://kamunikat.net.iig.pl/spadczyzna.htm>